

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Т. Ахматов атындагы Кыргыз тили жана аны окутуунун
технологиялары кафедрасы**

Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.1(575.2)(043.3)

Төлегенова Дина Мелдебекқызы

**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН СТРУКТУРА-
СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.06 - түрк тилдери

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация**

Илимий жетекчи:
Филология илимдеринин доктору, профессор
Дарбанов Беркутбай Эрматович

Бишкек - 2024

МАЗМУНУ

Киришүү.....3-8

I БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

- 1.1. Тил илиминде фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу 9-12
- 1.2. Фитонимдердин жалпы тил илиминде изилдениши13-21
- 1.3. Фитонимдердин түркологияда изилдениши21-32
- 1.4. Фитонимдердин кыргыз жана казак тил илиминде изилдениши.....32-41
- I бап боюнча жыйынтык 41-42

II БАП. ФИТОНИМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

- 2.1. Фитонимдерди изилдөөнүн методологиялык негиздери жана
методдору.....43-57
- 2.2. Фитонимия ономастиканын өзүнчө тармагы катары.....57-62
- II бап боюнча жыйынтык 62-63

3-БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН НОМИНАЦИЯСЫНДАГЫ ПРИНЦИПТЕР ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

- 3.1. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинация процесси жана алардын
семантикасындагы өзгөчөлүктөр..... 64-77
- 3.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинациянын принциптери жана
ыкмалары77-81
- 3.2.1. Биринчи номинациядагы (атоо белгиси күңүрттөлгөн) фитонимдер...81-84
- 3.2.2. Экинчи номинациядагы же туунду фитонимдер.....84-96
- III бап боюнча жыйынтык 96-97

IV БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

4.1. Фитонимдик катмардын типологиялык өзгөчөлүктөрү.....	91-103
4.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык өзгөчөлүктөрү...	103-108
4.3. Фитонимдик байыркы катмардын структуралык жана семантикалык жактан өнүгүүсү.....	109-123
3.3. Фитонимдердин концептологиялык негиздери.....	123-134
3.4. Фитонимдик семантиканын өзгөчөлүктөрү.....	134-145
IV бап боюнча жыйынтык	145
Корутунду.....	146-150
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....	151-164
Тиркеме	165-208

КИРИШУУ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Өсүмдүктөрдүн аталышы тилдин базистик лексикасына киргендиктен, аларга структуралык-семантикалык, этимологиялык өңүттөн талдоо жүргүзүү тилдин өнүгүү тарыхы жөнүндө кенен маалымат берет. Ошол себептен түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн фитонимдердин эволюциясы менен тыгыз карым-катышта изилдөө өтө маанилүү маселелердин бири. Фитонимдик лексика тилдин тарыхый өнүгүүсүнө түзмө-түз таасир тийгизүү менен бирге лексикалык кордун баюсуна негиз болгон деп айтууга толук негиз бар. Түркологияда фитонимдер маселесине тилчи-окумуштуулар мурдатан эле көңүл буруп келишкен жана бул багыттагы изилдөө иштери алда канча мурда башталган. Фитонимдик корду иликтөөгө болгон кызыгуу өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрүүгө, алардын түзүлүшүн, семантикалык негизин аныктоого болгон аракеттер менен коштолгон [Дмитриева, 1972; 1973; 1975; Мусаев, 1975; Кулиев, 1988; Калиев, 1988; Дмитриева, 2001; Семенова, 2011; Исаев, 2015 ж.б.]. Ошондой эле фитонимдерди археологиялык материал катары колдонуу тажрыйбасы да бар экенин, б.а., түрк тилдүү элдердин түпкү ата журтун, миграциясын изилдөө иштери фитонимдик лексика аркылуу ишке ашканын белгилөөгө болот [Норманская, 2006]. Ал эми кыргыз тил илиминде кесиптик лексиканын алкагында өсүмдүк аталыштарынын айрым тематикалык топтору изилденгенин эске албаганда [Хурибаева, 2012; Семиз, 2019], фитонимдер боюнча монографиялык изилдөө жокко эсе. Демек, өсүмдүктөр аталыштарынын семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүн түрк тилдеринин фитонимдик корунун материалында комплекстүү жана системдүү түрдө изилдөө аркылуу кыргыз тарыхый лексикологиясындагы айрым боштуктарды толтурууга толук мүмкүн.

Фитонимдерди изилдөө иши түркологиянын теориялык маселелерин гана эмес, айрым терминологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө да таяныч материал катары кызмат аткара алат. Өсүмдүктөр аталышын тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө түрк тилдүү элдердин материалдык жана руханий маданиятын таанууда

булак болуп берет. Фитонимдер лексикалык курамдын өзгөчө бөлүгү болуп саналгандыктан, ал көп кылымдык тарыхка ээ жана алардын калыптанышы ар кайсы тарыхый доордо ар түрдүүчө жүргөн. Академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, түрк тилдерине орток фитонимдик катмар тарыхый жактан тамырлаш болуп келген кыргыз жана жалпы түрк тилдеринин калыптануу жолун ачыктай алмакчы [Юнусалиев, 1959]. Мына ушундай белгиленген жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугунан** кабар берет.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Аталган илимий изилдөөнүн негизги **максаты** кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо. Ошону менен бирге кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын тектик байланышын аныктап жана алардын элдин этникалык аң-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөө. Ал үчүн алдыбызга төмөнкүдөй негизги **милдеттерди** койдук:

- жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде казак, кыргыз тил илимдериндеги фитонимдерге байланыштуу иликтөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;

- түркологияда фитонимдердин орду жана тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасирин аныктоо менен өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексикага семантикалык жактан мүнөздөмө берүү;

- түрк тилдериндеги фитонимдердин келип чыгышындагы номинациянын принциптерин жана типтерин сыпаттоо;

- түрк тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштарынын семантикалык структурасын аныктоо;

- байыркы өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүгүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында салыштырып анализдөө;

- түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык өзгөчөлүктөрүн жана негизги жасалуу жолдорун аныктоо жана сыпаттоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы катарында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги жана жалпы түрк тилдер системасындагы фитонимдердин тектештирме-тарыхый өңүттөн кандидаттык диссертациянын денгээлинде изилденгендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна олуттуу таасири жана жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик архетиптердин кыргыз тилинде сакталуусун байыркы фитонимдердин алкагында кенири иликтөө жүргүзүү да саамалык катарында каралат. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик өнүмдүү морфемалар алгачкы жолу фитонимдик форма катары системалуу түрдө салыштыра талданып, фитоним системасындагы тарыхый лексика экендиги далилденди.

Иштин практикалык мааниси. Биринчи кезекте кыргыз жана ошондой эле жалпы түрк тилдериндеги фитонимдердин концептуалдык мазмуну менен да байланыштуу деп айтмакчыбыз. Анткени изилдөөгө алынган конкреттүү факты материалдар кыргыз тилинин семантикалык мүмкүнчүлүгүн так чагылдыруу менен бир катарда тилдик структура катарында тарыхый өнүгүүсүн көрсөтө алат. Иште талдоого алынган тилдик материалдарды кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый катмарларын терең анализдөөгө жана фитонимиянын морфемалык түзүлүшүн тарыхый жактан изилдөөдө кенири пайдаланууга болот. Аталган илимий изилдөө фитонимдик теорияны тарыхый жактан так маалыматтар менен толуктайт. Иште жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү түркология, салыштырма грамматика жана тилдердин ареалдык типологиясын окуп үйрөнүү багытында, түрк тилдеринин тарыхый грамматикасы боюнча изилдөө иштеринде, тарыхый фонетика тармактарында пайдаланууга болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү өнүккөн сайын фитоним да өз маанисин кеңейте баштайт. Фитонимдин мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын таанытат.

2. Түрк тилдериндеги байыркы фитонимдик катмар кыргыз тилиндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзөт.

2. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдер да бар.

3. Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан. Номинация процессинде өсүмдүктөрдүн реалдуу белгилери (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизги белги катары алынган.

4. Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө байыркы түрк, кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдердин реестринин түзүлүшү, түрк тилдерине орток элдик ботаникалык аталыштардын номинациясындагы принциптер, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнүн изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча Казакстанда жана Кыргыз Республикасында өткөн эл аралык жана республикалык деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда, тактап айтканда, «Теоретические и методологические проблемы современного педагогического образования и науки» (Бишкек, 2018), «Бектаевские чтения-3: Сохранение национальной уникальности и

систематизированные методы развития в педагогических учебных заведениях» (Шымкент, 2018), «Современные тренды педагогического образования» (Шымкент, 2020-ж., 15-февраль) аттуу эл аралык конференцияларда баяндамалар окулган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн мазмуну 11 макалада чагылдырылган, анын ичинде РИНЦ системасында индекстелүүчү Кыргызстандагы мезгилдүү илимий басылмаларда 4 макала, Россияда 4 макала, Казакстанда 3 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

I БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Тил илиминде фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу

Тилдин сөздүк корун диахрондук өнүттөн изилдөөдө элдик фитонимия өзгөчө көңүл бурууну талап кылган байыркы лексикалык микросистеманын бири. Тилдин өнүгүшү менен бирге улам катмарланып отурган өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарынын жыйындысын фитонимия деп атайбыз. Сөздүк кордун бул микросистемасында табияттын ажырагыс бөлүгү болуп саналган өсүмдүктөр дүйнөсүн адам баласынын практикалык, маданий жана мифологиялык жактан өздөштүрүү тажрыйбасы чагылдырылган.

Кайсы тилди албайлы анын лексикалык курамынын орчундуу бөлүгүн өсүмдүктөрдүн аталыштары түзөт. Тил илиминин лексикология бөлүмүндө өсүмдүктөр аталыштарына карата эң эле кеңири “фитоним” термини колдонулат. Лингвистикада «фитоним» терминин биринчи жолу А. В. Суперанская топоним, дримоним, космоним, астроним сыяктуу терминдер менен бирге ономастиканын илимий айлампасына киргизген. Ал: “Айрым-айрым өсүмдүктөрдүн энчилүү аты фитоним деп аталат”, - деген аныктама берет. Анын пикири боюнча, азыркы учурда өсүмдүктөрдүн, өзгөчө дарактардын энчилүү аттары микротопонимдердин курамында көп кездешет: *Под вязом, У кривой ветлы, Под дубами* [Суперанская, 1973:189]. Ушуга жакын аныктама И. В. Подольскаянын сөздүгүндө берилген: «Фитоним – ар түрдүү өсүмдүктүн энчилүү аты. Мисалы, *Маврический дуб, Лесная Гостиница* (үч кабаттуу көндөйү бар терек), *Чеховская липа* (Звенигороддогу), *Дерево бедных* (Ясная Полянадагы)». Автор кээ бир учурларда өсүмдүктөр аталыштарына карата «ботаникалык номен» деген жалпы ат колдонулуп келерин белгилеген» [Подольская, 1988:158].

Орус тилчиси А. М. Летова «фитоним» жана «фитонимдик бирдикти» синонимдик терминдер катары кабылдайт жана бул терминди: «дарактар, чөптөр, бадалдар, гүлдөр, мөмө-жемиштер, жашылчалар жана башка өсүмдүктөрдүн аталыштарынын семантикалык жалпылыгы», - деп чечмелейт. Ушул түшүнүктөр менен катар фитонимия (фитонимдик бирдиктердин

жыйындысы), фитонимдик лексикон (фольклордук тексттер корпусунда колдонулган фитонимдик лексемалардын системалуу сыпатталышы) терминдерин колдонгон [Летова, 2012:8].

Семиотика боюнча адис В. В. Фещенко фитонимдик бирдиктерди белги деп эсептейт. Аларды маданий жана тилдик код катары изилдөөнүн маанилүүлүгүн белгилеп келип, семиотиканын ичинен фитосемиотика деп аталган жаңы багытты сунуштаган [Фещенко, 2005:12].

Салыштырма-типологиялык багытта жүргүзүлгөн эмгектерде өсүмдүктөр аталыштары “флороним” (лат. *flos* «гүл») термини менен берилгенин белгилеп кетүү зарыл. Т. Д. Барышникова монографиялык изилдөөсүндө “флороним” терминин кеңири мааниде колдонот, т.а., бүтүндөй ботаникалык терминдик системаны флороним деп атайт. Ал флоронимдерди терминологиялык (өсүмдүктүн бөлүктөрүнүн аталышы) жана номенклатуралык деп эки топко бөлгөн. Номенклатуралык топту өз ичинен: а) Карл Линней түзгөн илимий ботаникалык номенклатура, б) элдик ботаникалык номенклатура деп эки топчого ажыраткан [Барышникова, 1999:2-3]. Флороним менен уңгулаш “флорема” терминин Ю. Н. Исаевдин докторлук ишинен кездештиребиз [Исаев, 2015]. Е. К. Алёшина изилдөөсүндө илимий жана элдик ботаникалык номенклатура бири-биринен өзгөчөлөнөрүн белгилеп келип, илимий ботаникалык номенклатураны “фитотерминдер”, ал эми элдик ботаникалык номенклатураны “фитонимдер” деп атоону сунуштайт. Ушул эле терминдерге жакын түшүнүктөрдү атаган фитосоматизм (өсүмдүктөрдүн анатомиясына байланышкан терминдер) жана фитомүнөздөмө (өсүмдүктөрдүн сырткы түзүлүшүн, өсүшүн, мөмөлөшүн мүнөздөгөн терминдер) терминдерин илимий айлампага киргизген. Ал эми фитоним, фитотермин, фитосоматизм жана фитомүнөздөмө сыяктуу лексикалык бирдиктердин биримдигин фитолексика деп атаган [Алёшина, 2009: 34-35].

Этнолингвистикалык изилдөөлөрдө “этноботаника” термини колдонулганы белгилүү. Бул терминди биринчи жолу 1895-ж. Пенсильвания университетинин ботаниги Джон Харшбергер археологиялык ассоциацияга кайрылуусунда

колдонгон. Этноботаниканын изилдөө предметине алгачкы коомдогу адамдарга жана жергиликтүү калкка белгилүү өсүмдүктөрдү киргизген. Джон Харшбергердин кайрылуусу жарык көргөндөн кийин этноботаника бул түшүнүктү атаган башка терминдерди колдонуудан сүрүп чыгарган. Азыркы учурда этноботаника батыш өлкөлөрүнүн университеттеринде өз алдынча илим тармагы катары окутулуп жүрөт. Орус изилдөөчүсү В. Б. Колосова “Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект” аттуу эмгегинде фитонимика менен этноботаниканы синонимдик терминдер катар колдонгон [Колосова, 2009:6].

Биз А. В. Суперанская, И. В. Подольская, А. М. Летова, Е. К. Алёшина өңдүү изилдөөчүлөрдүн көз караштарына таянуу менен, элдик ботаникалык номенклатураны фитонимдер деп атоого кошулабыз. Анткени фитоним термининин ички мазмуну флоронимдин ички мазмунуна караганда алдаганча кеңири жана жалпы денотатты туюндурат. Анын үстүнө тил илиминин багыттарында фитоним термининин колдонулуу жыштыгы жана деривациялык мүмкүнчүлүгү жогору экендигин байкоого болот.

Окумуштуулар өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын байыркы мифологиялык түшүнүктөрдүн бири – анимизм менен байланыштырышат. Байыркы доорлордо биринчи жалгыз, өзүнчө турган же укмуштуу, кооз формада өскөн дарактар жандандырылган. Байыркы адамдар мындай дарактарда арбактар, периштелер жашайт деп ишенишкен жана курмандыктарды чалышкан. Ошондой эле дүйнөлүк дарак түшүнүгүн жана өзгөчө формада өскөн эменге сыйынууну түрдүү элдердин маданиятынан кезиктиребиз. Байыркы мезгилдерде иудейлер эменде жана ага окшош өскөн тереминт дарагында жин-шайтандар жашайт деп ишенишкен. Инжилдеги уламыш боюнча Кудай Ибрагим пайгамбарга биринчи жолу Сихемдеги Сыйкырчылардын эмени деп аталган эмендин жанынан көрүнгөн. Иорданияда эмен культу азыркы күнгө чейин бар. Сейлундагы чоң эмен дарагы “Балутат-Ибрагим (Ибрагимдин эмени)” деп аталат. Адамдар эменде жашаган сыйкырдуу духтардын ырайымдуулугуна ээ болуш үчүн кызыл чүпүрөктөрдү байлашкан [Суперанская, 1973:189]. Түрк

тилдүү элдердин мифологиялык ишенимдери менен байланышкан дүйнөлүк дарак түшүнүгү эпостордо жана жөө жомоктордо сакталган. Алтайлыктардын “Маадай-Кара” эпосунда көлөкөсүндө канаттуулар менен жаныбарлар эс алган Ыч-Курбустан мифтик дарагы жөнүндө айтылса [Сорова, Лукина, 2022:22], якуттардын олонхосунда мифтик дарак адамдарды ар кандай кырсыктан сактоочу гана эмес, алардын түпкү энеси болгондугу айтылат. Казактарда байтерек дүйнөлүк дарак жөнүндөгү шамандык түшүнүктү туюнтат [Кондыбай, 2004: 93-94]. Кыргыздар үчүн байтерек (чынар терек) ыйык дарак болгондугун эпос менен жомоктордогу мифологиялык түшүнүктөр далилдейт. Мисалы, «Манас» эпосунда асман менен жердин ортосунда тирөөч катары турган дүйнөлүк дарак түшүнүгү чагылдырылган [Каратаев, Эралиев 2005: 53].

Академик Б. М. Юнусалиев сөздөрдөгү лексикалык маанинин туруктуулугу боюнча тилдин сөздүк корун үч топко ажыраткан: а) эң туруктуу топко 1, 2-жактагы ат атоочторду, унгу этиштерди жана сан атоочтор (ондуктар), б) салыштырмалуу туруктуу деп аталган экинчи топко анатомиялык, туугандык аталыштар, эмгек шаймандары, үй жаныбарларынын, жаратылыш кубулуштарынын жана адамдын күндөлүк турмуш-тиричилигинде дайыма муктаж болгон буюмдардын, өндүрүлгөн маданий өсүмдүктөрдүн (өзгөчө дан азыктары) аталыштары, в) азыраак туруктуу же өзгөрүүгө дуушар болгон топко кийим-кече жана жапайы өсүмдүктөр, жаныбарлар аталыштарын киргизген [Юнусалиев, 1959:87]. Демек өндүрүлгөн маданий өсүмдүктөрдүн, ошондой эле айрым жапайы өсүмдүктөрдүн аталыштары тилдин байыркы сөздүк катмарына кирет тилдин лексикалык системасында салыштырмалуу туруктуу сакталган. Бул өңүткөн алсак, фитонимдер тарыхый лексикологиянын изилдөө объектиси болуп саналат. Бирок фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү жогору болгондуктан, анын морфологиялык структурасы да өзгөрүүгө дуушар болгон. Ошол себептен, тарыхый грамматиканын изилдөө алкагына кирет.

1.2. Фитонимдердин жалпы тил илиминде изилдениши

Элдин тарыхы жана көп кылымдык маданий тажрыйбасы анын тилинде, лексикалык курамында сакталган. Лексикалык курамда коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр чагылгандыктан, ал фонетикалык жана морфологиялык түзүлүшкө караганда өзгөрүлмөлүү. Бирок лексикада да миңдеген жылдар бою бир муундан экинчи муунга берилип отурган байыркы элементтер сакталат. Эгерде биз ылайык келген контекстте турган сөздөрдө лексикалык маани сакталарын, ансыз тил байланыш-катыштын куралы болбошун эске алсак, бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү [Филин, 1984:38]. Бул өңүттөн алганда лексикалык курамдын бир бөлүгү болуп саналган өсүмдүктөрдүн аталыштарын изилдөө иши окумуштуулардын арасында өзгөчө кызыгууну жаратары айдан ачык. Фитонимдер боюнча изилдөөлөрдүн башаты тил илиминдеги натуралисттик багыттын өнүгүшү менен байланыштуу. Бул багыттын концепциялары немис философ-тилчиси Август Шлейхердин (1821-1868) “Теория Дарвина и наука о языке” (1863), “Значение языка для естественной истории человека” (1865) деген эмгектеринде иштелип чыккан. Ч. Дарвиндин ачылыштарына таянган А. Шлейхер тилди табигый организмге жакындыгын мындайча белгилейт: “Тилдин жашоосу өсүмдүктөр, жаныбарлар сыяктуу жандуу организмдердин жашоосунан эч айырмаланбайт. Булар сыяктуу эле тил да эң жөнөкөй түзүлүштөн татаал формага чейин өскөн мезгилге, карып-улгайган мезгилге дуушар болот” [Мусаев, Абдыкеримова, Садыкова, 2020:261-262]. А. Шлейхердин илимий концепциясы өз мезгилинде тил таануу илиминин онтологиялык жактан такталуусуна, когнитивдик пайдубалынын курулуусуна жагымдуу таасирин тийгизе алган.

Младограмматикалык багыттын өкүлдөрүнүн бири Г. Паулдун эмгегинде фитонимдик негиз семантикалык кор катарында каралып, кар астынан өсүп чыккан гүлдүн (байчечекейдин) когнитивдик негизи талдоого алынып, маанилик жактан өнүгүүсү аныкталган. Ошондой спектралдык түстүн аң-сезим аркылуу чагылуусу жана адамдын визуалдык кабылдоосу айырмалуу экендигинде токтолгон окумуштуу лексемалардын менталдык негизи өсүмдүктөр дүйнөсү

менен байланыштуу экендигин терең ачып бере алган. Алсак, *лат. coccinus* “алый” от “кошениль”, *roseus violaceus* “фиолетовый”, *erdapfel* «картошка» (*сөзмө-сөз.* земляное яблоко), *klatschrose* “жапайы мак” (*сөзмө-сөз.* хлопающая роза), *kamillente* “ромашканын сырасы” (*сөзмө-сөз.* чай из ромашки) [Пауль, 1960: 424, 113]. Ошентип, фитонимиянын түрдүү маселелери алыскы чет элдик жана орус окумуштууларынын эмгектеринде изилдене баштаган. Фитонимдик мейкиндикти сыпаттоо, белгилүү системага салуу жана классификациялоо иштери К. Линней, О. Де Кандоль, А. Фе өндүү ботаник-изилдөөчүлөрдүн ысымдары менен байланышкан. Биздин илимий иште бардык эмгектерге илимий сереп жүргүзүү мүмкүн эмес болгондуктан, алардын айрымдарына гана, биздин изилдөөгө жакын соңку мезгилдерде аткарылган эмгектерге токтолмокчубуз.

Россияда фитонимдик лексикага болгон кызыгуу XVIII к. экинчи жарымынан башталат. Бул мезгилде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары боюнча сөздүк жана лечебниктерди түзүүгө жарамдуу материалдар жыйналып калган эле. Топтолгон өсүмдүктөрдүн аталыштарын изилдөө үч багытта жүргөн. Биринчиден, Н. И. Анненков (1756), К. А. Кондратович (1780), В. П. Бурнашев (1843-1844), Н. Л. Скалозубов (1913) сыяктуу табият таануучулардын словниктери жана ботаникалык сөздүктөрү, экинчиден, элдик медицинада колдонулган чөптөрдүн дарылык касиетин сыпаттаган жыйнактар (лечебник, травник) (Н. М. Максимович-Амбодик (1783-1789), В. М. Флоринцкий (1879), В. Горецкий (1892-1893) ж.б.), үчүнчүдөн, С. Г. Гмелин (1771-1785), И. А. Двигубский (1815), В. И. Даль (1851) өндүү окумуштуулардын табият таануучулар үчүн түзгөн окуу куралдары, сөздүктөрү жана маалымдамалары иштелип чыккан. Мисалы, В. П. Бурнашевдин эки томдук терминологиялык сөздүгүндө, В. И. Далдын төрт томдук түшүндүрмө сөздүктөрүндө фитонимдик катмар кеңири орун алган.

Орус тил илиминде фитоним боюнча лингвистикалык биринчи изилдөө Ф. И. Буслаевге таандык. Ал макаласында *лютик* сөзүнүн этимологиясын изилдеп жатып, “элдик ботаниканы изилдөө мифологиялык мезгилге алып келет” деген пикирин айтат. А. С. Будилович айрым өсүмдүк аталыштарынын

этимологиясын изилдөөдө башка славян тилдеринен параллелдиктерди келтирип, славян мифологиясына кайрылган [Будилович, 1878-1879]. Орус тил илиминде XX к. экинчи жарымынан тартып, өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын лингвистиканын түрдүү аспектилеринен изилдөө күчөйт. Мисалы, орус тилиндеги фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү [Ряховская, 1967; Закревская, 1970; Рубченко, 1986], адабий тилдеги жана говорлордогу өсүмдүктөр аталышынын этимологиясы [В. А. Меркулова, 1961; Марсакова, 1973; Т. А. Боброва, 1976], ботаникалык терминдердин калыптанышы жана алардын элдик аталыштардан өзгөчөлүгү [М. К. Шарашова, 1968], өсүмдүктөрдүн элдик жана илимий аталыштарындагы табигый жана жасалма номинациянын карым-катышы [В. В. Копочева, 1985], фитонимдердин стиль жаратуу мүмкүнчүлүктөрү [Ю. А. Дьяченко, 2010], ошондой эле салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданият таануу [Н. В. Коновалова, 2001; Т. Н. Бурмистрова, 2008; В. Б. Колосова, 2009; Т. Д. Барышникова, 1999; М. Летова, 2012; Ж. М. Омашева, 2012; И. В. Лукьянова, 2018] өңүттөрүнөн изилдөөнүн илимий бутасына айланган.

В. А. Меркулованын “Очерки по русской народной номенклатуре растений” аттуу монографиясында элдин турмуш-тиричилиги жана маданияты менен тыгыз байланышкан, тамак-ашта колдонулган жапайы чөптөрдүн, козу карындардын жана жемиштердин аталыштары этнолингвистикалык жана лингвогеографиялык өңүттөн изилденген. Ал Россиянын аймактарында өскөн жешке мүмкүн болгон жапайы өсүмдүктөрдү төрт топко бөлүп талдаган: 1) Тамак-ашта дайыма колдонулган өсүмдүктөр (*козу карын, жер-жемиштер ж.б.*). Славян элдери кошуна жашаган башка элдерге (фин, герман, түрк тилдүү элдер) салыштырмалуу козу карындардын түрүн тамак-ашта көп колдонушкан. Этнографтардын маалыматы боюнча, XVI к. баштап өзгөчө дыйкандардын тамак-аш рационунун негизги бөлүгүн түзгөн. Ошондой эле *клюква, черника, калина, брусника* өңдүү жемиштин түрлөрүн, *щи* жасоодо *жаши чалкан, ат кулакты* пайдаланышкан. 2) Мурда кеңири, азыркы учурда аз колдонулган же унутулган өсүмдүктөр. Бул топко *суу жаңагы, манник, чистяк, хвоц* сыяктуу

өсүмдүктөрдү киргизген. Мисалы, суу жаңагы X-XII кк. Руста азыркы картошкадай эле кеңири колдонулган. Аны кургатып, майдалап унга кошуп жешкен. 3) Үчүнчү топко тамак-ашта өтө деле маанилүү болбогон, жазда балдар чогулткан өсүмдүктөрдү (*баранчик, козлородник, дягиль, купырь сыяктуу жапайы өсүмдүктөрдүн жалбырактары*) киргизген. 4) Согуш мезгилинде же түшүм болбой калганда жыйналып, тамак-ашта колдонулган өсүмдүктөр (*белокрыльник, пырей, мох, папаротник ж.б.*) [Меркулова, 1967:256].

Славян тилдеринин фольклордук жана этнографиялык булактарындагы жапайы өсүмдүктөр аталыштарынын символикасы этнолингвистикалык аспекттен В. Б. Колосованын монографиялык эмгегинде иликтенген. Автордун пикири боюнча, орус тил илиминде дарактардын символикасы гана изилденип, чөп менен гүлдөрдүн символикасы каралбай келген. Үч баптан турган изилдөөнүн биринчи бабында өсүмдүктөр аталыштарынын салттуу маданияттагы (фольклордо, фразеологизмдердин курамында, каада-салт менен элдик медицинада) белгисине карай классификацияланган. Өсүмдүктөрдүн номинациясындагы үч мотивациялык модель аныкталган: 1) *түз*: ‘белги’ → ‘өсүмдүк аталышы’; 2) *метафоралык*: ‘кандайдыр бир белгиге ээ предмет’ → ‘өсүмдүк аталышы’; 3) *мифологиялык*: ‘мифологиялык мотив’ → ‘өсүмдүк аталышы’. Экинчи бапта фитонимдердин маданий код катары дүйнөнүн тилдик бейнесиндеги орду жана салттуу маданияттагы башка коддор менен карым-катышы изилденген. Бул бапта энчилүү аттардан, туугандык, дене мүчө, тамак-аш аталыштарынан, зоонимдерден жасалган (мисалы, соматикалык лексиканын негизинде жасалган *адамове ребро* (валериана сомнительная), *христосовы ребра* (василёк скабиозовидный), *сердечная трава* (майник двулистый)) атропоборбордук мүнөзгө ээ метафоралык жана мифологиялык моделдеги фитонимдер талданган. Ошондой эле бул чөптөрдүн элдик медицинадагы дарылык касиеттери жөнүндөгү маалыматтар камтылган. Айталы, жалбырагы жүрөккө окшогон *сердечник, сердечная трава* чөбү Уралда жүрөктүн булчуңдарын чыңоодо, *христосовы ребра* Пермь губерниясында бел оорусун дарылоодо колдонулганын айтат. Ал эми үчүнчү бап *василёк* (козу улак),

зверобой (чай чөп), *крапива* (чалкан), *лютик* (ширеси ачуу, сары гүлдүү өсүмдүк), *одуванчик* (каакым), *первоцвет* (жазгы гүлдүү өсүмдүктүн аты), *подорожник* (бака жалбырак), *полынь* (эрмен), *цикорий* (чачыраткы) сыяктуу өсүмдүктөрдүн символикасы жөнүндөгү этноботаникалык очерктерден түзүлгөн. В. Б. Колосова изилдөөсүнүн соңунда өсүмдүк аталышынын келип чыгышынын төмөнкү себептерин көрсөткөн: өсүмдүктүн колдонулушу, табигый белгилери, дарылык касиеттери, өсүүсүндөгү мүнөздүү өзгөчөлүк [Колосова, 2009: 8, 68].

Орус тил илиминде фитонимдерге байланыштуу когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу багытында аткарылган Н. В. Коновалованын “Народная фитонимия как фрагмент языковой картины мира” деген эмгеги белгилүү. Эмгекте орус тилинин Уралда таралган говорлорундогу фитонимдер төрт катмарга бөлүнүп изилденген: 1) өсүмдүктөрдүн адабий аталыштары, мисалы, *адонис*, *аир*, *душица*, *медвежья пучки*, *чертополох* ж.б.; 2) жалпы элдик лексикага кирбеген, говорлордогу фитонимдер, мисалы, *одуй плешь*, *не тронь меня*, *гори голова*, *акулька* ж.б.; 3) түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн фитонимдер, мисалы, *кульбаба*, *таволга*, *кандык*, *карлык* ж.б.; 4) орто урал чөлкөмүнө таандык фитонимдер, мисалы, *бабий переполох*, *бабья соль*, *зыринка*, *козья морда*, *марюшка* ж.б. Н. В. Коновалова фитонимдердин семантикасындагы тенденциялык мүнөзгө ээ болгон өзгөрүүлөрдүн бир нече түрүн бөлүп көрсөтөт: 1) “чөп” баштапкы маанисиндеги *быль*, *зьябь* сыяктуу фитонимдердин номинативдик функциясын жоготуп, татаал сөздүн курамында уңгу морфема катары келиши: *чернобыльник*, *чернозьябенник*. Бул учурда “чөп” этимону күңүрттөлүп, өсүмдүктүн бир түрүн билдирип калган; 2) “чөп” маанисиндеги фитонимдердин туруктуу сөз айкаштарынын курамында гана келиши (мисалы, *болотная былина*, *трава-мурава* – элдик поэзияда жаңы чыккан көк чөптү билдирет); 3) жалган этимологиянын негизинде баштапкы формасы жана денотаты өзгөргөн фитонимдер (мисалы, *былицанын белица* болуп өзгөрүшү, тил ээси өсүмдүктүн аталышын түсү менен байланышта кабыл алып калат) ж.б. Фитонимдик лексиканын системдүү уюшулушунда тилдик жана экстратилдик

факторлордун ролу терең изилденгенин белгилөөгө болот. Өзгөчө экстратилдик факторлор, т.а., өсүмдүктүн адамдын жашоосундагы маанилүүлүгү, славяндардын мифологиялык, диний, эстетикалык дүйнө таанымынын фитонимдик лексикада чагылышы (*божья милость, христов прикрит, сатанинское зелье* ж.б.), сакралдык мотивдин күңүртөлүшү (мисалы, *юрьева роса, фролы* сыяктуу аталыштардын келип чыгышы Ыйыктардын аты менен байланышкан) ар тараптан иликтенген [Коновалова, 2001:9-11].

Фитонимдерди лингвомаданият таануунун парадигмасынан изилдеген эмгектердин бири Т. Н. Бурмистровага таандык. Бул изилдөөнүн өзгөчөлүгү өзүндө маданий кодду алып жүргөн сакралдык (*лат. sacer, sacri* «ыйык») фитонимдердин изилдениши болуп саналат. Окумуштуу мындай фитонимдерге семантикасында сакралдык маанини алып жүргөн өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын киргизген. Сакралдык фитонимдерди классификациялоодо үч критерийди негиз кылып алган: а) фитонимдерде сакралдуулуктун *Бог, Богородица, леший, Христос* сыяктуу лексикалык маркерлеринин болушу (мисалы, *богородка, лешак, христова роса* ж.б.); б) сөздүн дефинициясында сакралдуулук менен байланышкан компоненттин болушу (мисалы, *диний түшүнүктөр менен байланыш, элдик ишеним менен байланыш, чөптүн ырым-жырымда, дарымчылыкта колдонулушу* ж.б.); в) фитонимдин сакралдуулугун ал колдонулган контекст көрсөтүшү мүмкүн (мисалы, *третница – Третница от лихоманки лецит, надо правильно собрать и правильны слова (=заговор) сказать, так-ту не помогают*). Автордун пикирине таянсак, фитонимдерди лингвомаданият таануучулук жактан талдоо аркылуу тил ээси үчүн сакралдык компоненттин канчалык деңгээлде актуалдуу экенин аныктоого болот [Бурмистрова, 2008:23].

М. Летованын «Семантические особенности фитонимов в русском фольклоре» аттуу кандидаттык диссертациясында фольклордук чыгармалардагы фитонимдер лингвомаданият таануучулук, лингвофольклористикалык өңүттөрдөн изилденген. Орус элдик оозеки чыгармаларында кездешкен өсүмдүктөр аталыштарынын метафоралык жана коннотациялык маанилеринин

орду аныкталып, тематикалык классификациясы сунушталган. А. М. Летова фитонимдерди лексика-семантикалык топторго ажыратууда алардын контексттеги маанилерин эске алып, төмөнкүдөй топторун сунуштаган: 1) дендрологиялык аталыштар (топчолор: дарактар жана мөмөлөр (*дарак, кайың, эмен, карагай, алма жыгачы*), бадалсымалдар (*бадал, черёмуха*); “дарак” семантикалык компонентинен турган жомок каармандарынын аттары (*Ветродуб, Дубыня-богатырь, Катома-дядька дубовая шапка, Сосна-богатырь ж.б.*); 2) өсүмдүктөрдүн бөлүктөрүнүн аталыштары (*бутак, тамыр, сабак*); 3) жапайы чөптөрдүн аталыштары (*чөп, эрмен, шыбак, камыш ж.б.*); 4) жер жемиштердин аталыштары (*карагат, кожогат ж.б.*); 5) бакча өсүмдүктөрүнүн аталыштары (топчолор: бакча гүлдөрү (*мак*), тамыр жемиштери (*шалгам*), буурчак өсүмдүктөрү (*боб, буурчак*), дан өсүмдүктөрү (*сулу, буудай, кара буудай ж.б.*); 6) козу карындардын аталыштары (*козу карын, опёнок ж.б.*). Ошондой эле орус улутундагылардын өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндөгү баалуулук идеяларын чагылдырган фитонимдик компоненти бар фольклордук идиомалар антропоборбордук тил илиминин позициясынан чечмеленген жана фольклордук тексттердеги фитонимдердин семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү аныкталган [Летова, 2012:5-10].

Т. Д. Барышникованын салыштырма-типология багытында жүргүзүлгөн изилдөөсүндө англис, француз тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштарынын морфологиялык түзүлүшүнө компоненттик талдоо жүргүзүлүп, мотивациялык жана семантикалык мүнөздөмөлөрү изилденген. Изилдөөчү өсүмдүктөр аталыштарын 1) терминологиялык (өсүмдүктөрдүн бөлүктөрүнүн аталыштары, алардагы биологиялык процесстер жана касиеттери) 2) номенклатуралык блок (өсүмдүктөрдүн аталыштары) деп эки топко жиктеген. Номенклатуралык блоктун өз кезегинде эки топко, тактап айтканда, К. Линней тарабынан түзүлгөн илимий ботаникалык жана когнитивдик (элдик) ботаникалык номенклатурага бөлгөн. Ошондой эле номенклатуралык блоктун келип чыгышындагы өзгөчөлүктөрдү кеңири талдоого алган. Т. Д. Барышникованын ою боюнча, илимий ботаникалык номенклатурадагы номинация процесси өсүмдүктөрдүн касиеттерин

концептуалдык түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берген дискурстук жана логикалык принциптерге, ал эми элдик номенклатурада когнитивдик принципке (метафоралык жана метонимиялык ыкмалар) негизделген. Эмгекте англис жана француз тилдериндеги фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү изилденип, синтаксистик конструкцияларда көмөкчү компонент катары келери эки тилдин материалында көрсөтүлгөн [Барышникова, 1999:21].

Салыштырма-типологиялык багытта аткарылган изилдөөлөрдүн бири казак окумуштуусу Ж. М. Омашевага таандык. Анын “Названия лекарственных травянистых растений в русском и казахском языках” деген эмгегинде орус жана казак тилдериндеги элдик ботаникалык номенклатурага кирген дары чөптөрдүн аталыштары мотивациялык, деривациялык жана лингвомаданий аспектилерден изилденген. Автор салыштырылып жаткан тилдердеги фитонимдер күнүмдүк пикир алышууда кеңири колдонулушу жана элдин лингвомаданиятын таасын чагылдыруу жагынан окшоштугун белгилейт. Изилдөөдө дары чөптөрдүн аталыштары сөз жасоонун морфологиялык жана аналитикалык ыкмаларынын негизинде жасаларын, бирок алардын өнүмдүүлүгү түрдүүчө экенин, башкача айтканда, казак тилинде эки ыкма тең бирдей өнүмдүү болсо, орус тилинде морфологиялык жол менен уюшулган фитонимдер басымдуулук кылары белгиленген. Орус жана казак тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүнөн көз карандысыз тил ээсинин көп кылымдык тажрыйбасын чагылдыруу жагынан лексиканын бул тобуна универсалдуулук мүнөздүүлүгүн далилденген [Омашева, 2017:217].

Орус тил илиминде фитонимдерди лингвостилистикалык аспектте изилдеген эмгектер да арбын. Мисалы, Ю. А. Дьяченконун кандидаттык диссертациясында орус жазуучусу Е. И. Носовдун көркөм прозасындагы фитонимдердин функционалдык мүмкүнчүлүктөрү изилденген. Жазуучунун 147 көркөм чыгармасынан алынган 678 лексемадан турган фитонимдик фонд талданган. Анын чыгармаларына өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жандандырылышы, аларга адамдарга таандык угуу, көрүү, дем алуу, сүйүү касиеттеринин ыйгарылышы мүнөздүү экенин белгилеген [Дьяченко, 2010:197].

Жыйынтыктап айтканда, жалпы тил илиминде фитонимдерди изилдөөгө кызыгуунун башталышына А. Шлейхердин окуусу белгилүү деңгээлде таасирин тийгизген. Ал эми орус тил илиминде XX к. экинчи жарымынан тартып түрдүү аспектилерден фитонимдерди илимий-изилдөө иштери күчөйт. Бул жылдары ономасиологиялык, этимологиялык жана структуралык-семантикалык аспектилерден изилденсе, XXI к. изилдөөлөр салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданият таануучулук багыттарында жүргөн.

1.3. Фитонимдердин түркологияда изилдениши

Элдин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүгүн тил каражаттары менен ачып берүү, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өңдүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү азыркы мезгилдин талабы. Түрк тилдеринин тутумундагы фитонимдик катмар түрк тилдүү элдердин кылымдар бою калыптануусун чагылдырган табигый түзүлүш. Анткени фитонимдик аталыштар өсүмдүктөр дүйнөсүн таануу жана өздөштүрүү процессин чагылдырат. Фитонимдик лексика мал чарбачылык аталыштары менен катар өзгөчө орунду ээлеп, узак жылдар бою калыптанганы талашсыз. Фитонимдер тилдин сөздүк корун ар тараптуу байытууга шарт түзөт. Өсүмдүктөр аталыштары гана эмес, аларга тиешелүү биологиялык процесстер жана өндүрүлгөн азык-заттарды атап көрсөткөн жаңы сөздөр жалпы сөздүк кордун туруктуу бирдиги болуп калат. Тилден туруктуу орун тапкан сөздөр атайын кошумча атоо маанилерге ээ болот. Бул процесс тилдин сөздүк курамын байытып, анын номинативдик функциясын кеңейтип турат. Ошону менен бирге байыркы катмарга кирген өсүмдүктөр аталыштарынын айрымдары колдонуудан чыгып турса, башкалары жаңыдан кошумча коннотацияга ээ боло баштайт. Ушундан улам фитонимдик кор белгилүү деңгээлде динамикалык мүнөзгө ээ деп айтсак да болот.

Түркологияда фитонимдерге байланыштуу эмгектер өзгөчө орунду ээлейт. Элдик ботаникалык номенклатуранын морфологиялык түзүлүшү, деривациялык мүмкүнчүлүктөрү, түрк баба тилине мүнөздүү жана түрк тилдерине орток фитонимдерди аныктоо, башка тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүктөр аталыштары, ботаникалык терминологиянын калыптанышы боюнча түрдүү мазмундагы изилдөөлөр жүргүзүлгөнүн белгилөөгө болот.

Түрк тилдүү элдерде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Түркологияда элдик медицина боюнча маалыматтар камтылган дары чөптөрдүн аталыштарынан турган IX к. таандык байыркы уйгур жазуусундагы Турпандан табылган лечебник белгилүү [Назарова, 1992:6-7]. Эки бүктөлгөн 10 барак, баары 201 саптан турган лечебник жана медициналык мазмундагы беш түрдүү кол жазманын фрагменттери Берлин коллекциясына кирет. Азыркы учурда Германиянын Борбордук институтунун чыгыш бөлүмүндө Турпандан табылган 30 миң жазма эстеликтер менен бирге сакталып турат. Бул жазма булактардын лексикасы “Древнетюркский словарь” (1969) киргизилген.

Түрк тилдериндеги дары чөптөр жөнүндөгү маалыматтар окумуштуу-энциклопедист Абу Рейхан Берунинин болжолу 1038-ж. жазылган «Фармакогнозия в медицине» аттуу эмгегинде камтылган. Ал бул эмгегинде 880дөй өсүмдүктөрдү жана алардын бөлүктөрүн сыпаттап жазып, ботаникалык терминологияны иретке келтирген. Түрк, араб, грек, хорезм, перс, согду тилдеринен 4500 өсүмдүк аталышын жыйнап, түшүндүрмөсүн берген [Аль-Беруни, 1973; Бобоев, 2006].

Түрк тилдеринин фитонимдик лексикасын изилдөөдө орто кылымдарга таандык Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүгү өтө маанилүү. Белгилүү болгондой, сөздүктө түрк тилдүү элдердин дүйнө таанымы, коомдук түзүлүшү, жашоо-шарты, курчап турган айлана-чөйрөсү тил бирдиктери, анын ичинде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары аркылуу толук чагылдырылган. Ал ар бир сөздүн маанисин жеткиликтүү берүү үчүн макал-лакаптар, ырлар менен

туруктуу айкаштарды колдонгон. Мисалы мындай макалдар бар: *Anduz bolsa at ölmäs* – Андыз болсо ат өлбөйт [I, 138]; *Atası, anası ačıy alimla jesä, oylı qızı tışi qatar* - Атасы, энеси ачуу алма жесе, уул-кызынын тиши камалат [III, 288]; *Sögüt söliñä qadiñ qasiña* — Талдын көркү – шагында, кайыңдын көркү - кабыгында (кабыгынын камтуулугунда) [III, 148]. 3. Ауэзованын котормосунда сөздүктүн лексикалык кору китептин аягында тематикалык топторго жиктелген. Бул маалыматка таянсак, сөздүктө 39 дарак жана бадалсымалдардын аталышы, 20 өсүмдүктөрдүн бөлүктөрү, 21 мөмө-жемиштердин аталышы, 21 дан эгиндери, 98 ар кандай өсүмдүктөрдүн аталышы камтылган. Мындай бай тилдик фактылар түрк тилдериндеги өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын тарыхый өңүттөн изилдөөгө баа жеткис материал болуп берери бышык [Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1264-1268].

Абу’л Касим Махмуд Умар ад-Замахшаринин эски араб филологиялык салтында жазылган “Мукаддимат ал-адаб” сөздүгү түрк тилине 1492-ж. Бухарада которулган. Сөздүктүн тематикалык топтор менен жиктелген атоочтор бөлүмүндө өсүмдүктөр аталышы өзгөчө орунда турат. Баары 134 фитоним камтылган. Мисал: *a:lma* «алма», *amrud* «алмурут», *ašliq: ašliq uruyi* “аштык, дан”, *buydaj* «буудай», *burča:q* “бурчак”, *čečak* “роза”, *aq čečak* “ак роза”, *čigit* «чигит», *čükri* “чүкүрү”, *dolana* «долоно», *käräm* «капуста», *köknär uruyi* «апийимдин уругу», *närgis* «нарцисс», *qa:ba:q* “ашкабак”, *soyan* «пияз», *qona:q* «арпа», *sa:rimsa:q* «сарымсак», *šalyam* «шалгам» ж.б. Бул котормодогу өсүмдүктөр аталыштары XV к. Орто Азиядагы түрк тилдеринин ботаникалык номенклатурасынын өнүгүшү тууралуу маалымат берет [Боровков, 1971:96-111].

Мадьяр чыгыштаануучусу, этнограф Арминий Вамберинин Орто Азиядагы хандыктарга жасаган саякатынын негизинде 1864-жылы «Путешествие по Средней Азии» деген эмгеги жарык көрөт. Бул эмгекте Кокон, Бухара жана Хива хандыктарындагы дан эгиндери жана мөмө-жемиштердин түрлөрү жөнүндө мындай маалыматтар айтылат: “...Дыйканчылыктын примитивдүүлүгүнө карабастан көп жерлерде мөмө-жемиштер жана дан өсүмдүктөрү көп, атургай мол. Бухара менен Кокон Хива хандыгына жетпегени менен, бул жактарда

жүзүмдүн 10дон ашуун сорту өсүп, анар, өзгөчө өрүктөр Персия, Россия жана Афганистанга жөнөтүлөт. Бардык хандыктарда дан өсүмдүктөрүнүн беш түрү - буудай, арпа, жүгөрү, таруу жана күрүч өндүрүлөт. Бухара менен Хива буудай жана жүгөрүсү менен, Кокон хандыгы арпа жана таруусу менен белгилүү” [Вамбери, 2003:291-292]. А. Вамберинин бул маалыматы XIX к. түштүк аймактарда дыйканчылык менен багбанчылыктын өнүккөнүн көрсөтөт.

Советтик түркологияда түрк тилдериндеги фитонимдик бирдиктер, биринчи кезекте, сөздүктөрдө, т.а., байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасы камтылган “Древнетюркский словарь” (1969), Э. Севортяндын этимологиялык сөздүктөрүндө (1971; 1974; 1978; 1980; 1989), Э. Р. Тенишевдин редакторлугу менен чыккан “Сравнительно-историческая грамматика. Лексика” деген аталыштагы эмгектерде чагылдырылган. Ошондой эле басымдуу түрк тилдеринин фактыларынын негизинде аткарылган К. М. Мусаевдин (1975), алтай бүлөсүнө кирген тектеш тилдердин материалдарында аткарылган Л. В. Дмитриеванын (1972; 1973; 1975), Ю. В. Норманскаянын (2006) эмгектерин өзгөчө белгилеп өтүү зарыл. Ал эми К. М. Мусаевди ала турган болсок, элдин мал-чарбачылыгы жана көчмөнүлүк турмуш менен болгон байланышына кеңири токтолуу менен коен жилеге “земляника”, кайыңкат “жемиш”, худунпус “кайың-жениши” сыяктуу фитонимдерди талдоого алган [Мусаев, 1975:69]. Өз кезегинде К. Мусаев фитонимдердин тилдин өнүгүүсүндөгү ролун жогору баалап, мындай пикирин ачыктайт, “түрк элдери байыртадан эле алма фитоними менен кеңири тааныш болушкан, ошондуктан “алма быш, оозума түш” деген ылакап дээрлик бардык түрк тилдерине тараган” деп белгилейт окумуштуу [Мусаев, 1975:207].

Түркологияда жеке-жеке түрк тилдеринин фитонимдик кору боюнча изилдөөлөр арбын. Ошол себептен, бул изилдөөлөргө жүргүзүлгөн илимий сереп, ырааттуулукту сактоо максатында, негизинен, түрк тилдеринин ареалдык таралуусу менен айкалышта бергенге аракет кылабыз.

Волга-Урал түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканы изилдөө иштери XIX к. сөздүк түзүү иши менен башталат. Татар тилиндеги фитонимдер жана алардын сегменттик бөлүктөрүнүн аталыштары К. Насыри (1894),

Н. В. Бурганова (1976), Р. Г. Ахметьянов (1989), А. Г. Шайхулов (1988), Э. Р. Ахметова (2012) жана Ч. И. Фиргалиеванын (2007) эмгектеринде, башкыр тилиндеги элдик ботаникалык терминология Э. Ф. Ишбердин (1979), Р. З. Сафарова (1984), А. Ш. Ишмухаметова (2020), Р. С. Акманованын (2020) изилдөөлөрүндө, этнографиялык лексиканын курамында М. И. Багаутдинованын (2012), топонимдердин курамындагы фитонимдер Г. Х. Хисамитдинова менен М. Р. Валиеванын эмгектеринде изилденген. Ал эми чуваш тилиндеги фитонимдер И. А. Ашмарин, В. Егоров (1964), М. И. Скворцов (1971), Г. А. Дегтярев (1986; 1987), Ю. Дмитриева (1996; 2001) жана Ю. Исаевдин (2015) эмгектеринде негизинен тарыхый жана этимологиялык өңүттөн талданган.

Татар лексикографиясында Каюм Насыринин эмгегинин өзгөчө орду бар. Ал «Гөлзар вә чәмэнзар (үсемлек вә чәчәклек)» китебинде чөптөр менен гүлдөргө кеңири мүнөздөмө берип, Татарстанда кездешкен 192 дары чөптүн сегменттик бөлүктөрүн сыпаттап жазган [Насыри, 1894]. Н. В. Бурганова диалектологиялык экспедициянын мүчөсү катары Татарстандын түрдүү аймактарындагы элдерден өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйнаган. Изилдөөчү жыйналган фитонимдик корду элге белгилүү касиеттерине жараша жети топко ажыраткан: 1) жешке боло турган өсүмдүктөр, 2) дары чөптөр, 3) тоют өсүмдүктөрү, 4) отоо чөптөр, 5) уулуу чөптөр, 6) чарбада колдонулган өсүмдүктөр, 7) декоративдик өсүмдүктөр [Бурганова, 1976: 125-141]. Мындан элдик ботаникалык номенклатурага калктын күтүнгөн чарбасына жана маданий жашоосуна тиешеси бар өсүмдүктөрдүн аталыштары гана киргенин байкоого болот. Р. Г. Ахметьяновдун “Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья” деген эмгегинде 40ка чукул фитонимдик лексика этимологиялык жана семантикалык жактан талданган. Окумуштуу өсүмдүктөр аталыштарын рельеф менен байланышта карап, муну фитонимдердин кээ бир түрлөрү рельефтин белгилүү бир аталыштарына туура келери менен түшүндүргөн. Мисалы, татар тилинде өсүмдүктөр менен рельефтин аталыштары көбүнесе универсалдык моделдин негизинде, т.а., *-лык/-лек* мүчөсү аркылуу жасаларын жана бул модель татар тилине мүнөздүү инновациялык көрүнүш

экенин белгилеген. Автор фитонимдик лексиканын ичинен жалпы жана конкреттүү (жеке) маанини билдирген аталыштарды ачыктаган: Мисалы, *сиб. тат. чуй* “кедр жана кедр токою”, *йыш* “карагай жана карагай токою” ж.б. Ошондой эле татар тилинин диалектилеринде (өзгөчө сибирь татарларынын говорунда) токойдун бир нече аталышы кезигерин белгилейт: *мишә* “ийне жалбырактуу токой”, *тереке* “кызыл карагайлуу жаш токой”, *туйра* “жалбырактуу жаш токой”, *чаука* “жаш кайың токой”, *шыбак* “кырчын тал”. [Ахметьянов, 1989:200]. А. Г. Шайхулов жакын тектеш тилдер болуп саналган татар жана башкыр тилдериндеги уңгу, жөнөкөй, туунду жана татаал өсүмдүктөр аталыштарына тектештирме-тарыхый жактан иликтөө жүргүзгөн. Изилдөөчү өсүмдүктөрдүн номинациясындагы лингвистикалык принциптерди аныктоого басым жасап, номинация төрт жүйөнүн – табият, адам, коом, аң-сезимдин негизинде ишке ашарын далилдеген [Шайхулов, 1988: 107-114]. Э. Р. Ахметованын кандидаттык диссертациясында тамак-ашта колдонулган жашылча жана мөмө-жемиш аталыштары тарыхый-генетикалык, номинативдик жана структура-семантикалык аспекттерден изилденсе [Ахметова, 2012:30], Ч. И. Фиргалиеванын эмгегинде татар тилиндеги бакчачылыкка байланыштуу лексиканын өнүгүү динамикасына өзгөчө маани берилген [Фиргалиева, 2007:21].

Башкыр тил илимине келсек, тарыхый лексикология боюнча адис Э. Ф. Ишбердиндин макаласында өздөштүрүлгөн монгол сөздөрүндөгү фитонимдер изилденсе [Ишбердин, 1979:64-72], Р. З. Сафарованын эмгеги башкыр ботаникалык терминологиясынын калыптаныш тарыхы ареалдык өзгөчөлүктөр менен айкалышта талданганы менен өзгөчөлөнөт [Сафарова, 1984:22]. Соңку мезгилдеги изилдөөлөрдүн ичинен А. Ш. Ишмухаметованын макаласы өзгөчө кызыгууну жаратат. Анткени, изилдөөчү бир эле “балтыркан” фитонимин өтө кенен - башкыр лингвистикалык корпусунун материалында иликтеген. Башкыр тилинде калыптанган *каты балтырган* “борщевик жесткий”, *ярылган балтырган* “борщевик рассечённый”, *татлы балтырган* “борщевик сладкий”, *ялбыр балтырган* “борщевик пушистый” сыяктуу бул өсүмдүктүн түрлөрүнүн аталыштары бар экенин жана алардын диалектологиялык,

фразеологиялык, мифологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө катталганын белгилейт [Ишмухаметова, 2020: 1406-1414].

Фитонимдердин жер-суу аталыштарынын курамында келиши түрк тилдериндеги мыйзамченемдүү көрүнүш. Фитотопонимдерге арналган Г. Х. Хисамитдинова менен М. Р. Валиеванын макаласында башкыр тилиндеги 1100 топонимдин 65и фитокомпоненттен турары белгиленип, алардын моделдери аныкталган. Авторлордун пикирине таянсак, түрк тилдерине орток лексикалык корго кирген фитонимдер топокомпонент катары келген учуру көп. Мисалы, топонимдердин курамында келген фитонимдер хакас тилинде: *хузугу* “кедр”, *малтырган* “борщевик” ж.б., шор тилинде: *каин/казын* “берёза”, *артыш* “можжевельник” ж.б.; алтай тилинде: *терек* “тополь”, *кайың* “берёза”, *балтырган* “борщевик”; казак тилинде: *каин* “берёза”, *тал* “ива”, *терек* “тополь” ж.б.; кыргыз тилинде: *алча* “алыча”, *терек* “тополь”, *камыш* “камыш” ж.б.; карачай-балкар тилинде: *агъач* “лес, дерева”, *терек* “тополь, осокорь”, *кюндюш* “черемша” ж.б.; башкыр тилинде: *карагай* “сосна”, *карагас* “лиственница”, *тирэк* “осокорь, тополь” ж.б. Башкыр тилиндеги фитотопонимдерди кыргыз, алтай, казак, татар, чуваш тилдери, Кавказдагы түрк тилдеринин материалдары менен салыштыруунун негизинде, авторлор түрк тилдеринин ареалдык жалпылыгын аныктоодо фитотопонимдер критерий боло алат деген деген жыйынтыкка келишкен [Хисамитдинова, Валиева, 2022: 35-47].

Ю. Дмитриеванын чуваш тили боюнча жазылган эмгегинде 30 жапайы дарактардын жана бадал сымалдуулардын, 110 бир тутумдан жана 400 эки тутумдан турган фитонимдер салыштырма-тарыхый жана ареалдык-типологиялык аспекттерден изилденсе [Дмитриева, 1996], Г. А. Дегтяревдин макаласында чуваш тилиндеги чөптөрдү атоодогу (номинация процесси) жүйө катары алынган төрт белги талданган. Ал төмөнкү төрт жүйөнү көрсөтөт: 1) өсүмдүктүн табигый-биологиялык белгилери же анын айрым бөлүктөрү: жалбырагы, сабагы, гүлү, уругу, мөмөсү, тамыры; 2) өсүмдүктү курчап турган айлана-чөйрө менен салыштыруу (башка өсүмдүктөр менен, үй же жапайы жаныбарлардын дене мүчөлөрү менен окшоштугу боюнча); 3) өсүмдүктүн

функциясы менен аталышы (элдик медицинада, турмуш-тиричиликте колдонулушу боюнча); 4) диний-мистикалык түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан аталыштар [Дегтярев, 1986: 75-78]. М. И. Скворцовдун “О некоторых особенностях чувашских народных названий растений” деген макаласында өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары табияты боюнча локалдуу мүнөзгө ээ болуп, тилдик топ жашаган аймактан сырткары таралбашы белгиленет. Элдик ботаникалык номенклатурада бир эле сөз түрдүү өсүмдүктөрдү, кээде алардын тобун атап көрсөтөрү айтылат: *сар чечек* деп ар кайсы аймактарда ромашка, лютик же подмаренник (гүлдүн түсүнө карай), *писен* деп осот, татарник жана башка тикен өсүмдүктөрү аталса, *шърчак куръке* герань луговая, фиалка трехцветная жана недотроганы билдирет. Автор өсүмдүк аталышынын келип чыгышындагы метафоранын кызматына да токтолуп өтөт. Мындай аталыштар өзүнүн образдуулугу жана экспрессиясы менен өзгөчөлүнөрүн белгилеп келип (*кушак хури* “мышыктын куйругу”, *йыт пырши* “иттин ичегиси”, *стаппан пус* “степандын башы”, утмал турат “алтымыш бутак”), бирок тил ээсинин аң-сезиминде баштапкы экспрессивдик боёгун жоготуп, номинативдик функцияда гана келерин көрсөткөн [Скворцов, 1971:264-275].

Орто Азия ареалындагы түрк тилдеринин ичинен уйгур, өзбек жана каракалпак тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштары боюнча А. К. Усманов (1948; 1991), Х. А. Джамалханов (1968), Ш. Баратов (1971), Г. Ш. Назарова (1992) жана М. М. Хошимхуджаева (2016), А. З. Отемисов (2019) өңдүү изилдөөчүлөрдүн эмгектери белгилүү.

Г. Ш. Назарованын “Названия лекарственных растений в современном уйгурском языке” эмгегинде уйгур тилиндеги дары чөптөрдү билдирүү үчүн колдонулган фитонимдердин классификациясы берилип, белгилүү системага салынган. Дары чөптөрдү билдирген лексиканын келип чыгышы, жалпы элдик лексикадагы колдонулуш жыштыгы, дары чөптөрдүн номинациясындагы семантикалык жүйөнүн ролу изилденген. Изилдөө диахрондук аспектке жүргүзүлгөндүктөн, Махмуд Кашгаринин сөздүгүнүн, “Уйгур элинин тарыхы жана маданияты боюнча материалдар” тарыхый-этнографиялык жыйнагынын

материалдарын кеңири колдонулган. Г. Ш. Назарованын эмгеги түркологияда дары чөптөрдүн аталыштарын этнолингвистикалык өңүттөн изилдеген алгачкы эмгек болуп саналат [Назарова, 1992:23]. Ошондой эле уйгур тилиндеги бахчачылыкка байланыштуу фитонимдер кесиптик лексиканын курамында каралган [Баратов, 1971].

Өсүмдүктөрдүн аталыштары терминологиянын объектиси катары жана кесиптик лексиканын курамында өзбек тил илиминде кеңири изилденген. Анткени өткөн кылымдын 50-жылдарынан тартып, жалпы эле түркологияда терминдерди жасоо каражаттары менен булактарын, өнүгүү мыйзамдарын, терминологиялык лексикада тиешелүү тармактардын чагылышын кылдаттык менен изилдөө муктаждыгы жаралган. Бул багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн түркологияда фитонимдерге байланыштуу бай факты-материал топтолуп калган. Өз учурунда өзбек тилиндеги ботаникалык терминологиянын теориялык негиздерин иштеп чыгуу аракети жалпы түрк фитонимиясынындагы жакшы саамалык болгон. Терминология боюнча белгилүү адис А. К. Усмановдун эмгектери көп жылдан берки тажрыйба-байкоолорунун натыйжасы болуп саналат. Анын изилдөөсүндө ботаникалык терминдерди унификациялоо, алардагы полисемия, омонимия жана синонимия маселелери изилденип, мындай терминдердин башка тармактарга салыштырмалуу көбүрөөк улуттук мүнөзгө ээ экендигин белгиленген [Усманов, 1948]. Жалпы элдик тилдин энчисине айланган жана адабий тилдин нормасына ылайыкташтырылган фитонимдик терминдер, алардын уюшулушундагы өнүмдүү мүчөлөр, өсүмдүк аталыштарынын тарыхый катмарлары, калыптанышындагы булактар боюнча өзбек окумуштууларынын эмгектери түркологиялык багыттагы изилдөөлөр үчүн маанилүү [Джамалханов, 1968; Усманов, 1991:21; Хошимхуджаева, 2016:74-79].

Кавказда таралган карачай-балкар, кумук, ногой, азербайжан тилдериндеги фитонимдик кордун лингвистикалык маселелери А. А. Жаппуев (1974), Э. С. Кулиев (1988), С. А. Кукаева (2005), Дж. Б. Мирзаханова (2007), А. Б. Семенова (2011), А. Х. Исмаилова, Э. Н. Гаджиев (2016), А. А. Кадымова (2018), Н. Гажирахмедов (2021) сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде

каралган. Дыйканчылыкка байланыштуу фитонимдердин башка тилдерден өздөштүрүү маселеси карачай-балкар тилинин фактысында А. А. Жаппуев тарабынан иликтенген. Ошондой эле өсүмдүк аталыштары башка түрк тилдеринин жана байыркы түрк жазма эстеликтеринин фактылары менен салыштырма планда каралып, аталган тармактагы түрк-монгол параллелдери өзгөчө бөлүнүп көрсөтүлгөн [Жаппуев, 1974:30]. А. Б. Семенованын “Фитонимия карачаево-балкарского языка” аттуу диссертациялык ишинде дүйнөнүн тилдик бейнесинин калыптанышындагы фитонимдердин ролу, алардын сөз жасоо моделдери, структуралык-семантикалык интерпретациясы ар тараптан иликтенген [Семенова, 2011:168]. Ногой тилиндеги фитонимдер дыйканчылык лексикасынын курамында С. А. Кукаеванын «Лексика земледелия в ногойском языке» аттуу кандидаттык диссертациясында каралган. Ногой тили казак, каракалпак тилдери менен кыпчак-ногой подгруппасын түзгөндүктөн, бул тематикалык топтогу лексиканын калыптанышы үч тилдин тарыхый өнүгүшүнүн контекстинде каралган [Кукаева, 2005:22]. Кумук тилиндеги фитонимдик лексиканын изилдениш тарыхы жана структуралык-семантикалык жактан уюшулушу адамдын когнитивдик ишмердиги менен тыгыз карым-катышта Н. Гажирахмедов, А. Х. Исмаилова менен Э. Н. Гаджиевдердин макалаларында каралган [Исмаилова, Гаджиев, 2016: 91-94; Гажирахмедов, 2021:55-64]. Дж. Б. Мирзаханованын кандидаттык диссертациясында азербайжан тилиндеги фитонимдер кыпчак, карлук жана булгар тобундагы түрк тилдеринин лексикасы менен салыштырылып изилденген [Мирзаханова, 2007:147]. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде анчалык кеңири тарабаган, айрым чакан аймактардагы фитонимдер ареалдык чөйрөдөгү түшүнүктөрдү чагылдырган аталыштар да арбын жолугуп, аларга кеңири иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Себеби айрым фитонимдер бири-биринен кескин өзгөчөлөнүп, тилдик жактан да айырманы чагылдырат.

Түштүк Сибирь жана ага чектеш аймактарда таралган алтай, хакас, тува, якут тилдериндеги фитонимдер тилчи-окумуштуулардын изилдөө иштеринен четте калган эмес. Этнограф, якут тилин изилдөөчү С. В. Ястремский бул тилди

түрк тилдеринин байыркысы деп жыйынтык чыгарган. Башка түрк тилдерине салыштырмалуу якут тили өсүмдүк аталыштарына бай экендигин белгилеген. Окумуштуу якут тили түрк тилинин бардык өзгөчөлүктөрүнө ээ эмес экендигине көңүл бурат жана хакас тили түрк тилдеринен бир кыйла кийин гана пайда болгон деген божомолдоосун ачыктайт. Өз кезегинде якут лингвисти С. В. Ястремский якут тилинен алтай тилдеринин байыркы доорун чагылдырган элементтер бар экендигин айтат [Ястремский, 1938]. М. А. Осорованын чакан изилдөөсүндө зоонимдер менен тизмектешип келген якут тилинде 45 (*бөрө сиир ото* “вздутоплодник сибирский”, *киис аһылыга* “шишка сибирская”, *ынах эмиийе* “земляника” ж.б.), хакас тилинде да 45 (*инек оды* “молочайник”, *ат оды* “стародубка” ж.б.) фитонимдин структуралык моделдери аныкталган [Осорова, 2023: 21-31]. З. Е. Каскаракова хакас тилинин диалектилериндеги фитонимдерди изилдөөдө “флористтик лексика” деген терминди колдонот. Ал хакас тилинде “флористтик лексиканын” өнүккөнүн адабий тилдеги бир эле өсүмдүктүн диалектилерде түдүү аталышта кезигери менен байланыштырат. Мисалы, адабий тилдеги *кен чахайаиы* “жарки” диалектилерде: кыз. *ат порчозы*, кач. *мала порчо*, бельт. *албан*, саг. *кереу хараиы* деп аталат. Изилдөөдөгү дагы бир маанилүү учур бул ботаникалык терминология менен өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарынын (ботаникалык номенклатура) ортосундагы өзгөчө белгилердин так көрсөтүлүшү болуп эсептелет. Биз окумуштуунун: “Өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары бир мааниге ээ эмес жана алардын маанисин ботаникалык терминдерге берилген аныктама ачып бербейт. Негизинен бир сөз менен ар кандай өсүмдүктөр, кээде өсүмдүктөрдүн бүтүндөй бир тобу аталат”, – деген пикирине кошулабыз [Каскаракова, 2013:18-26; 2012:34-35]. Ошондой эле тува тилиндеги дары чөптөрдүн аталыштары М. В. Бавуу-Сюрюн менен Н. Н. Ширококованын (2018), алтай тилиндеги фитонимдик кордун өнүгүү булактары Р. В. Гаврилова менен Л. А. Кергилованын (2020) биргелешип жазган изилдөөлөрүндө каралган.

Мындай түркологияда топтолгон бай тажрыйбаны эске алуу жана аларды туура пайдалануу кыргыз жана түрк тилиндеги фитонимдерге байланыштуу аталыштарды салыштырып изилдөөгө өбөлгө түзөрү талашсыз. Фитонимдик

лексикага арналган эмгектердин басымдуу көпчүлүгүндө өсүмдүктөргө байланышкан маанилүү сөздөр изилдөөнүн объектиси болуп келгени белгилүү. Бул жагынан фитонимдик мааниде төмөнкүлөр өзгөчө белгиленүүгө тийиш: бир алкактын чегинде сөз маанисинин кеңейүүсү, фитонимдик лексиканын тилдик түзүлүш менен тыгыз байланышта болушу, жалпы лексиканын фитонимдик лексиканын курамына кириши, бул процесстин фитонимге айлануу деңгээли менен мүнөзү. Мындай өзгөчөлүктөр агрардык, терминология, илимий терминологиядан айырмаланып, кандай нукта калыптанарын билүү керек [Трубачев, 1966: 62].

Жалпы түрк тилдеринин фитонимдик лексикасына арналган изилдөөлөр фитонимдердин жаңы багыттагы өнүгүүсүн ачыктады. Буга мисал кылып түрк тилдериндеги дан эгиндеринин аталыштарына, өсүмдүктөр лексикасына арналган бир катар изилдөөлөрдү келтирүүгө болот. Түркологиядагы лексикологиялык изилдөөлөрдүн деңгээли аймактык лексикологиялык изилдөөлөрдүн деңгээлинен алда-канча жогору турарын, терминологиялык лексиканы анын ичинен фитонимдик терминдерди изилдөөдө лексикологдор да, лексикографтар да, диалектологдор да биргелешкен иш-аракетке өткөнүн ачык күбөлөйт.

1.4. Фитонимдердин кыргыз жана казак тил илиминде изилдениши

Казак тил илиминде ботаникалык номенклатура жана терминология боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталат. Лексикалык кордун аталган тематикалык тобу М. Бигамбетов (1958), А. Шамшатова (1966), Г. И. Уюкбаева (1983), Б. Базылхан (1973; 1991), Б. Калиев (1988), Е. К. Кенесов (2015), Ж. М. Омашева (2016), А. Б. Шормакова (2020), өңдүү казак тилчилеринин эмгектеринде диахрондук, терминологиялык, этнолингвистикалык, когнитивдик жана лингвомаданият таануучулук аспектилерден изилденген.

М. Бигамбетовдун макаласында өсүмдүктөр аталыштары казак тилинин сөздүк курамынын байлыгынын көрсөткүчү катары кызмат аткараарын белгилейт. Ал байыркы мезгилден бери колдонулуп келген 37 фитонимди морфологиялык түзүмү боюнча сыпаттаган. Казак тилинде келип чыгышы жаныбарлар аталыштары менен байланышкан фитонимдердин бар экенин да белгилеп өткөн [Бигамбетов, 1958: 155-171]. А. Шамшатованын монографиялык изилдөөсүндө дан эгиндеринин аталыштары кесиптик лексиканын курамында каралса [Шамшатова, 1966:16], салыштырма-типологиялык багытта аткарылган Г. И. Уюкбаеванын эмгегинде казак, орус жана англис тилдериндеги ботаникалык номенклатура менен терминологиянын ортосундагы өзгөчөлүктөр изилденген. Ошондой эле ал номинация процессинде өсүмдүктүн түсү, көлөмү, формасы, сегменттик бөлүктөрүнүн саны, жыты, даамы, өскөн жери, турмуш-тиричиликте, дарылоодо колдонулушу сыяктуу белгилери негиз болорун ырастайт [Уюкбаева, 1983:140].

Фитонимдер монголиялык казак тегиндеги түрколог Б. Базылхан тарабынан да каралган. Окумуштуунун көптөгөн теориялык эмгектеринде байыркы фитонимдер терең талданган жана изилдөөчүлөр тарабынан колдоо тапкан. Профессор Б. Базылхан узак жылдар бою дары чөптөрдү жыйнап казак жана монгол тилдеринин салыштырма тарыхын, анын ичинде казак-монгол тилдериндеги фитонимдерге да кайрылган. Анын 40 миңден ашык сөздү камтыган “Монгол казах толь (Моңғолша-қазақша сөздік, 1984)” жарыкка чыккан жана анда фитонимдер боюнча сөздүк макалалар камтылып, илимпоздун көп жылдык эмгегинин натыйжасы гана эмес, тил илимине чоң салым кошкон. Б. Базылхан бизге казак жана монгол тил илиминин салыштырма-тарыхый изилдөөсүнүн негиздөөчүлөрүнүн бири катары белгилүү [Базылхан, 1973; 1991].

Б. Калиевдин “Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары” аттуу эмгегинде казак тилиндеги фитонимдердин курамы, жасалуу жолдору, өнүгүү булактары тектештирме-тарыхый аспекттен иликтенип, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик жасалуу ыкмаларына карай моделдери аныкталган. Автор казак тили өсүмдүк атоолоруна бай экенин төмөнкүчө белгилейт: “...өсүмдүктөргө ат

коюу боюнча казактан өткөн чебер калк жок сыяктуудай көрүнөт. Айталык, *қараспан, киізкиік, балтасан, әсемсары, меңдікара, балмұрын, үркергүл, сусімір, қазмойын, келіншекбоз, балақыз, бөлтірік, қарғатұяқ, бөлтірік...* Тизмелесең ушинтип кете берет. Мындай атоолорду карап таңыркайсың, таңданасың. Анткени, бул атоолордо поэтикалык образдар, накта бейнелер бар. Жеңил мыскылдар, азилдер да жок эмес. Бирок кандай болгон күндө да, бул атоолор ошол өсүмдүктөрдүн касиеттери менен белгилерин так көрсөтүп “мен мындамын” деп турат” [Калиева, 1988:7]. Б. Калиев казак тилинде фитонимдик лексиканын өнүккөнүн I. Жансүгіровдун «Жер түгі» деп аталган 54 саптан турган ырында 30 түрдүү дарак менен 60ка жакын чөптүн, баары 90 түрдүү өсүмдүк атоосу колдонулганы менен тастыктайт:

*...Тауқонақ, шәйшөп, манка, құлынембес,
Сүттіген, еңлік, мейіз, киізкиік,
Ақшалгын, көкемарал, бетеге, раң,
Жалпырақтеңге, бұйра, кисык ыык,
Балдырган, уқорғасын, атқұлақты
Елік жүр сонысында сокы кыып,
Жұлкеуір, бәрні, шырыш, шытыр,
Сауыны биемшектиң кеп тұр нір,
Мыңтамыр, жуа, рауаш, жаужапырак,
Балауса, сорғыш, селдір, ермен, бакбак,
Сыбызгы, жалбыз, күлмак, қарақияқ,
Шокайна, меңдуана, сора, шакпак,
Ішінде сол құрайдың сұлу солар,
Шырмауық, кендір, қылиша, жыланкияк... [Калиева, 1988:8].*

Окумуштуунун фитонимдердин этимологиясы боюнча изилдөөлөрү да кызыгууну жаратат. Мисалы, *қызгалдақ* сөзүнө өтө ынанымдуу этимологиялык талдоо жүргүзүлгөн: “...*қызгалдақ* сөзү *қыз* жана *галдақ* деген эки элементтин биримдигинен турат. Мындагы *қыз* сөзү – *қызыл* сөзүнүн кыскарған варианты, ал эми *галдақ* байыркы түрк тилинде “*гүл*” дегенди билдирген. Тилибизде бул

моделдин негизинде жасалган *бозгалдақ, итгалдақ, саргалдақ, тикенгалдақ* деген өсүмдүк атоолору бар. Өз учурунда *галдақ* сөзү сейрек колдонулбаган болуу керек. Кийин бул сөздүн ордун монгол тилинен ошкон *шешек (чечек/чичек)* сөзү баскан сыяктуу: *ақшешек, бәйшешек, көкшешек, наурызшешек*” [Калиева, 1988:84-85]. Изилдөөнүн тиркемесинде өсүмдүктөргө байланыштуу ырлар, макал-лакаптар, табышмактар жана метафоралык салыштыруулар берилген. Бул иллюстрация казак тил илиминдеги кийинки изилдөөлөргө булак болуп берген.

Әбдуэли Кайдардын жетекчилиги менен (Өсімдік атауларының құрамындағы жергілікті ерекшеліктер // Қазак тілідегі аймақтық ерекшеліктер. А., «Ғылым», 1990. 141-153 б.) жана Б. Калиевдин эбегейсиз көп өсүмдүк аталыштарын камтыган "Түркий тилдеринин салыштырма тарыхый грамматикасы" (1973), «Қазак әдеби тілінің сөздігі» (2005-2011), «Өсімдік атауларының түсіндірме сөздігі» «Сардар» баспасынан шыққан. Көлемі 504 бет (42,5 б/т), “Түрк жазма эстеликтеринин тилинин морфологиялык курамы” (1984) сыяктуу алтымыштан ашуун фундаменталдуу илимий эмгектери түрк фитонимиясында негизги орунду ээлеп, ошондой эле университеттерде жана казак мектептеринде жазылган тил боюнча жыйырмага жакын окуу куралдары мезгил сынагынан өткөн коомчулуктун арасында чоң суроо-талапка ээ болгон баалуу илимий казына деп айтууга болот.

А. Б. Шормакованын «Қазак тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі» деген аталыштагы докторлук ишинде казак элинин улуттук өзгөчөлүгүн, мифологиялык түшүнүктөрүн жана ырым-жырымдарын таануутучу тилдик жана маданий код катары изилденген. Изилдөөчү тилдин кумулятивдик функциясы, б.а., кылымдар бою казак элинин дарыгерлик боюнча топтогон билими фитонимдер аркылуу ишке ашарын чечмелейт. Эмгекте улуттун мүнөзүн көрсөткөн, маданий-лингвистикалык маалыматты алып жүргөн 500гө жакын паремиялык бирдик каралып, 5630 фитоним талданган [Шормакова, 2020:178].

Ошондой эле казак тилиндеги дары чөптөрдүн аталыштары боюнча Ж. М. Омашеванын [Омашева, 2016: 82-89], фитонимдердеги сакралдуулук боюнча Е. К. Кенесовдун макалалары [Кенесов, 2015] жана этнолингвистикалык аспектте жазылган Ш. Сеитованын монографиялык изилдөөсү бар [Сеитова, 1999].

Кыргыз тил илиминде фитонимдик катмар атайын изилдөөгө алына элек. Бирок фитонимдер боюнча айрым маалыматтарды лексикология, диалектология жана терминология боюнча жазылган изилдөөлөрдөн жана окулуктардан алууга болот.

Кыргыз тилиндеги фитонимдик катмар белгилүү түрколог К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” кеңири берилген жана алардын маанилерин чечмелеп берүү үчүн ырлар, туруктуу тизмектер, макал-лакаптар менен кенен жабдыган. Мисалы, *алабата – Алабата шорго бүтөт, акмакка сакал бүтөт; Жер куураса, алабата чыгат; балжууран “чөптүн аты” – балжууранын карасаң, жалбырагы этектей; карагат көз “кара көз”; элди карагаттай сыгып “элди кыйнап”* ж.б. Бул сөздүктүн басмадан чыгуусу азыркы кыргыз тилиндеги фитонимдик аталыштарды системага салуу боюнча алгачкы аракеттер деп түшүнүүгө болот. Аталган эмгекте фитонимдик каражаттар өтө кеңири планда каралган. Кыргыз тилинин лексикалык курамынын дээрлик бардык тармагындагы сөздөрдүн топтору чагылдырылып, жалпы элдик лексика менен бирге фитонимдер, терминдер, диалектилик сөздөр да кеңири орун алган [Кыргызча-орусча сөздүк, Т. 1,2. 2-е изд., 1985].

Академик Б. М. Юнусалиев «Киргизская лексикология» деген эмгегинде уңгу сөздөрдүн түзүлүшүнө, алардын муундук тутумуна, тарыхый уңгуларга, алардын эволюциясына жүргүзгөн изилдөөсүндө өсүмдүктөр аталыштарына да кайрылган. Аталган эмгекте тарыхый уңгуларга этимологиялык талдоо жүргүзүлгөндө айрым фитонимдердин морфологиялык, семантикалык өзгөчөлүктөрү талданган. Мисалы, *кирг. же-, каз. же-, түркм. ши-, аз., өзб., уйг. йе-, чув. си-, орх. йи-, як. сиэ- “кушать”*. Мунун тарыхый туундулары *кырг. жем,*

каз. жем, аз., өзб. йем “корм”; кырг. жемиш, каз. жемис, азб., өзб. йемис “фрукты; плод” [Юнусалиев, 1959; 42].

ЖОЖдор үчүн жазылган окуу китептерде, окуу куралдарда да кыргыз тилинин фитонимдик катмары чагылдырылып, лингвистикалык талдоолор жүргүзүлгөн. Окуу китептерде кыргыз тилинин лексикасынын лексика-тематикалык топторунда фитонимдерге байланыштуу сөздөр да арбын жолугат. Бирок фитонимдерге байланыштуу сөздөр, өсүмдүктөр лексикасы атайын бөлүнүп көрсөтүлгөн эмес [Мамытов, 1971:79-82].

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы атайын изилденбегени менен, диалектологиялык изилдөөлөрдүн алкагында алардын мисалдары катары каралып, фрагменттик деңгээлде талданган. Фитонимдерге тиешелүү сөздөрдүн басымдуу бөлүгү диалектикалык өзгөчөлүк катарында К. К. Юдахин тарабынан изилденет. Алсак, түштүк ареалында жолгуучу *мака*, *нак*, *палак*, *дан*, *гүнжар* ж.б. Аталган окумуштуу өз сөздүгүндө кыргыз тилине мүнөздүү фитонимдерди гана изилдөө менен чектелбестен, бир эле учурда башка тилдерден оошкон фитонимдер семантикалык жана структуралык жактан кеңири иликтенет.

Белгилүү түрколог Б. М. Юнусалиев фитонимдер курамынын варианттуулугуна токтолуп, мындай деген пикирин билдирет: «Фонетикага, морфологияга, синтаксиске караганда тилдин сөздүк курамы бир кыйла өзгөргүч келет» [Юнусалиев, 1985: 224]. Арийне, мезгилдин өтүшү байыркы фитоним эскирип, кайсы бир себептер менен жаңы сөздөрдүн пайда болушу сыяктуу тилдик мыйзамдардын диалектилерде кайталануусун белгилейт. [Юнусалиев, 1985: 255].

Бизге белгилүү болгондой кыргыз жергесинде өзбектер, уйгурлар, тажиктер тыгыз алакада жашагандыктан, кээ бир төл сөздөр активдүүлүгүн жоготуп, алардын ордун башка тилдерден кабыл алынган сөздөр ээлегендиги мыйзам ченемдүү. Кыргыз тилинин фитонимдик, кол өнөрчүлүк жана башка кесиптик лексикасынын катмарларында башка тилдерден өздөштүрүлүп алган сөздөр көп кездешет жана алардын көпчүлүгү иран тилдеринен кыргыз тилине оошуп келгендиги Б. М. Юнусалиев тарабынан белгиленет [Юнусалиев 1985: 235-240].

Алардын айрымдары араб тилинен да киргендигин Б.М. Юнусалиев мисалдар аркылуу далилдеген [Юнусалиев 1985: 240-244].

Белгилүү окумуштуулар Ш. Жапаровдун, Т. Сыдыкованын, Б. Шүкүровдун лексикология, терминология боюнча эмгектеринде ботаникалык номенклатуранын айрымдары талдоого алынып, фактылар келтирилген [Жапаров, Сыдыкова, 2001].

Кыргыз тилиндеги фитонимдер жергиликтүү өзгөчөлүк катары айрым диалектологиялык эмгектерде берилгендиги белгилүү. Бул боюнча белгилүү диалектолог Г. Бакинованын Ош говору боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрүндө жергиликтүү өзгөчөлүк катары пахтачылыкка байланыштуу бир нече сөздөрдү келтирет: *козо, гозо, косек, козек - пахта өсүмдүгүнүн өзөгү; козопая - пахтаны терип алгандан кийин калган сөңгөгү; көрөк - пахтанын гүл ачпай калган коробочкасы ж.б.* [Бакинова, 1958:91-92]. Дагы бир белгилүү диалектолог Ж. Жумалиев Анжияндык кыргыздардын тили боюнча жазылган монографиясында айрым фитонимдерге токтолуп, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана алардын чыгыш тегин ачып берген [Жумалиев, 1983].

Өсүмдүк аталыштарын тематикалык топторго ажыратуу менен диалектилик (говордук) фактыларын адабий тил ченемдери менен салыштыруу менен талдоо негизги мааниге ээ деп айтууга болот. Бул багытта Ж. Жумалиевдин изилдөөсү өзгөчө маанилүү. Анын «Мөмө-жемиштердин түрк тилдериндеги айрым аталыштары тууралуу байкоолор» аттуу макаласында түрк тилдериндеги *ал/олу* компоненттери катышкан *алма, алча, алибали, алмурут, алгийрат, каралы, кайналы, шапталы* сыяктуу мөмө-жемиш аттарынын этимологиясы жана калыптанышы каралган. Кыргыз тилиндеги фитонимдердин этимологиясы боюнча автордун жеке байкоолору кызыгууну жаратат. Мисалы, «*Кайналы* «слива» - кыргыз тилинин түштүк, ошондой эле өзбек тилинин говорлорунда кезигүүчү *гайналы – қайналы – гайнолу – гайноолу* варианттарында жолугат. Ал иран тилиндеги *гайн-кайн + алу* «слива» деген компоненттерден куралган. Анын биринчи компоненти эмне маани берери азырынча бизге белгисиз. Бирок ал кыргыз жана өзбек говорлорундагы данынын даамы кычкыл, өңү кара

кочкулунан келген анар сортун атоочу *кай анар / кайын анар* деген аталышындагы *кай//кайын* менен бир болушу мүмкүн». Автор *ал/олу* компоненти бар лексемалардын баары багбанчылыкка тиешелүү мөмөлөрдү атоодо гана колдонуларын, мунун өзү *ал/олу* компонентинин сөз жасоого катышуусу кыргыздарда багбанчылык кесибинин өнүгүшү менен байланышта экенин белгилейт. Аталыштарды кыргыз жана түрк тилдеринде алардын келип чыгуу тектерин, этимологиялык принциптерин аныктоо, тактоо, далилдөө боюнча да анализ жүргүзүлгөндүгүнө күбө болобуз. Ошондой эле аталган илимпоздун эмгегинде кыргыз жана башка түрк тилдериндеги фитонимдердин курамындагы мүчөлөрдүн өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандыларын ажыратып көрсөтүү аркылуу алардын тилдик курамдагы орду тастыкталган [Жумалиев, 1986: 37-45].

Ф. Челиктин «Кыргыз фитонимдери жана өзгөчөлүктөрү» деген аталыштагы макаласында кыргыз тилинде байыркы мезгилден тартып азыркы учурга чейин колдонулган *алча, арпа, арча, ачырга, балгын, жылгын, кайың, коон, өрүк, сарымсак, согон* сыяктуу фитонимдер, тектеш эмес фарси, араб тилдеринен, ошондой эле орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн *алма, шафран, алоэ, анис, амарант, апельсин, артишок, вербена, грейпфрут* өңдүү ботаникалык терминдер талданган жана түшүндүрмөлөрү берилген. Бул изилдөөдө ботаникалык элдик аталыштар менен ботаникалык терминдер аралаштырылып берилгенине карабастан, айрым фитонимдердин келип чыгышы боюнча айтылган ойлору кызыгууну жаратат [Челик, 2020: 100-114].

Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр аталыштары кесиптик лексика боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө каралган. Э. Г. Хурибаеванын «Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасы» деген темада жазылган кандидаттык диссертациясында пахтачылыкка байланыштуу лексиканы изилдеген. Бул изилдөө пахтачылыкта колдонулган сөздөрдүн семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрүнө арналган орчундуу маселелерди чечмелөөгө арналган. Түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасынын лексика-семантикалык топтору, ички жана тышкы булактар менен толукталуу, баюу

процесстери тууралуу кеңири сөз болгон. Муну менен катар Э.Хурибаева улам пассивдешип бараткан айыл-чарба жана багбанчылык аталыштарына көңүл буруп, унутта калып бараткан сөздөргө да кайрылган [Хурибаева, 2012:24].

Семиз Кенандын тектештирме-тарыхый пландагы илимий-изилдөө ишинде кыргыз жана түрк тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу атоолордун (мисалы, *арпа*– *arpa*, *буудай* – *buğday*, *жүгөрү* – *mısır*, *маруу* – *darı*, *ашкабак*– *kabak*, *бадам* – *badem*, *пахта*– *patuk*, *тамеки*– *tütün*, *зыгыр* – *keten*, *ноком* – *nohut*, *күн карама* – *çekirdek* ж.б.) лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, айрым сөздөрдүн чыгыш теги, жасалуу жолдору изилденген. Дан эгиндеринин аталыштарынын келип чыгышы боюнча айрым көз караштары колдоого аларлык. Мисалы, *буудай* - көпчүлүк түрк тилдеринде *бугдай* түрүндө айтылган сөз кыргыз тилинде *буудай*, өзбек тилинин диалектилеринде *бугдаг*, хакас тилинде *пугьдай*, тува жана алтай тилдеринде *буудай*, уйгур тилинде *бугьдай*, түркмөн тилинде *бугдай*, ногой тилинде *бийдай* ж.б. К. Сейдакматов аталган сөздүн тегин башкача чечмелейт: “Өзбек тилинин диалектисиндеги *бугдаг* түрү эң алгачкы калыбына жакыны дешке болот. Анткени бул сөз *буг* же *бугу* “буу, байла” этишинен жана *-дак* мүчөсүнөн турат. *Буг//бугу* этиши азыркы *буу* этишинин маанисинде болгон, ага зат атооч жасоочу *-дак* мүчөсү жалганган. Азыркы *куурдак*, *шырдак* сөздөрү *куур*, *шыры* деген этиштерге *-дак* мүчөсү уланып жасалган сыяктуу эле *бугдак//бугудак* сөзү данынын сыртын каптап турган көйнөкчөсү бардыгы үчүн ушундай аталган. Буудай арпа сыяктанып даны башында ачык турбастан, сыртынан кабыкча менен жабылып турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө жараша ал *бугдак* “буулма дандуу эгин” деген атка конгон [Сейдакматов, 2004: 37]. Кийин *бугдак* кыргыз тилинин фонетикалык закон ченемдүүлүгүнө ылайык *бугдай* > *буудай* болуп өзгөрүп кеткен”. Биз дагы ушул К.Сейдакматовдун пикирине кошулуу менен, буудай сөзүнүн теги байыркы түрк тилдеринин негизинде эле пайда болгонун белгилейбиз: *буг//буу* + *дак*. Ал эми Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн *ашлык* формасында кездешет. Түрк тилинде да кыргыз тилиндегидей буудай сөзү катышкан сөз тизмектери бар: *buğday* (*буудай*), *yazlık buğday* (*жазгы буудай*), *kışlık buğday* (*кышкы буудай*), *buğday unu* (*буудай уну*), *buğday ekmeği*

(буудай наны)[РТС,744]. Буудай сөзүнүн түрк тилдерине тиешелүү экендиги бардыгы түрк тилдеринде бирдей аталышка ээ болгондугу менен далилденет”, - деген жыйынтыкка келет [Семиз, 2019: 10; 196]. К. Семиздин изилдөөсү кыргыз жана түрк тилдериндеги дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр ар кайсы аймакта жашаганына карабастан, дыйкандардын оозеки кебинде колдонулган сөздөрдүн уюткусу жалпысынан эки тилде тең бирдей экендигин тастыктады.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана казак тил илиминдеги фитонимдерге байланыштуу изилдөөлөргө жасалган илимий сереп бул багытта дагы атайын изилдөөнү талап кылган маселелер арбын экенин көрсөттү.

I бап боюнча жыйынтык:

1. Түрк тилдери өсүмдүктөргө байланыштуу атоолорго өтө бай. Алар түрк тилдеринин байыркы сөздүк корунда орун алуу менен азыркы күндө да лексиканын тутумунда активдүү колдонулат. Анткени бул микросистемада адам баласынын практикалык, маданий жана мифологиялык жактан өсүмдүктөр дүйнөсүн өздөштүрүү тажрыйбасы чагылдырылган.

2. Бизин изилдөөбүздүн объектиси элдик ботаникалык номенклатура болгондуктан, аларды атоо үчүн “фитоним” деген терминди колдондук. Анткени фитоним термининин ички мазмуну шарттуу түрдө синонимдик катарды түзгөн башка терминдерге салыштырмалуу (мисалы, флороним) алдаганча кеңири жана жалпы денотатты туюндуруарына ынандык.

3. Жалпы тил илиминде фитонимдер боюнча изилдөөлөрдүн башталышы биологиядагы Ч. Дарвиндин ачылыштарына таянган А. Шлейхердин окуусу менен кайсы бир деңгээлде байланыштуу. Орус тил илиминдеги фитонимдик кор боюнча изилдөөлөрдүн башталышына XVIII к. экинчи жарымынан баштап өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары боюнча түзүлгөн сөздүк жана лечебниктер түрткү болгон. Топтолгон өсүмдүктөрдүн аталыштарын изилдөө үч багытта жүрүп, XX к. экинчи жарымынан тартып түрдүү аспектилерден фитонимдерди илимий-изилдөө иштери күчөйт. Бул жылдары ономашиологиялык, этимологиялык жана структуралык-семантикалык аспектилерден изилденсе,

XXI к. изилдөөлөр салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданият таануучулук багыттарында жүргөн.

4. Түрк тилдүү элдерде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Аны элдик медицина боюнча маалыматтардан турган IX к. таандык байыркы уйгур жазуусундагы Турпандан табылган лечебник тастыкайт. Жалпы түрк тилдеринин алкагында, ошондой эле айрым-айрым түрк тилдери боюнча этимологиялык, этнолингвистикалык, диалектологиялык, терминологиялык, соңку жылдарда лингвомаданият таануучулук аспектилерден өсүмдүктөрдүн элдик атоолору боюнча эмгектер жазылды. Түрк тилдеринин лексикологиясында бул темага байланыштуу жүргүзүлгөн атайын изилдөөлөр тилдин тарыхын терең изилдөөгө шарт түзөт.

5. Бул изилдөөлөр дүйнө тилдериндеги, анын ичинде түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын байыркылыгын далилдеди.

6. Фитонимдик кор тилдин концептологиялык негизин түзүү менен катар семантикалык тутумдун эволюциясын чагылдырат.

II БАП. ФИТОНИМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Фитонимдерди изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору

Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдериндеги фитонимдер, б.а., элдик ботаникалык номенклатуранын бирдиктери. **Изилдөөнүн предмети** – лексикалык курамдын фитонимдик микросистемасынын семантика-структуралык уюшулушун жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жалпы түрк тилдер системасындагы ээлеген ордун аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн илимий методологиялык негиздери. Тилдин лексика-семантикалык системасынын калыптанышы жана өнүгүшүнүн маселелери азыркы түркологияда эң кызыктуу, татаал, бирок ошол эле учурда жетишсиз изилденген маселелердин катарына кирет. Ошондуктан, түркологияда, анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясын системалуу түрдө изилдөө негизги жана кечиктирилгис милдеттердин бири болуп саналат. Совет мезгилинде, XXI к. биринчи чейрегинде бул багытта көптөгөн баалуу монографиялык изилдөөлөр жана макалалар жазылып, алар негизинен азыркы түрк тилдеринин, жазма эстеликтеринин материалдарынын негизинде сөздөрдүн жана бүтүндөй лексикалык топтордун семантикалык тарыхын камтып, семантикалык өзгөрүүлөрдүн себептерин жана сөз ичиндеги лексикалык маанилердин өз ара аракеттенүү өзгөчөлүктөрүн, семантикалык түзүлүштүн өнүгүү жолдорун, сөз аралык семантикалык байланыштардын (синонимдик, антонимдик, жактык жана түрдүк) табияты ачып берүүгө багытталган.

Азыркы мезгилде түрк тилдеринин лексикасын изилдөөнүн маанилүү өзгөчөлүгү түркологиядагы лексикологиянын өзгөчө орус тилинин жетишкендиктерине бекем негизделгендигинде, ал түзүлгөндөн бери анын жолдорун жана тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо менен өзүнүн жаралганынан бери алектенип келгендиги болуп саналат. Бул обочолонгон сөз эмес, бүтүндөй сөз топтору, бул өнүгүүнү социалдык факторлорго жараша коюу керек.

Акыркы жылдардагы түрк тилдериндеги фитонимдерди лингвистикалык жактан чечмелөөнүн өзгөчөлүгү анын семантикасына комплекстүү, көп кырдуу мамиле жасоо болуп саналат. Кыргыз тил илимине келсек, көп аспектилердин ичинен эң негизгиси болуп диахрондук-семантикалык аспект эсептелет. Кыргыз тилинин лексикалык байлыгын изилдөөгө кыргыз тилчилери кайрылышкан. Анткени тилдик материалдар жыйналып, кыргыз тилинин лингвистикалык корпусу белгилүү системага салынып калган. Тилдин номинативдик каражаттарын аздыр-көптүр толук лексикографиялык инвентаризациялоодон жана системалаштыруудан кийин сөздөрдүн семантикалык түзүлүшүн жана анын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдөөгө мүмкүнчүлүктөр ачылган. Көп сандаган лексикологиялык эмгектер кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилерин чечмелөөгө арналган (Б. М. Юнусалиев, К. Юдахин, К. Карасаев, И. Батманов). Лексиканы тематикалык топторго бөлүп этимологиялык жактан изилдөөгө алган бул эмгектерде айрым фитонимдер камтылган, ошону менен бирге диалектологиялык изилдөөлөрдөгү лингвогеографиялык маалыматтар (Ж. Жумалиев, Г. Бакинова) менен толукталган.

Айрым тематикалык катмарларды, лексикалык микросистемаларды жана башка лексикалык бирикмелерин изилдөөлөргө арналган монографиялык изилдөөлөр кыргыз тарыхый лексикологиясын өнүктүрүү үчүн чоң мааниге ээ. Бул эмгекте семантиканы диахрондук изилдөө түркологиядагы жана кыргыз лексикологдору тарабынан иштелип чыккан жаңы методологиялык принциптерге негизделген: аны чечмелөө сөздүн лингвистикалык бирдик катары лексика-семантикалык вариация жана семантикалык бирдейлиги менен түздөн-түз байланышта жүргүзүлөт. XI-XII кк. таандык жазма эстеликтерден алынган бай жана ар түрдүү фактылык материалдарга таянып, семантикалык жылыштардын багыттарынын себептерин жана мүнөзүн ачып, фитонимдик эркин өз алдынча номинативдик маанилердин көлөкөлөрүнөн жана стилдик коннотацияларынан айырмачылыктары ачылып, тике жана каймана маанилердин кайталануу жолдору жана формалары көрсөтүлүп, ошонун

негизинде тематикалык микросистемалардын тилдеги көп кылымдык жашоосундагы өнүгүү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

Түрк тилдеринин жана кыргыз тилинин фитонимиясынын тарыхый өнүгүшүн изилдөө бир калыпта өнүккөн эмес. Бул биринчи кезекте фитонимдик, лексикалык катмарлардын жана тематикалык микросистемалардын бирдей эмес камтылышы менен байланышкан. Бүгүнкү күндө сөздүк курамдын бардык эле тематикалык топторунун бирдиктери кыргыз лексикологдору тарабынан изилдене элек. Лексиканын мындай тематикалык топторунун арасында, атап айтканда, фитонимдер да бар. Фитонимдик бирдиктер - бул байыркы кыргыз сөздүк фондунун бир бөлүгү, ага эл чарбасынын айрым тармактары катары жашылча өстүрүү жана багбанчылык түшүнүктөрдү да кирет. Тилдин жалпы лексикалык системасында фитонимдик катмардын өзгөчө жана салыштырмалуу чоң тематикалык категориясын түзүп, көрүнүктүү орунду ээлеген. Булар биринчиден, жашылча-жемиштерди өндүрүү менен байланышкан иш-аракеттердин жана процесстердин аталыштары, экинчиден, багбанчылык менен алектенген адамдардын кесиптик лексикону, үчүнчүдөн, жер участкаларынын көрсөтүлүшү, төртүнчүдөн, аспаптардын белгиленишине байланыштуу сөздөр ж.б.

Бир диссертациянын алкагында ар кандай детонативдик, семантикалык жана башка өзгөчөлүктөргө ээ болгон бул көп түрдүү сөздөрдүн баарын сүрөттөп берүү мүмкүн эместиги түшүнүктүү. Мындан тышкары, фитонимдер категориясы белгилүү аныкталган чектерге ээ болгондугуна карабастан, бүт фитонимдик лексикада бир катар тектеш же тектеш эмес тематикалык бирикмелердин компоненттери менен тыгыз байланышта каралары белгилүү. Ар кандай предметтик, денотативдик фитонимдердин өз ара таасирин эске алуу менен байланышып турган фитонимдер лексиканын ар бир подсистемасынын семантикалык тарыхын олуттуу байытып, ошол эле учурда изилдөөнүн масштабын кеңейтет. Ошондуктан, байыркы кыргыз лексикасынын бул кеңири тематикалык катмарынан биз маданий өсүмдүктөрдү жана алардын мөмөлөрүн

белгилөө менен байланышкан номиналдык терминологияны анализдөө максатка ылайыктуу.

Диссертацияда фитонимдердин ар кандай тематикалык топторунун курамын жана структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө аракет жасалат. Ушул максатта ар бир сөздүн семантикалык түзүлүшүн сыпаттоого, анын айрым семантикалык типтерине - тике жана образдуу номинативдик маанилерди, семантикалык коннотацияны, экспрессивдүү-баалоочу коннотацияларды, интеграциялык колдонулуштарды эске алууга негизги көңүл бурулат. Ошондой түрк фитонимиясындагы ички мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачуу, анын негизинде сөздөрдүн бардык семантикалык варианттарынын пайда болуу жана өнүгүү процесси болгон семантикалык түзүлүштөгү трансформацияларды байкоого, өзгөрүүлөрдү көрсөтүүгө, бир аталыштын баалуулук системасы менен болгон катышынын өзгөрүшүн көрсөтүүчү семантикалык түзүлүштөгү трансформацияларды издөө, ар кандай тилдик социалдык-тарыхый факторлордун таасири астында бир аталыштын маанилер системасынын экинчи же башка сөздөрдүн маанилер системасы менен өз ара байланышынын өзгөрүшүн тилдик түзүлүштө олуттуу орун берилгендигин көрсөтүү. Ошол эле учурда жеке семантикалык варианттардын кайра жаралуусу жана ишке ашыруунун керектөөлөрүн жана каражаттарын аныктоо маселелери да орчундуу.

Алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн бир жагынан тилдик бирдиктеги, сөздөгү ар кандай семантикалык кубулуштарды бири-биринен айырмалай ала турган дифференциалдык белгилерди аныктоого негизделген диахрондук семантикалык анализдин ыкмасы колдонулат, ал эми экинчи жагынан бул түшүнүктү билдирүүнүн номинативдик каражаты катары фитонимдик катмар талданат. Семантикалык интерпретация кыргыз тилиндеги сөздүн тарыхын ачуу үчүн маанилүү болгон фонеморфологиялык жана сөз жасоо өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен толукталат. Семантикалык түзүлүштөгү айырмачылыктарды аныктоо, анын өнүгүүсүндөгү жалпы жана өзгөчө учурларды аныктоодо талданган лексемалардын функционалдык жана сөз колдонуу мүмкүнчүлүктөрү

менен байланышкан. Ушуга байланыштуу изилденип жаткан сөз жазылган же жолуккан тилдик чөйрөгө олуттуу көңүл бурулат. Лингвочөйрө же семантикалык контекст деп берилген фитоним башка сөздөр менен лексикалык жана грамматикалык байланышта болуп, аны аныктоого, кайра жаратууга, колдонуунун ар бир конкреттүү абалында номинативдик маанилерди жана алардын коннотациялык маанилерин жаратуу же ишке ашыруу, чечмеленген фитонимдик-лексикалык бирдикти колдонуунун ар бир конкреттүү абалында жардам берген тилдик кырдаал да негизги орундуу ээлери бизге белгилүү. Диссертация минималдуу репродукциялык контекстти б.а. салыштыруучу, коштоочу же түшүндүрүүчү номинативдик каражаттардан турган фитонимдик катмар, бул лексикалык маанилердин же алардын ар кандай семантикалык бутактарынын сөздө болушун кайра жаратуу жана тастыктоо үчүн синтагматикалык фон катары кызмат кылган контекстти эске салуу зарыл деп эсептейбиз.

Түрк жазма эстеликтеринин негизинде, эски кыргыз жазма эстеликтеринин лексикалык материалы боюнча да талдоо жүргүзүү эске алынды. Ошол эле учурда диссертацияда фитонимдин семантикалык тарыхын толугураак ачып берүү үчүн башка эстеликтерден иллюстрациялар колдонулду. Адабий, көркөм жана эпитафиялык булактар конкреттүү тематикалык микросистеманын компоненттеринин метафоралык колдонулуштарын ачуу үчүн да керектүү болмокчу.

Албетте түркологияда географиялык айырмачылыка жараша бакчачылык, багбанчылык жана экзотикалык лексиканы изилдөөгө арналган эмгектер аз эмес. Түрк тилдериндеги фитонимдер бир нече катмарларга да бөлүнөт, аларда маданий өсүмдүктөрдүн аталыштарынын конкреттүү тематикалык микросистемалары изилдөө предмети болуп саналары ачыкталат. Фитонимдерди тигил же бул лексикалык категорияга кошуу алар белгилеген объектилердин өзгөчөлүгүн жана сөздөрдүн өздөрүнүн семантикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жүгүзүлмөкчү.

Фитонимдер схема боюнча түзүлгөн катмарлардан турат: а) негизги фитонимдин семантикалык чечмеленүүсү, көбүнчө энциклопедияларды жана атайын маалымдамаларды тартуу менен талданат; б) фитонимдер белгиленүүчү реалийлердин мүнөзү менен түшүндүрүлөт; алардын дээрлик бардыгы лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектиси болуп саналат; в) фитоним татаал курамда болгондо, анын ички мазмуну канча семантикалык варианттар болсо, ошончо номинациялык бирдикке бөлүнөт (лексикалык маанилер, семантикалык коннотациялар жана стилистикалык коннотациялар); г) фитонимдин бир номинативдик же стилдик түрдүүлүгү мисалдар менен бекемделет. Эстеликтер жана эмгектер хронологиялык тартипте берилет. Алынган семантикалык өзгөчөлүктөр (метонимия, синекдоха, метафора) пайда болуу ыкмасы менен диахрондук абалда көрсөтүлөт.

Фитонимдердин семантикалык түрлөрүнүн өз алдынчалыгы лингвистикалык контексттин өзгөчө түрү, фитонимдин сүйлөмдөгү башка сөздөр менен лексикалык жана грамматикалык шайкештигинин өзгөчөлүктөрү менен тастыкталат. Этимологиялык маалыматтар полисемантикалык лексиканын семантикалык түзүлүшүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө негиз болгон алгачкы дифференциалдык белгини аныктоо максатында да мааниге ээ болмокчу. Мындай ыкманын акыркы милдети – талдануучу тематикалык микросистеманын башка компоненттерине салыштырмалуу фитонимдердин ички мазмунун коннотациялык процессин көрсөтүү жана анын семантикасын өнүктүрүүнүн жолдорун аныктоо болуп саналат.

Байыркы мезгилге караганда фитонимдик лексиканын кабыл алынышы жана негизги корго кириши азыркы кездеги ошол эле түшүнүктөн бир аз башкачараак. Фитонимдер жазма эстеликтердин материалдары көрсөткөндөй, талааларда атайын тосулган жерлерде өстүрүлгөн ар кандай маданий өсүмдүктөрдү билдирген сөздөрдүн жыйындысы катарында да концептологиялык семантикага ээ болушкан.

Семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да фитонимдер менен бакчачылык терминологиялык лексикасынын компоненттери шарттуу түрдө саны боюнча

бирдей эмес эки тематикалык микросистемага кирет. Алардын практикалык зарыл формасы жалпы же жалпылашкан (жашылча, көк пияз, шалгам) терминдер деп аталат. Ал эми байыркы катмарга тиешелүү фитонимдер - конкреттүү же дифференттүү (каражыгач, арча, жашыл арча, кара-алма ж.б.).

Жалпы аталыштардын ичинен структуралык, морфологиялык жана семантикалык жактан эң кызыктуусу жашылча сөзү, анын эң байыркы маанилеринин бири көк атрибутивдик-фитонимдик компоненти жалпы "өстүрүлгөн өсүмдүктөрдүн жыйындысы" жалпыланган түшүнүктү белгилөө менен да айырмаланат.

Этимологдор жалпы түрк тилдериндеги "өсүмдүк" сөзүн байыркы түрк тилинен алынган деп божомолдошот, андагы баштапкы дифференциалдык белгини *өс- деп белгилешет. Албетте, бул баштапкы этимологиялык өзгөчөлүктүн негизинде анын синекдохалык кайра жаралуусу аркылуу жаңы семантикалык типтери (ышкын, ысырык, осмо) кийинчирээк пайда болгон деген пикирди ачыкташат. Албетте бир жагынан, бир тектүү объектилердин жыйындысынын аталышы катары, өсүмдүк деген сөз бул жалпы жашыл дүйнөнү билдирет, конкреттүү ботаникалык номенклатуранын лексикалык эквивалентинин милдетин аткарат. Экинчи жагынан, чарбачылык турмушта ар кандай бөлүктөрү бирдей бааланган жашылчалардын айрым бөлүктөрүн көрсөтүү үчүн колдонула баштады. Мына ушул себептен, "бакчадагы өсүмдүктөрдүн мөмөлөрү", экинчиден "бир өсүмдүктүн мөмөлөрү" деген лексикалык маанилер бардык тектеш тилдерге таралган деп айтууга негиз бар.

Жашылча деген сөздүн семантикалык диапазонунун андан ары кеңейиши метонимиялык кайра жаралуунун негизинде ишке ашкан: мөмө-жемиш бак өсүмдүктөрүнүн атынан жалпысынан жашылча-жемиштердин атына айланган. *Жашылча* сөзүндө жогорудагы семантикалык типтердин болушу, анын негизинде пайда болгон туундулардын кеңири чагылдырылышы менен бекемделет. Алардын семантикасы жалпысынан генерациялоочу базанын мааниси менен дал келет: *жашылча багы, жашылча бакчасы, жашылча дарагы, жашылча*. Бул туунду түзүлүштөр жарым-жартылай контекстин бир түрү

катары кызмат кылат, мында жашылча сөзүнүн бардык лексикалык маанилери ишке ашат жана кайталанат.

Жашылча деген сөз көбүнчө ”жаштык, байлык, адам ишмердүүлүгүнүн натыйжалары” деген мааниде кеңири жалпыланган абстракттуу түрдө кулач жайгандыгын байкоого болот. Бул номинативдик туунду маанинин пайда болушу лексеманын метафоралык жактан кайра каралышы жана жаңы семантикалык вариантка оң экспрессивдүү-баалоочу коннотациянын кириши менен байланыштуу (жаштык, жашыл жер, жашыл аалам).

Байкоолорубуз көрсөткөндөй, салыштырмалуу колдонуу жыштыгына карабастан, жашылча фитонимдик негизди элдик тилдик элементтин жандуу аксессуары катары кароого болбойт. Мунун себеби биринчиден, чарбачылыкта лексеманын кеңири колдонулушу, экинчиден, туунду фитонимдердин ырааттуу системасынын жоктугу тастыктайт.

Ал эми өсүмдүк апеллятивинин түрк эстеликтеринде колдонулушу, бакча сөзүнө карата жана аны менен туруктуу терминологиялык айкалышта болуусу, бакча лексемасынын семантикалык көлөмүнүн туруксуздугу менен түшүндүрүлөт. Анын конкреттүү экономикалык өзгөчөлүгүнө карабастан тосулган жер деген концептин колдонулушу жана аны менен туруктуу терминологиялык айкалышы менен түшүндүрүлөт. Бакча (огород) сөзүнүн семантикалык белгисиздиги, аны менен тыгыз байланышта жашылча лексемасынын тарыхы, анын жаңы номинативдик бирдиктер менен эрте алмашылышынын факторлорунун бири болгон. Жандуу элдик тилдин элементтерин өзүнө сиңирген бакчачылыка арналган, жашыл бак, жашыл базар, жашылча соодасы сыяктуу аналитикалык аталыштар кеңири таралган. Бакчачылык терминдери өсүмдүк аталыштары сыяктуу терминдер менен бирге йешил йар жана йешил савдо синтетикалык аталыштары да жашылча сөзүнүн лексикалык эквиваленттери катары колдонулган. Бул сөздөрдүн ар бири өзүнө тиешелүү семантикалык өзгөчөлүктөргө жана масштабга ээ болгон. Йешил лексемасы жашылча деген жалпы терминдин жарым-жартылай синониминин милдетин аткарып, ”сабагындагы бакча өсүмдүктөрү” же “бакча

өсүмдүктөрүнүн мөмөлөрү” түшүнүгүн билдирип келгендиги менен да баалуу. Анын спецификалык семантикалык багыты контекстте башка жашылча өсүмдүктөрүнүн аттары менен салыштыруу же сын атоочтор менен айкалышта ачылган: *бакча, жашылча, жаштык, жашыл өзөн, жашыл жалбырак*.

Супердиалектилик мүнөздөгү аталыштар категориясына кирген *мөмө, жемиш* апеллятивдери бир кыйла кеңири колдонулуучу аймакка ээ болгон. Байыркы кыргыз тилинин системасында алар кыйла татаал семантикалык түзүлүшкө ээ болгон. Бул лексеманын негизги, кеңири таралган мааниси ”бакча өсүмдүктөрүнүн жана алардын мөмөлөрүнүн жыйындысы” болгон. Бул маанини ишке ашырган лингвистикалык контекст синонимдик эквиваленттерден тышкары жашылча-жемиш, бакча терминдери, жашылча, чөп-чар, чий сыяктуу атоочтор, ошондой эле чен-өлчөмдөрдүн жана идиштердин аталыштары (бир үзүм, бир данек, данектей, карагаттай) жана конкреттүү бакча өсүмдүктөрүнүн номинациялары болгон. Башка жалпы терминдер сыяктуу эле мөмө-жемиш фитонимдери контекстте бир эле тематикалык микросистеманын ар кандай дифференцияланган аталышын алмаштыра алат. Жемиш лексемасынын “же” этиши менен этимологиялык байланышын эске алып, негизги мааниси “жашылчалардан же кандайдыр бир жашылчадан даярдалган продукцияны атоо” болгон деп болжолдоого болот. Кийинчирээк метонимиялык, когнитивдик ой жүгүртүү аркылуу бул терминдер ”белгилүү бир бакча өсүмдүгүнүн продукциясы”, ”жашылча өсүмдүктөрүнүн мөмөлөрү”, ”жашылча өсүмдүктөрүнүн жыйындысы” деген семантикалык жаңы жалпылыктар менен бекемделген.

Түрк тилдериндеги бакча сөзү жана жашылча сыяктуу терминологиялык аталыштар жашылчалар сөзүнүн синонимдик алмаштыруучу катары эки логикалык жана предметтик бутактардын адекваттуу тилдик туюнтмасы үчүн жаңы номинативдик каражаттарды издөө процессин чагылдырат. Ал түшүнүктөр “бакча өсүмдүктөрү жана алардын мөмөлөрү” деген бир кездеги жалпы түшүнүктү дифференциялоонун натыйжасында келип чыккан. Ошол эле учурда бакча деген сөздүн семантикалык көлөмүн кыскартуу процесси жүрүп, ал

“жалпысынан тосулган аймак” деген аталыштан “жашылча үчүн жер участогу” деген маанидеги терминге айланган. Ошентип, өсүмдүк лексемасынын семантикалык көп түрдүүлүгүнүн өнүгүшү бакча сөзүнүн ички мазмунун конкреттештирүү жана тактоо тенденциясына карама-каршы келип, кыргыз тилинин сөздүк курамына жаңы номинативдик бирдиктерди түзүү жана киргизүү аркылуу гана чечилмек. Мындай лексикалык эволюция бакча жана багбанчылык сөздөрү болгон, кыргыз тилинин лексикасына бекем кирген жана ага жалпы элдик терминологиялык аталыштар катары кирген.

Ботаникалык номенклатура байыркы түрк элдеринин эстеликтеринде кеңири чагылдырылган, алардын басымдуу бөлүгү дифференцияланган аталыштар. Денотативдик белгилери боюнча бул тематикалык бирикменин бардык бирдиктери салыштырмалуу өз алдынча эки микросистемага бөлүнөт: тамак-аш бакча өсүмдүктөрүнүн аттары жана ачуу же татымал өсүмдүктөрдүн аттары. Биздин байкоолорубуз көрсөткөндөй, алардын көбүнүн семантикасы такыр өзгөргөн эмес же аз өзгөргөн. Негизги жер астында бышкан өсүмдүктөрүнүн бири – кызылчанын аталыштарынын тобу абдан олуттуу өзгөрүүгө дуушар болгон. Түрк тилдүү элдердин терминологиялык казынасы кызылча лексемасынын айырмалуулугун, анын семантикалык көлөмүн анын үч түрүндө чындыкты туюнтуу менен байланышкан үч номинативдик мааниден тургандыгын ачыктайт: “адамдарга же жаныбарларга азык катары колдонулган тамыр”, “өндүрүштөгү маанилүү өсүмдүк”, “өсүмдүктүн уругу”. Кызылча фитоними байыркы булактарда сейрек колдонулат. Мындай жагдай денотаттын өзүнүн ошол кездеги бакча терминологиясынын системасындагы абалын көрсөтүп турат.

Тил илиминин негизги принциби болуп, тилдин өнүгүшүн изилдөө талаптары, коомдун өнүгүшү менен, коомдук прогресстин өнүгүшү менен тилдин сөздүк составынын өзгөрүшү, керек болсо коомдук жашоодо болор болбос өзгөрүүлөр да дароо жана биринчи кезекте анын терминологиялык лексикасында чагылдырылышы мүмкүн. Ошол себептен акыркы жылдарда кыргыз тил илиминде актуалдуу проблемалардын бири болуп ар түрдүү билим алуу

тармагындагы терминологиялык системаны изилдөө, адабий тилдин өнүгүшүнүн ролун жана ордун тактоо, терминдердин мыйзамдуулугун аныктоо, кемчиликтерди жоюу жана дагы ушу сыяктуу туура багытта өрчүп аткан терминологиялык системанын өнүгүшүнө тоскоол болгон мүчүлүштүктөрдү жоюу.

Советтик доорго кайрыла турган болсок 1959-жылы май айында өткөн терминологиялык кеңешмеде академик В. В. Виноградов :”Советтер Союзунун элдеринин экономикасын, маданиятын, техникасын, ар түрдүү илимдин терминологиясын өнүктүрүү проблемаларын изилдөө теоретикалык жана практикалык жактан актуалдуу маселе жаратат” - деп айткан.

Дан эгиндерин өстүрүү байыркы доорлордон баштап бүгүнкү күнгө чейин келе жаткан айыл чарбачылыгында алдыңкы тармактардын бири. Дан өстүрүүчү терминологияда экономиканын өнүгүү этаптарынын ар түрдүү тараптары жана биздин эл басып өткөн тарыхый өнүгүүнүн жолдору чагылдырылган. Эгерде бул чындыкты кабыл ала турган болсок, анда дан өндүрүүнүн терминологиясы кыргыз терминологиялык лексикасынын бир маанилүү катмары сыяктуу кылдат изилдөөгө татыктуу.

Дан өстүрүү лексикасын алгачкы этаптарында жана аны периоддорго бөлүштүрүүнүн максатын кароодо биз Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати турк”, автору белгисиз ”Ат-тухфатуз-закия фи-л-лугатит туркия”, Алишер Навоинин ”Махбубул-кулуб”, В.В.Радловдун”Опыт словаря тюркских наречий” аттуу фундаменталдуу изилдөөлөргө таяндык.

Албетте Улуу Октябрьдик социалисттик революцияга чейин кыргыз тилинде фитонимия кала берсе терминология ырааттуу түрдө изилденген эмес деп айтууга болот. Революциядан кийин гана тил илиминин бул тармагына көбүрөөк көңүл бурулуп баштады. Арийне бул багытта орус окумуштууларынын салымы абдан чоң десек жаңылышпайбыз. Советтер Союзунун башка түрк тилдүү өлкөлөрүндө терминологиялык илимди өркүндөтүүгө карата практикалык иш чаралар каралган. Мындай саамалык өз учурунда кыргыз терминологиясында практикалык жана теориялык иштерди жүргүзүүдө, сөздүк түзүүдө,

шилтемелерди, окуу пособиелерин жана окуу куралдарын түзүүдө айыл чарбачылыгынын дан өндүрүү чарбачылыгы таасир эткен.

Кыргыз фитонимиясындагы дан өндүрүүгө байланыштуу аталыштардын тарыхы кыргыз элинин ата-бабалары дан өсүмдүктөрүн отургуза баштаган убакытка дал келет. Кээ бир адабияттарда Орто Азия элдери төрт миң жыл мурун эле жер иштетип, дан өстүрө башташкан деп айтылат. Бул фактыга ишене турган болсок кээ бир терминдер ошол мезгилдерде эле пайда болгон деген жыйынтыкка келебиз. Бирок ал кездердеги жазуу булактары сакталган эмес. Эң байыркы булак болуп, түрк элдеринин айыл чарба терминдери берилген чыгарма Махмуд Кашгаринин “Дивану лугатит түрк” деген эмгеги болуп саналат. Бул эмгекте дан өстүрүү боюнча эки жүздөн ашык термин камтылган.

Тилдин тарыхында биринчи муундагы з тыбышы (азак >іазак >яйлов) болуп өзгөрө тургандыгы аныкталган чындык. Бул мыйзам ченемдүүлүккө ылайык азри> айри (данды сапыруу үчүн) болот. Кээ бир терминдер семантикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон, мисалы, тарік термини “дан, дан эгиндери” (ДЛТ, 354) деген маанини билдирген. Убакыттын өтүшү менен ал сөздүн маанисинин кенендиги да өзгөргөн, конкреттештирилген. Азыркы учурда тарик сөзү “таруу” дегенди билдирет.

XI кылымга чейин андан кийин да түрк элдеринин социалдык курамында уруулар сакталып келген. Бул дан өндүрүү терминдеринде, көбүнчө тилде чагылдырылган. Бир маанини түшүндүрүүдө бир нече лексикалык элементтердин пайда болгондугун байкайбыз. Мисалы, ”буудай” деген сөздүн үч аталышка ээ болгон: бугдай, аштык, тариг. Ар уруунун тилин элдик тилге айландырууда кээ бир дублеттер башка маанини берүү үчүн кызмат кылышкан. Азыр ушул үч аталыштын бири гана “бугдай” термини биздин учурда “буудай” деген терминди билдирет.

Түрк тилдериндеги фитонимдер байыркы заманда кандай аталса, азыркы мезгилде да семантикалык жактан ошондой формада калган. Мисалы: эгін (себүү, 1 т., 81), ішчі (жумушчу, 1 т., 435), саман (саман, 1 т., 392), амач (соко түрү, 1 т., 86), боірундук (моюнтурук, III т., 194), арпа (арпа, 144), бурчак (буурчак, 1 т., 433)

бугдаи (буудай, III т, 258), кэтман (кетмен, 416), конак (таруу, 365), уруг (урук 1 т, 95).

Түрк фитонимиясынын басымдуу бөлүгү Юсуф Хас Хаджибдин “Кутадгу билиг” (XI к), автору белгисиз “Ат-тухфат уз-закия фи-л-лугатит-туркия”(XIII-XIV кк), Джалаллидин Түрктүн “Китобу булгат ал-мушток фи-л-лугати т-турк вал-кипчок” (XIV), Дурбектин “Юсуф ва Зулайхо”(XV к) чыгармаларда кездешет. Мисалы, бул эмгектерде айтылышы да, мааниси да бирдей болгон торозу, кетмон, каспан, ошлик, экин, какра, сабан, сабанчи, битик, таригчи сыяктуу терминдер кездешет.

Орто Азияда жашаган кээ бир түрк уруулары менен кландар бириккенден кийин кыргыз тили өзгөчө элдик тил катары түзүлүп, анын андан ары өнүгүүсү ылдамдаган. Кыргыз дан өстүрүү терминологиясы бара бара жаңы терминдер менен байый баштаган. Бир бөлүгү ички ресурстардын негизинде пайда болсо, кээ бирлери башка тилден алынган, айрыкча перс жана тажик тилдеринен алынган. Мисалы, кеңири колдонулган терминдер болуп: барг, дона, дехкон, шоли, шопипоя, гурунч(биринч), хирмон. Бул терминдер түрк классикалык адабиятында, көбүнчө Алишер Навоинин, Захирдин Бабурдун чыгармаларында кездешет.

Бирок бул жаңы пайда болгон терминдер жаңы маанини түшүндүргөн эмес, алар пайдаланып жүргөн терминдердин дублеттери катары колдонулуп кийинчирээк эски маанисин жокко чыгарып жаңы мааниси колдонулуп калган. Ошондуктан, дехкон (дыйкан) сөзү сабанчи деген сөздү, гурунч (күрүч) сөзү тутуркан деген сөздү, бошок (кулак) сөзү килчик сөзүн алмаштырып калган. Мындай процесстин улануусу кыргыз терминологиясын калыптандырган, ирээтке келтирилген, азыркы тилдик нормага жакындаштырган.

Изилдөөнүн булагы катары “Древнетюркский словарь”, “Этимологический словарь тюркских языков”, Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүктөрүнүн, И. Кенесбаевдин «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-2 томдору) менен “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» (1-2 томдору) материалдары колдонулду.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө илимпоздор тарабынан калыпка салынган методологиялык багытты жана изилдөө ыкмаларын пайдаландык:

- Салыштыруу аркылуу кыргыз тилиндеги жана бүтүндөй эле түркий тилдер системасындагы фитонимдин катмардын тарыхый ордун аныктоо;
- Фитонимдик байыркы катмарды анализдөө менен бирдикте тилдердеги фонетикалык окшоштуктарына карата иликтөө жүргүзүү;
- Салыштырма-тарыхый усул боюнча түрк тилдери таралган ареалдагы өсүмдүктөр системасына жана номинативдик функциясына ар тараптуу талдоо жүргүзүү;
- Түрк тилдеринин жана ошондой эле кыргыз тилиндеги фитонимдердин тарыхый жактан калыптануусун жана фоносемантикалык өзгөчөлүктөрүн диахрониялык алкакта кенири сыпаттоо;
- Ар бир фитонимге типтүү лингвистикалык мүнөздөмө берүү;
- Тарыхый фитонимдердин структуралык курамына морфемалык талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизи катарында фактылардын анализдениши индукция жана дедукциялык принципте ишке ашырылды жана тарыхый-хронологиялык усулдун негизинде иликтенди. Бир эле учурда Б. М. Юнусалиев, К. М. Мусаев, Л. В. Дмитриева, Ю. В. Норманская, Н. В. Коновалова, Т. Н. Бурмистрова, В. Б. Колосова, В. А. Меркулова, Т. Д. Барышникова, М. Летова, Ж. М. Омашева, И. В. Лукьянова, Н. В. Бурганова, Р. Г. Ахметьянов, А. Г. Шайхулов, Э. Р. Ахметова, Ч. И. Фиргалиеванын, Р. З. Сафарова, А. Ш. Ишмухаметова, В. Егоров, Г. А. Дегтярев, Ю. Дмитриева, Р. С. Акманова, А. К. Усманов, Х. А. Джамалханов, Ш. Баратов, Г. Ш. Назарова, Э. С. Кулиев, С. А. Кукаева, Дж. Б. Мирзаханова, А. Б. Семенова, М. Бигамбетов, А. Шамшатова, Г. И. Уюкбаева, Б. Калиев, А. Б. Шормакова, Ж. Жумалиев, Э. Г. Хурибаева

жана К. Семиз сыяктуу белгилүү окумуштуулардын илимий тыянактары жана эмгектери жетекчиликке алынды.

2.2. Фитонимия ономастиканын өзүнчө тармагы катары

Тил - бул когнитивдүү таанымды жана талыкпастан изилдөөнү талап кылган татаал кубулуш. Тил - бул баарлашуунун каражаты гана эмес, ошондой эле улуттун менталитети менен дүйнө таанымдын чагылдырган, анын тарыхынан кабар берген коомдук кубулуш экендиги жалпыбызга маалым. Элдин маданиятынын деңгээли тил менен таразаланып, ал эми элдин руху тил менен өлчөнөт. Тил пикир алышуунун куралы катары кызмат аткарып жатып, адамдын ой-жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө түздөн-түз салым кошот. Ар кайсы тилдин сөздүк курамы жаңы фитонимдер менен дайыма толукталып турат. Демек, тилдеги ботаникалык номенклатуранын тынымсыз өнүгүшү коомдун өнүгүшү менен тыгыз карым-катышта болот.

Бизди курчаган материалдык дүйнөнүн негизин түзгөн жана өнүгүүнүн диалектикасынын мыйзам ченемдерине өнүмдүү салым кошкон өсүмдүктөр дүйнөсү тил илиминин онтологиялык негизги платформасы экендигинде талаш жок. Анткени биосфера адам баласынын дүйнө таанымында материянын илимий картинасын өздөштүрүүдөгү бирден-бир ыкма экендиги айтсак аша чапкандык болбос.

Адам баласынын туруктуу жашоого болгон муктаждыгын камсыз кылган объективдүү фактор – этникалык топтун практикалык турмушу, айыл-чарбасы. Ошондуктан этникалык топтун жана элдин түшүнүктөрү тилдик каражаттар аркылуу жүзөгө ашырылып, байланыштын кеңейүүсүнөн улам, техникалык каражаттардын пайда болушунан улам агрардык тармакта да жаңы иррагация колдонула баштаган. Бирок өсүмдүктөрдү чагылдырган сөздөр жана салттуу өндүрүш өзүнүн дүйнө таанымдык, методологиялык (материалистик) негизинде олуттуу өзгөргөн эмес.

Түркология негизги мазмуну аныкталган, изилдөө адистери менен илим тармагы турукташкан илим тармагы болсо да, жалпы теориялык маселелери

менен катар жеке маселелер али да болсо изилдөөнү талап кылат. Мындай тереңирээк изилдөөнү талап кыла турган түркологиядагы анын ичинде кыргыз тил илиминин бир тармагы - **фитонимия**. Фитонимия ономастиканын ичинен өнүгүп чыккан жеке тармак катары кеч таанылды. Акыркы илимий изилдөөлөр бул маселенин тил илиминдеги түпнускалык изилдөө ордун аныктап берди. Анын негизги объектиси менен өзүнө тиешелүү сапаттарын ачуу, ономастиканын башка тарамдары менен карым-катнашын, өнүгүү процессин аныктоо маселелери илимий көз карашта каралып жүрөт. Бирок кыргыз ономастикасынын фитонимия тармагы башка тектеш тилдер менен тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдене элек. Түрк тилдеринин алкагында фитонимдик корду салыштыруу алардын тектештик деңгээлин аныктоодогу негизги көрсөткүч болуп эсептелет. Бул тилдердин мазмундук жана маанилик орток сыпатын айкындоо азыркы тилдердеги сөздөрдүн тарыхын, жасалуу жолун айырмалоого мүмкүнчүлүк берет. Бул багыт биздин изилдөөбүздөгү өзгөчө методологиялык багыт.

Тилде жаңы фитонимдин пайда болушу тилдин тынымсыз өнүгүп жаткандыгын көрсөтөт. Жаңы түшүнүккө аталыш берүү ар бир элдин өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Ошондуктан да маңызы жакын, бүтүмү окшош тектеш тилдердин фитонимдик системасы да шайкеш, тарыхый жактан камыр-жумур болуп кетет.

Тилдердин фитонимдик тутумун тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө методу генетикалык байланышты аныктоодо өтө маанилүү. Кыргыз жана түрк тилдеринин түпкү тамыры болгон алтай тилдеринин курамына кире турган тилдердин тектештигин тактоодо да ошол тилдердин фитонимдик тутумун кылдаттык менен изилдөө керек. Фитонимдер тилди толуктаган негизги лингвистикалык кубулуш болгондуктан, анын тилдин калыптанышынын мыйзамдарын, ыкмаларын жана жолдорун изилдөө зарылдыгы келип чыгат. Ошондой эле тилдеги жаңы сөздөр кокустан жаралбай тургандыгын унутпоо абзел.

Фитонимиянын изилдөө объектиси болуп саналган **фитонимдер** лексикологиянын жана морфологиянын структурасында каралып жаткандыктан анын кээ бир теориялык маселелери жакшы изилдене элек десек болот. Фитонимдин мааниси, фитонимдин жасалышы, өзгөрүшү жана теориялык маселелери бул илимдин ономастиканын ичинен өз алдынча бөлүнүп чыгышына шарт түздү. Бирок фитонимияны өзүнчө тармак катары эсептөө менен, анын ономастиканын башка тармактары менен болгон байланышы жоголуп кетпейт. Изилдөөнүн объектиси (энчилүү аттар) бир болгондуктан, ономастиканын бардык тармактары бири-бири менен тыгыз байланышта. Анткени тилдик маселелерди кароодо анын баардык тармактарын карап чыгуу эффективүү болуп эсептелет.

Ономастиканын тармактарынын арасында, айрыкча, фитонимиянын морфология менен байланышы мурдатан эле окумуштуулардын көңүлүн буруп келген. Фитонимдердин курамындагы морфемалардын, форманттардын окшоштугу – экөө тең тилдик бирдик катары таанылган фитонимдердин типологиялык тарабын изилдей турганы маалым. Биздин изилдөөнүн объектиси болгон түрк тилдериндеги фитонимдер буга чейин лексикологиянын, морфологиянын деңгээлинде каралып келген. Мунун негизги себеби түрк тилдери агглютинативдүү тилдер экендигинде. Демек, фитонимдерде морфемалардын орду маанилүү жана алардын уюшулушунда көбүрөөк кызмат аткарат. Айрым фитонимдер синтаксистик (аналитикалык) жол менен жасалгандыктан, бул фитонимдердин уюшулушунда синтаксистик деңгээлдин да орду бар экенин көрсөтөт. Сөз жасоонун түрдүү жолдорунун натыйжасында келип чыккан туунду фитонимдер лексикалык курамга кошулуп, тилдеги башка сөздөр сыяктуу эле лексикологиялык изилдөөнүн предмети болуп кала берет. Ошол эле учурда, сөздөр аппелятив катарында лексикология менен фитонимиянын байланышын түзүп турат. Лексикология тилдеги сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү менен кошо эле фитонимдердин семантикалык табиятын да окуп үйрөнөт.

Фонетикалык тармак фитонимдин тыбыштар аркылуу өзгөрүп, жаңы аталыштын, улуттун аң-сезими менен байланышын, анализдин методологиялык багытын аныктай алат. Демек, фитонимге ассимиляция процесси да мүнөздүү, ал номинация менен тыгыз байланышта болот. Д. Шинор, И. Бенцинг, Г. Д. Санжеев (1963) сыяктуу окумуштуулар бул тилдердеги фитонимдик окшоштуктарды жана жалпылыктарды тилдердин бири-бирине болгон катышы жана кошулуу процесстеринин натыйжасы катары түшүндүрүшөт. Демек, жалпы түрк тилдериндеги байыркы тарыхый-салыштырма жана тарыхый-типологиялык эки методологиялык багыт менен изилденип, эки ажырым планда изилдене баштаган. Бир багыттын өкүлдөрү азыркы түрк, моңгол, тунгус-манчжур, япон, корей жана фин-угор тилдериндеги фитонимдердин биримдигин карманса, экинчи багыттын өкүлдөрү бул тилдердеги фитонимдер башынан эле өзүнчө болуп келген деп эсептешет. Ошондой эле байыркы фитонимдердин негизинде изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү бул тилдердеги фитонимдик катмар бутакташуу жолу менен иштелип чыккан жана тектештирме-тарыхый ыкма оң натыйжаларды берет деген тыянакты далилдүү эсептешет.

Чындыгында, фитонимдердин өнүгүү процессинде айрым өсүмдүктөр аталыштарынын жаралуусуна караганда, бутакташуусу жигердүү экени тарыхтан белгилүү. Анын үстүнө лексикалык гана эмес, грамматикалык окшоштуктар жана ырааттуулук да кокусунан болушу мүмкүн эмес. Мындан тышкары, окумуштуулар түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринин жалпылыгын жана жалпы мыйзамдуулуктарын фитонимдик фактылар менен аныктоого далалат жасашкандыгын байкоого болот. Айрыкча, ар бир тилдин фитонимдик тутумундагы уңгу жана мүчө морфемалардын дал келүүсү эң актуалдуу, тилдик байланыштардын далили катары изилденген. Бул тилдерге япон, корей [Рамстедт, 1957] жана фин-угор [Коллиндер, 1948] тилдеринин, ошондой эле америкалык майя жана кечуа фитонимдеринин [Викандер, 1967, 141-148; 1970, 80-88; 1972, 186-204; Арибжанов, 1976] тектештиги, жакындыгы тууралуу кызыктуу аргументтер келтирилет. Ошондой эле фитонимдер байыркы түрк тилинин түзүлүшү, тилдердин өнүгүшүнүн хронологиялык баскычтары,

мезгилдери, тектештик даражалары, жалпы тилдик структураны камтыган жалпы фитонимдик катмар сыяктуу маселелер каралгандыгы менен маанилүү. Биздин оюбузча, фитонимдер боюнча тектештирме-тарыхый, салыштырма-диахрондук, синхрондук изилдөөлөрдү дагы кылдат жүргүзүү керектиги айдан-ачык. Мындай изилдөөлөр тил илиминин эң жаш тармагы болгон фитонимия үчүн дагы маанилүү.

Түркологиядагы фитонимия маселеси И. Я. Шмидт (1832), О. М. Ковалевский (1835), А. В. Попов (1847), А. Бобровников (1849) сыяктуу илимпоздордун эмгектеринде учкай каралган. Фитоним жасоодо колдонулган ыкманын формалдык өзгөчөлүктөрүнөн улам, түрк тил илиминде фитоним жасоо ыкмаларын аффикс жана аффикстик эмес деп экиге бөлүп кароо салтка айланган. Аффикстик фитоним - бул жаңы сөздүн мүчө жалгануусу менен пайда болушу, ал эми тубаса фитоним байыркы уңгудан турат. Түркологияда фитонимдик методдорго негизги уңгунун адаптацияланып башка мааниге ээ болуусунан улам, фонетикалык, семантикалык, синтаксистик ыкмаларды колдонууга болот. Ошондой эле ыкмаларга фитонимдин лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдорун кошууга болот. Бир эле учурда аталган ыкмалар кыргыз тилиндеги фитонимдерге да ылайыктуу. Ш. Дондуков салттуу грамматикада фитоним процессин морфологиянын контекстинде гана карап чыгуу фитонимдин бардык теориялык маселелерин камтый албайт деп эскертет [Дондуков, 1993:7].

XX кылымдын экинчи жарымында фитонимияны өзүнчө тармак катары кароо маселеси күн тартибинде коюлду. Түрк тилдерин изилдеген окумуштуулар фитонимдердин фонетикалык, семантикалык, синтаксистик жолдор менен жасалышы морфологиянын алкагына туура келбейт деп, фитонимияны тил илиминин өзүнчө тармагы катары кароону сунушташат. Ошондой эле морфологиянын көлөкөсүндө калган фитонимдин теориялык маселелеринин толук чечимин табуу кыйынга турду. Б. Калиевдин жана Д. А. Сусееванын (1994) эмгектеринде гана атайын айтылганы болбосо, түрк тилинде да, кыргыз тил илиминде да сөз жасоочу мүчө, сөз жасоочу ыкма, сөз жасоо мааниси, сөз жасоо

схемасы, сөз жасоо тизмеги сыяктуу фитонимия терминдери толук калыптанган эмес. Фитонимия тилдин учурдагы чакан тутумунун өзгөчөлүктөрүн изилдеген тармак. Ошондой эле тил коом менен дайыма өнүгүп, жаңы сөздөрдү кошуп тургандыктан, тил илиминдеги фитонимия тармагы ар дайым ар тараптуу изилдөөгө муктаж.

О. М. Ковалевскийдин (1844) жана К. Ф. Голстунскийдин (1893-1895) сөздүктөрүн фитонимдик курам камтылган олуттуу эмгек деп эсептөөгө болот. Бул сөздүктөн түрк тилдеринин көптөгөн туунду фитонимдерин табууга болот.

Фитонимдер кыргыз элинин өткөн доордогу турмушунун чагылдыруу менен бирге кыргыз тилинин коомдук өнүгүүгө болгон таасирин таасын чагылдырат. Анткени, кыргыз элинин көчмөн турмушту аркалоосу жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн коомдун өнүгүүсүнүн негизги шарты болгон ден-соолука байланыштуу маселелерди чечүүдө да негизги орунду ээлегендигин байкоого болот. Мындай тарыхый жагдай фитонимдик негиздин материалистик методологиясын аныктаган. Анткени элдик медицина фитонимдердин маанисине терең ызаттоо менен мамиле кылышкан. Ала турган болсок *арча* фитоними өтө кеңири мааниде колдонулган. Эгерде семантикалык өзгөчөлүгүнө көңүл бөлө турган болсок, аталган фитоним бир гана көп жылдык ийне жалбырактуу дарактын билдирип тим болбостон: узун өмүр (*арчадай узун өмүр*), көөнөрбөс сулуулук (*арчадай сулуу, арча бойлуу*), тазалык (*арчадай аруулук*), жыпар жыттуулук, бийиктик, туруктуулук ж. б. билдирет. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик тарыхый өнүгүүсүнө лингвистикалык талдоо жүргүзүүдө ал сөздөрдүн агрардык, коомдук жана эмгек процесстеринен улам келип чыккандыгын да байкоого болот.

II бап боюнча жыйынтык:

1. Фитонимдер түрк тилдүү элдердин өткөн доордогу турмушун чагылдыруу менен бирге түрк тилдеринин коомдук өнүгүүгө болгон таасирин таасын чагылдырат.

2. Тилдин жалпы лексикалык системасында фитонимдик кор салыштырмалуу чоң тематикалык топту түзөт. Буга жапайы өсүүчү өсүмдүктөр менен катар маданий өсүмдүктөр жана алардын мөмөлөрү, фитонимдердин морфологиялык түзүлүшүнө байланыштуу аталыштар да кирет. Бир диссертациянын алкагында ар кандай детонативдик, семантикалык жана башка өзгөчөлүктөргө ээ болгон фитонимдик корду талдоо мүмкүн эмес.

3. Фитонимия ономастиканын ичинен өнүгүп чыккан жеке тармак катары кеч таанылды. Анын изилдөө объектисин так аныктоо менен, өзүнө тиешелүү илимий түшүнүк аппаратын калыптандыруу, ботаникалык номенклатураны ономастиканын башка тарамдары менен тыгыз карым-катнашта иликтөөгө алуу зарыл. Анын үстүнө кыргыз ономастикасынын фитонимия тармагы башка тектеш тилдер менен тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдене элек.

4. Фитонимдерди лексика, морфология жана синтаксистик деңгээлдерден изилдөө максатка ылайыктуу. Фитонимдерди структуралык-семантикалык өңүттөн изилдөөдө лексикалык бирдик катары лексикологиянын, агглютинациялык принципте түзүлгөн морфемалардын татаал курамынан тургандыктан морфологиянын, аналитикалык ыкма менен уюшулган фитонимдер көп болгондуктан синтаксистик деңгээлдин да орду бар.

5. Түрк тилдеринин алкагында фитонимдик корду салыштыруу алардын тектештик деңгээлин аныктоодогу негизги көрсөткүч катары алынышы керек. Анткени элдик ботаникалык номенклатурада тилдин өнүгүшүнүн эң байыркы доорлоруна таандык өсүмдүк аталыштары сакталган. Мындай фитонимдик бирдиктерди структуралык жана маанилик жактан изилдөө азыркы түрк тилдериндеги фитонимдердин тарыхын, жасалуу жолун айырмалоого мүмкүнчүлүк берет.

3-БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН НОМИНАЦИЯСЫНДАГЫ ПРИНЦИПТЕР ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинация процесси жана алардын семантикасындагы өзгөчөлүктөр

Адамзаттын өсүмдүктөр дүйнөсү менен болгон тыгыз байланышы, этникалык топтун географиялык алкактагы ишмердүүлүгү фитонимдердин концептологиялык негизи болуп саналат. Анткени тилдик топтун айлана-чөйрөгө болгон көз карашы анын дүйнө таанымынын, аң-сезиминин жана ой туюмунун калыптануусуна өзгөчө таасирин тийгизет. Анткени адам баласынын өсүмдүктөр дүйнөсүнө, башкача айтканда, жашыл дүйнөгө болгон катышы анын жашоосуна түздөн-түз таасир бере турган фактор. Ошондуктан, белгилүү окумуштуу В. В. Виноградов агрардык сектордо фитонимдердин колдонулушун жөнгө салуу үчүн чыгарылган терминологиялык каражаттар тил таануу жаатына да шарт түзө тургандыгына токтолгон [Виноградов, 1961:10-11].

Бизди курчап турган ботаникалык дүйнө тынымсыз өзгөрүп-өнүгүп турат, натыйжада, фитонимдик кордогу жаңы түшүнүктөрдү атоо зарылдыгы келип чыгат. Демек, тилдеги номинативдик курамдын методологиялык негизи дүйнө таанымдын зарылчылыгынан келип чыгат, андыктан биз аны адамзаттын өнүгүүсүнүн диалектикалык негизинен, тарыхтан жана коомдон, ой жүгүртүүдөн жана таанып-билүүдөн бөлүп карай албайбыз. Жаңы түшүнүктү атоо зарылдыгы жаңы фитонимди жаратууну талап кылат. Бул талапты аткаруу үчүн коом практикалык турмушуна кайрылат. Тилдин фитонимдик системасы байыркы мезгилдерден бери тынымсыз өнүгүп, татаалдашып келе жатат, эми ал толугу менен калыптанды, бирок бул фитонимдердин өнүгүшү толугу менен токтоп калды дегенди билдирбейт. Тилдин фитонимдик курамы тез өзгөрбөгөн система болгондуктан, аны туруктуу деп эсептесе болот. Кылымдар бою ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болуп, калыптанган ар бир тилдин ботаникалык номенклатурасы бар, ал жашыл дүйнөдөгү жаңы түшүнүктөрдүн аталышын камсыз кылат, ошол үчүн өзү белгилүү бир системанын негизинде ишке ашат.

Жаратылышты туура кабыл алган адам анын маанисин жана ички мазмунун изилдегенден кийин гана ага ат коюу кадамын жасайт. Эгерде биз алгач сөздүн тыбыштык оболочкасы, андан кийин мааниси жаралат дей турган болсок, бул чындыкка дал келбейт. Сөздүн маанисин аныктоо үчүн анын ички семантикасына тереңирээк кириш керек. Тилдеги байыркы уңгулардын келип чыгышын аныктоо кыйын болсо дагы, кийин пайда болгон уңгу сөздөрдүн семантикалык мүнөзүн изилдөө үчүн азыркы тил илиминин теориялык мүмкүнчүлүгү жетиштүү. Адам жоктон барды кылууга күчү жетпесе да, жаңы ат коюу үчүн тилдин бардык каражаттарын колдонууга күчү жетиштүү.

Фитонимдин өнүгүшү сөз байлыгы да өнүккөнүн көрсөтөт. Убакыттын өтүшү менен адамдар курчап турган дүйнөнү түшүнүүгө далалат жасашат. Алар тааныш нерселердин жана кубулуштардын башка жактарын ачууга аракет кылышат. Маалыматты сөз менен сүрөттөө үчүн жаңы сөздөрдү түзүү керек. Жаңы таанылган белгини атоо зарылдыгы үчүн жаңы сөз ойлоп табуу дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Демек, жаңы негиздемени белгилөө үчүн, илгертен бери колдонулуп келген, тилдин мыйзамына баш ийген фитонимди киргизишет. Окумуштуу К. Аханов: "Сөз негизги маанисинен башка уңгу мааниге ээ жана ар кандай мааниде колдонулушу мүмкүн" дейт [Аханов, 2002:96]. Фитонимдердин жаңы мааниге ээ болуп, сан жагынан көбөйүүсү токтобогон процесс. Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү калыптанган сайын фитоним да өз маанисин кеңейте баштайт. Фитонимдин мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын таанытат. Жаңы бир зат ар бир улуттун көз карашында ар башкача туюлушу мүмкүн. А. Болганбаев "аталыш алгач аз мааниге ээ болуп, мүчөлөрдүн жардамы менен мааниси кеңейген" деген туура пикирин айтат [Болганбаев, 1988:37-38]. Фитонимдин көп мааниге ээ болушунун негизинде сөздүк кордон мурда ордун тапкан байыркы сөздөргө таандык. Илгертен бери колдонулуп келген фитонимдер жаңы сөздөрдүн жаралышына түрткү берет. Сөздүн кийинки маанилери менен баштапкы маанисинин ортосунда тыгыз байланыш бар. Адамдардын дүйнө таанымынын өнүгүшү менен нерселерди жана кубулуштарды, айырмачылыктарды, тең

салмактуулукту, алмаштырууну жана байланыштырууну байкай алат. Сөздөрдүн мааниси өзгөрүп, убакыттын өтүшү менен семантикалык өнүгүүсү конверсияга алып келет. Конверсия - транспозициянын бир түрү. Которууда бир дагы мүчө колдонулбай, сөз такыр өзгөрбөй, бир сөз түркүмүнөн экинчисине өтөт (аштык→аштык, жаздык→жаздык, күздүк→күздүк).

Фитонимдик архетип лексикалык жактан толук маанилүү сөз болгондуктан, ал өзүнчө лексикалык бирдик катары кабыл алынып, сөздүктө орун алат жана пикир алышууда даяр материал катары колдонулат. Уңгу сөз бир нече сөздүн пайда болушуна негиз боло алат. Мындай сөз жасоочу системадан алынган сөздөрдүн семантикалык байланышын, ошондой эле алардын жекече мүнөзүн даана көрүүгө болот. Семантикалык байланыш байыркы фитонимдердин өнүгүү тарыхын тутумдуу мүнөздөп, муну менен бирге тилдин тарыхын баяндайт. Уңгу же тубаса фитонимдердин пайда болушуна алып келген элементтер сырткы түзүлүшү жагынан бири-бирине чырмалышып, семантикалык түзүлүшү жагынан бири-бирине жанаша келип, семантикалык бүтүндүктү түзгөнү менен структурасы боюнча окшош уңгулар жалпы фитонимдик семантиканын тегерегине топтолуп, ал аркылуу жеке мааниге ээ болот. Айталы, түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө жолугуучу *жемиш*, *түшүм* жана *эгин* апеллятивдери бир мезгилде конкреттүү фитонимдерди түшүндүргөн [Чагатайско-турецкий словарь, 1981:216].

Номинация процесси, б.а., сөздүн атоо функциясына ээ болушу - өтө татаал процесс. Табийгаттагы нерселерди жана кубулуштарды таанып, белгилеген адам аларды башкаларга жеткирип, маанисин эстеп калуу үчүн, сөздөрдү жаратышы керек болчу. Сөз - бул адамдын акыл-эсинде чагылдырылган жаратылыштагы болмуштун, нерсенин жана кубулуштун символу. Мындай процесс негизги методологиялык процесс жана татаал шайкештик. Бул шайкештиктин биринчиси, сөздүн угулушу же тыбыштык турпаты (оболочкасы), экинчиси, ички мазмуну же мааниси (семасы).

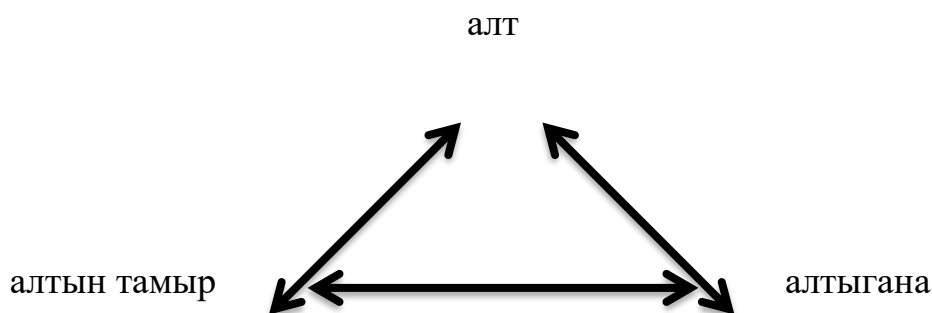
Биздин изилдөө объектибиз болгон түрк тилдериндеги фитонимдик системанын номинацияга да тиешеси бар деп ойлойбуз. Номинация процессин

изилдөөдө ар бир сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүктү (себепчи сема) аныктоого өзгөчө көңүл бурулат. Бул “**себепчи сема**” бир катар туунду фитонимдердин пайда болушуна шарт түзөт. Бир себепчи уңгудан пайда болгон, бир фитонимдик системага тиешелүү болгон туундуларда номинативдик белги сакталат. Ошол тилдин этимологиясын жакшы түшүнгөн адамга ал аталыштарды ажыратуу кыйын эмес. Туунду сөздөрдүн экинчи номинациялык түшүнүгүн жана жасалуу жолдорун номинативдик тармак фитонимия менен бирге карайт. Фитонимия номинация менен биримдикте каралганда гана анын ономастикадагы орду ачык көрүнөт. Бири-бири менен тыгыз байланышта болгонуна карабастан, фитоним менен номинациянын изилдөө объектилеринде чоң айырмачылык бар. Номинация тилдеги сөздөрдүн жасалышынын мыйзамченемдүүлүктөрүн жана аталыштардын адам жана менен болгон байланышын караса, фитонимия сөздөрдүн жасалышын, колдонулушун жана маанисин карайт. Ошондуктан фитонимиянын объектиси катары өсүмдүктөр дүйнөсүнүн аталыштарын эсептесек болот. Азыркы тилибизде колдонуп жүргөн сөздөрдүн көпчүлүгү фитоним, топоним жана зоонимдер болуп саналат. Албетте фитонимия экинчи мааниде (вторичная номинация) колдонулуп жүргөн номинациялык түшүнүктөрдү да изилдейт.

Туунду фитонимдин мааниси менен түпкү (себепчи сема) мааниси жакын болгону менен, анын маанилик курамы бирдей болбойт. Эгер бирдей болсо, ал сөз да, туунду да болмок эмес. Ал жаңы номинацияны пайда кылганда гана фитонимдин кайсы сөздөн келип чыкканы билинет. Туунду фитоним менен анын түпкү, уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Ал туунду фитонимдин орток семадагы ордун тактаганда гана ошол орток сема аркылуу туунду системанын тарыхый-генетикалык системасын түзүүгө болот. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысы – **фитонимдик система** деп аталат. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак *кат, гат, агач* ж.б. Байыртадан бери түрк тилдеринин сөздүк корунда активдүү колдонулуп келген жана Махмуд Кашкари тарабынан байыркы формант катары белгилеген *кат (/гат)* формасы бир канча

семантикалык вариантта жолугары айтылат [Кошғарий Махмуд, 1960: 160, 214]. Атоо менен түшүнүктүн ортосундагы байланыш ошол генетикалык-семантикалык коддун негизинде түзүлөт. Жаңы түшүнүккө атоо берерде маанилик байланышы жок сөздү “себепчи сема” деп эсептөө менен, тилдеги биримдүүлүктү жойсок, генетикалык-семантикалык код сунуштаган системада ката кетирер элек. Тил өзү өзгөргөнү менен анда түпкү маанилер сакталып калат. Туунду сөз түпкү маанини, сөздүн семантикасын сактап калат. Ал маани - адамдын түшүнүгүндөгү маани. Мааниси болбосо, ал сөз жөн гана тыбыштык курамдан турган бирдик гана болуп калат.

Түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде деривациянын күңүрттөлгөн өнүмү болуп саналган тарыхый фитонимдер (туунду форма) уңгу жана мүчөдөн турат. Уңгу сөз тил илиминде ар тараптан каралып жүргөнү менен сөз жасоочу бирдик катары толук изилдене элек. Мүчөсүз фитоним жасалганы менен уңгусуз сөз жасалбайт, ошондуктан уңгу фитонимдик системада эң негизги фактор. Уңгудагы түпкү маани менен азыркы тилдеги туунду сөздүн мааниси байланышта болот. Түпкү маанинин лексикалык маанисине жараша туунду сөздүн мааниси жасалат. Мисалы, кыргыз тилинде сары түстүү металлдын атын билдирген *алтын* деген сөз бар. Алтын сөзүнүн негизинде жасалган *алтында*, *алтындай*, *алтындап*, *алтындан*, *алтындат*, *алтыndoо* сыяктуу сөздөрдү келтирсек болот. Дал ошол сөздүн байыркы алтайча аталышы – *алт*. Алт уңгусу менен *алтадма* (алтын жалаткан), *алтач* (алтын зергери) *алтдах* (алтын менен каптоо) *алтдуулах* (алтындатуу) *алтлаг* (алтланды) сыяктуу туунду сөздөр жасалат. Алтын жана алт сөздөрү башка сөздөрдүн жасалышына шарт түзгөн жана уңгу менен туундунун ортосунда байланыш сакталган.

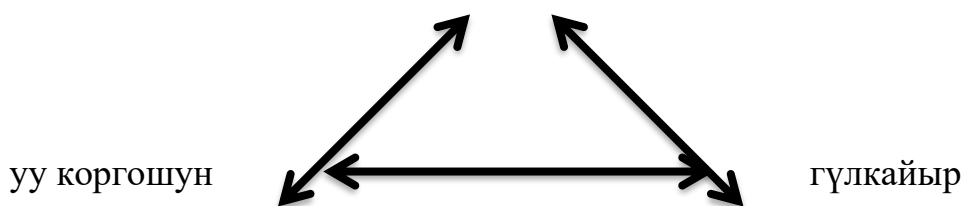

Демек, байыркы тилге мүнөздүү фитонимдин түпкү мааниси азыркы учурда колдонулуп жүргөн сөздүн мааниси менен байланышта. Азыр биз түпкү маани деп колдонуп жүргөн сөздөр тарыхый туунду фитонимдер болушу да ыктымал. Себеби, кээ бир фитонимдер мааниси эскирген сөздөрдөн жасалышы мүмкүн. Алардын курамындагы негиз сөздөр азыр дээрлик колдонулбайт. Мындай учурда негиз сөздүн мааниси байкалбайт. Кыргыз тилиндеги *уюл, уют, жуп, чак, чалка, чалкалай, мом* сыяктуу туунду маанилерге негиз болуп турган *уюлгу, чалкан, мумуя* уңгуларынын азыркы тилибизде лексикалык мааниси көрүнбөйт. Алар азыркы учурда жеке лексикалык сөз катары колдонулбайт, бирок туунду фитонимдер жасалган кезде ошол негиз сөздөрдүн лексикалык мааниси байкалып турат. Эгер лексикалык мааниси болбосо, андан туунду лексикалык, фитонимдик туунду жасалмак эмес.

Фитонимди жасоого катышкан негизги каражат ал анын форманттык формасы болуп эсептелет. Ошондуктан уңгунун түпкү мааниси фитонимдерде жашоосун улантат деген ойдобуз. Бирок уңгулардын фитонимди жасоодо даражасы бирдей эмес. Мисалы, уңгулар сөз жасоодо эң көп катыша турган болсо, туунду сөздөр аларга караганда алсыз. Ал эми форманттар тубаса, туунду жана татаал фитонимди уюштурууда активдүү катышат деп айтууга болот. Фитонимдик системада тилдин ички жана тышкы ресурстарынын даражасы да бирдей эмес. Ушул эки топтун тилдик каражаттарын фитоним жасоодогу катыштыгын салыштырсак, байыркы уңгулардын жана тарыхый туундулардын фитонимдерди жасоодогу кызматы жогору болсо, башка тилден кирген сөздөрдүн кызматы анча эмес.

Фитонимдик системанын эң негизги каражаты – байыркы форманттар. Сөз жасоого уңгу жана семантикалык мүчө да катыша алат. Айталык, формант уңгуга жалганып, фитоним жасалса, мында эки тил каражаты катышып турат деп айтууга болот.

Кай/коргошо/уу

Фитонимдик уңгу – сөз жасоого катышуучу эң негизги каражат болуп эсептелет. Фитонимдин мааниси лексикалык жана грамматикалык маанилерден түзүлөт. Ал туундунун да, мүчөнүн да мааниси боло албайт. Фитонимдик маани сөздүн уңгулук жана мүчөлүк семантикалык маанисинен биригишип, жок дегенде эки тил каражатынан түзүлөт.

Фитонимдик тип – бир мүчө аркылуу жасалган окшош маанилүү туунду сөздөрдүн жасалышы. Мисалы: *сум-сыр (сумбула), ат-атыг (аткулак), шим-шил-шиб (шимилги, шилби, шибер), тиг (тикен), жал-жалп (жалпыз, жабыргак), эр-ур (эрмен – урук)* ж. б. Байкаганыбыздай, бир системалык типке тиешелүү болгон уңгуларга бир топтогу мүчөлөр жалганып, андан бир маанидеги туунду маанилер жаралат. Окумуштуу Н. Оралбаева фитонимдерди аныктоодо төмөнкү үч белгиге таянат:

1. Негиз сөздүн кайсы топко тиешелүүлүгү;
2. Негиз сөз менен фитонимдик форманттын карым-катнашы;
3. Фитонимдик системанын бирдейлиги, синтаксистиктик жол менен жасалышы, жаңы сөз менен негиз сөздүн терминдик уңгунун сырткы формасы менен фитонимдин сырткы формасынын шайкеш келиши;
4. Түрк тилдериндеги фитонимдик негиз – фитонимиянын негизги кору болуп саналат. Фитонимдик форманттын чөйрөсү сөз жасоочу чөйрөгө караганда тар. Фитонимдик архетип жалпылыгы менен күчтүү болсо, сөз жасоодо тактыкка басым жасалат. Фитонимдик тармактардын эң негизгилери болуп – фитонимдик тизмек эсептелет [Оралбаева, 1989].

Бир фитонимдик уңгудан эмес, фитонимдик негизден тараган туунду сөздөр тизмеги жаңы бир түпкү мааниден тараган бирине-бири тикелей таасир эткен,

бири-бирине негиз болгон маанилүү аталыштардын тобу **фитонимдик система** деп аталат. Фитонимдик тизмектин кайсынысын алсак да, анын курамындагы туунду маанилер бир түпкү мааниден алынат. Ошондой болсо да система катары аталып, түпкү мааниси ээ болуп, системанын негизи болууга милдеттүү. Фитонимдик системадагы түпкү негиз бир морфемадан болот. Ал эми туундуу фитоним эки морфемалуу жана андын ашык болушу да мүмкүн. Мисалы, *ыргай, ыргы-шыпыргы, кызыл-кызгалдак, солкулдак, зоңкулдак, баш-чийбаш, миңбаш, көбүр-көбүргөн, шил-шилби-шибер, от-чайыт, кый-кыйар, ыскы-ысырык-ысмалак ж.б.*

Мындан тизмектин бир жана экиден ашык морфемадан турганын бакоо кыйынчылык туудурбайт. Мунун себеби жогорудагы фитонимдик тизмектин курамында уңгу негизги мааниге ээ болгону, калганы тарыхый катмарлашуу экендиги көрүнүп турат. Ал эми кийинки фитонимдер мүчөлөр менен жасалгандыктан, курамындагы морфеманын семантикасын кеңейтет. Ал тизмекте биринчи туундудан экинчи туунду формадагы фитоним жасалгандыктан, туунду фитонимдин саны көбөйө берет. М: *эрүүн, эрмен, курама, куурай, жылмыз, жалпыз, мандалак, мамалак, мамакаймак.* Ошондуктан, байыркы тубаса фитонимдерге караганда туунду фитонимдер көбүрөөк болот. Бир тизмекте бир нече туунду болгон шартта негизги фитонимде бир, эки морфема болсо, калгандарында татаалдашуу мүмкүн. Мисалы, *мажүрүм тал, ак тал, көк тал, кара тал.* Туунду сөздүн курамындагы морфема да ар түрдүүчө. Алар негизги морфема жана көмөкчү морфема болуп бөлүнөт. Тизмектеги туунду маанинин курамындагы негизги морфема – байыркы фитонимдик негиз. Тактап айтканда, тизмектеги туунду фитонимдердин баарынын курамында тизмектин негизги фитоним орун алып, андан ары татаалдашат. Мисалы, *көк арча, жаргак арча, ботко, чүкүрү, ак чүкүрү, үлкөн ж.б.* Мындай бир түпкү формадан жана мааниден жасалган фитонимдер түрк тилдеринде арбын жолугат. Фитонимдик системанын курамындагы туунду формалар бир түпкү негизден жасалгандыктан, алар тектеш фитонимдер деп аталат. Ошондуктан фитонимдик тизмек бир гана тектеш

мааниден таралуусу мүмкүн. Бул аныктама фитонимдик системанын бардык маселелерин кучагына алат деп айта албайбыз. Мисалы, *кан чычар, чычырканак, тикен, тикенек, темир тикен, чалыр, чалкан, козугул, түлкүтай, ырмаок, чырмаок, кулпунай, айгүл* ж.б. Фитонимдин жасалыш баскычы деп негизги сөз менен мүчөдөн турган фитонимдик системадагы туунду маанилердин жасалуу баскычын билдирген тилдик бирдик аталат.

Фитонимдерди парадигмалык ыкмада талдоо айрыкча мааниге ээ боло алат. **Фитонимдик тарам** (парадигма) деп бир маанилик жана структуралык фитонимдердин жыйындысын айтууга болот. Фитонимдик парадигма орус тилиндеги словообразовательная парадигма маанисинде колдонулат. "Тарам" термининин морфология тармагында узак убакыт колдонулганы белгилүү, мисалы тектик тарам жана жуптук тарам сыяктуу илимде көп колдонулган. *Алсак, бир данек – кош данек, бешыргай – алтыгана, үч тамыр – минтамыр* ж. Бул парадигмалык ыкма тил илиминин бардык тармактарында сөз жасоонун ыкмасы маанисинде колдонулган. Акыркы кездери фитонимдик тарам колдонула баштады. Морфологиялык деңгээлде да ар бир фитоним мүчөлөр менен өзгөрүлөт. Морфологиялык өзгөрүүлөр көп болуп, терминдик өзгөрүүлөр аз болот жана фитонимдик тарамдардагы сөздөрдүн лексикалык маанисинде айырма болсо, морфологиялык тарамдагы сөздөрдүн лексикалык маанисинде айырма болбойт, айырма грамматикалык маанисинде гана болот. М: *кекирме, ысмалак, жармалак, мандалак* ж.б. Демек, морфологиялык тарыхый өнүгүү бир сөздүн белгилүү себеп боюнча грамматикалык мүчөлөр менен өзгөрөт. Ошондуктан морфологиялык ыкмада бир лексикалык маанинин үстүнө түрдүү грамматикалык маани кошулат.

Тарыхый өнүгүүнү көрсөткөндөй, фитонимдик тарамдын курамында түрдүү лексикалык маанидеги туунду сөздөр гана орун алат, бирок алар формант жана мүчөдөн турган туундуу маанилер. М: жар, солкулда этишинен жасалган фитонимдик системадагы сонгулдак, солкулдак, соломо, жаргак арча ж. б.

Фитонимдин эң негизги элементтеринин бири – маанилик система. Түрк тилдериндеги фитонимдик система маселесин иликтөө ыкмасы Б. Калиевдин казак тилиндеги фитонимдерди изилдөөдөн башталат. Анда фитонимдик система деп бир негизги мааниден тараган туундуу фитонимдердин жыйындысы айтылат [Калиев, 1988]. Тилдеги фитонимдик системага берилген аныктама ал системанын сөздүк курамын ачып берет. Ал түпкү мааниси бар негиздердин жана ага улана турган мүчөлөрдүн орун тартибин аныктайт. Мисалы, *от, отун, ысмалык, ысырык, ит мурун*. Андыктан андагы негизги сөз бир морфемадан, ал эми туундуу сөз эки же андан ашык морфемадан болот. Туундуу фитонимде канчалык маани болсо да, ал бир негизги сөзгө баш ийет. М: *күздүк, жаздык ак чий, кара чий, куурай, кара куурай, дубана чөп, миң дубана ж. б.* Бир фитонимдик системадагы туундуу маанилик сөздөрдүн баардыгы бир негизги мааниден келип чыккандыктан, алар тектеш же маанилеш деп аталат. Күздүк эгин – күздүк буудай, жаздык арпа – күздүк арпа ж.б. Мында маанилеш сөздөр бир системадан таралганы аныкталган. Фитонимдик системада ар түрдүү маанилеш сөздөр да жасалышы мүмкүн. М: ат деген негизги мааниден жасалган фитонимдик системаны алсак, ал *аткулак, атылгы, атсаман* ж.б. деген үч гана туундуу мааниге ээ болот, алардын ар биринде негизги сөз катышат. Бул маанилеш сөздөрдүн бир системага тиешелүү экенин бир негизги сөз көрсөттү. Ошентип, ар бир негизги мааниден тараган сөз ар бир фитоним туундуу болорун айкындады.

Фитонимдик системадагы туундуу маанилердин баары бири-бирине түз таасир бериши милдеттүү эмес. Ошол системадагы тизмекте гана бири-бире түз таасир этип, бири-бирине негиз болуп берет. Ал бир нече системада бир нече тизмек болуп, бир негизге баш иет. Ошондуктан терминдик системада бир негиз болот деген талап коюлат.

Тилдеги ар бир негизги уңгу фитонимдердин түзүлүшүнө негиз болгон. Мисалы, *жал* деген негизги уңгудан *жалпыз, жалгама, жалпылдак, жылгын* туундуу фитонимдери жасалган. Алардын бардыгы бир системага таандык. Мындай негиз жана форманттык туундуулар тилде көп кездешет жана алардын курамы татаал. Азыркы мезгилде бир компоненттүү фитонимдердей эле көп

компоненттүү фитонимдер бир топ арбын, бирок байыркы эстеликтерде жолугуучу фитонимдер көп же бир эле курамда жолугат. Бул көрсөткүчтөрдүн өнүмдүүлүгүнүн жана фитонимдик катмардын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн жогорулашынын ачык далили. Бул социалдык системанын өнүгүшүнүн ачык-айкын натыйжасы.

Түрк тилдериндеги фитонимдик системалар тилибиздин лексикалык корунан алынганын андагы уңгу сөздөр ачык далилдеп турат. Себеби, ар бир системада бир уңгу сөздөн канчалык деңгээлде жана санда фитонимдердин пайда болуусун көрсөтүү кыйынга турат.

Эгерде бир системадагы аталыштар көп компоненттүү болсо, анда анын түпкү мааниси өзгөрүүгө учурабай сакталат. М., *ак чий, сарымсак, шимигич жана шимирги, кийик от, кийик чөп* ж. б. Эгерде маанилеш фитонимдер курамдык мааниде жакын болсо, алардын объектик функциясы окшош болот. Ошондой эле фитонимдик система бир гана негизги компоненттен турат деп жыйынтык чыгаруу кыйын, башкача айтканда, бир эле маанидеги макро- жана микрофитонимдер, алардын бардыгы семантикалык байланышы бар сөздөр. Бул фитонимдик тизмектеги бардык сөздөргө тиешелүү эреже, андыктан фитонимдик катарда семантикалык байланышсыз аталыштын болуусу мүмкүн эмес жана анын өзүнүн себептери бар. Маанилеш бардык фитонимдер бир эле негизги сөздөн келип чыккан сөздөр, ошондуктан алар татаал фитонимдер. Мисалы, *бака жалбырак – бака терек, суу жүгөрү – сары жүгөрү, ак коон – сары коон, таргыл коон, кара дарбыз - суу дарбыз жана кышкы дарбыз*. Бардык фитонимдерде негизги маани камтылат, анын мааниси башка уңгу сөздөрдүн маанисине негизделет, андыктан ал маанисин өзгөртсө дагы, мааниси жоголбойт. Мисалы, *кымыз чөп, кымызгы жана кымыздык*. Негизги зат атоочтор визуалдык аракеттерге негизделген материалдык дүйнө таанымды, ой-туюмду билдирет. Демек, фитонимдин мааниси семантикалык жактан уюшулган болот. Фитонимдик катар белгилүү бир тил системасынын мүчөсү, жана терминдик системада өз ордун ээлейт. Фитонимдик системада бири-бирине уңгулаш сөздөр гана алардын маанилери бири-бирине жакын. Себеби системада

фитонимдик катар этимологиялык жактан да байланышат. **Ошондуктан фитонимдик системадагы фитонимдер жалгыздап жаралбайт жана функционалдык биримдикте турат.**

Ал эми фитонимдик катарды түзгөн аталыштар курамы жагынан окшош, бирок алар бири-бири менен синоним боло алышпайт. Мисалы, *кара – карагат, кожо – кожогат, бак-багбан-багбанчылык, куурай-кара куурай, сары куурай - сары чырмаок* ж.б. Бирок фитонимдик катар негизги компоненттин айланасында уюшулгандыгына күбө болобуз. Мисалы, *көк терек, ак терек, бака терек, кара жүзүм, ак жүзүм, чилги жүзүм, чилги коон, кечки коон, күзгү коон*. Булар бир системанын сөз тизмектери. Ошондуктан алардын түпкү маанисин семантикалык биримдик түзөт. Демек, фитонимдик тизмектеги бардык өсүмдүк аталыштары маанилик катышта болот. Бул фитонимдик катмарды аныктоодогу жана аларды ар тараптан талдоодогу негизги методологиялык принцип экендиги айкын. Бирок ар биринин атрибутивдик компоненттери айырмалуу жана ар башка. Жогоруда келтирилген фитонимдердин, бир системадагы фитонимдик тизмектердин уңгусу бирдей болсо дагы, алардын аныктоочтору ар башка экендигин айкын көрсөтүп турат. Фитонимдик тизмектерге гана эмес, башка сөз тизмектерине да мүнөздүү мыйзам. Бул маанилүүлүк бир системадагы сөз тизмектери үчүн дагы, ар башка система үчүн дагы жалпы мыйзам. Фитонимдик сөздөрдүн уңгу мааниси бир топко дагы экинчи топко дагы катыштуу боло берет. Аларда ар кандай лексикага таандык уңгулардын болушу сейрек эмес. Мисалы, *кара жыгач, кара тал, кара өрүк, сары тыт, сарызар, кара акчыл, татыр ак, ак тыт, кара тыт*. Бул тизмекте уңгу зат атоочтор жана уңгу сын атоочтор бар. Ал эми *зоңкулдак, чырмаок, сасык от, күйдүргү, сумбула* ж.б. этиштик негиздеги фитонимдер.

Демек, тилибиздин лексикасын байытууда өзгөчө ролду ойногон уңгу маанилердин түзүлүшүнө кайсы уңгу фитонимдер негиз болгонун, уңгу маанилерди түзүүдө негизги сөздөрдүн туундулугун аныктоо өтө маанилүү. Бул көйгөйдүн илимий негизин аныктоо үчүн, фитонимдик системаны изилдөө керек. Сөз жасоочу система бир сөздүн негизинде уңгу сөздөрдүн пайда

болушунун бардык жолдорун жана механизмдерин ачып берет. **Фитонимдик сөз жасоо** - бул сөздүн түзүлүшүндөгү негизги сөздөн жана анын курамындагы уңгу сөздөн турган сөз жасоо тизмегинин кичи бөлүгү.

Жалпы эле түркологияда тарыхый фитонимдик системанын семантикалык жагын системалуу түрдө изилдеген, уңгу катарында келген фитонимдер менен алардын семантикасын айырмалап, аныктап берген көрүнүктүү илимпоз А. Салкынбай мындай типтерин көрсөтөт.

Ажыратуучу сема (дифференциалдык сема) дегенибиз негизги уңгуга гана тиешелүү маани. Атоо манисине ээ болуп, өзүнчө мааниге ээ бөлүк.

Архисема – эң байыркы маанинин макросемасы. Туунду фитонимдин түзүлүшүндөгү архисеманын ар түрдүү деңгээлде сакталганын көрсөтөт.

Негизги сема - уңгу фитонимдеги негизги семалардын бири. Өзөк семасы уңгу сөз маанисинин жалпы семантикалык структурасын куруп, анын негизги маанисин аныктайт.

Орток сема - бул тарыхый генетикалык биримдиктеги уңгу фитонимдердин туруктуу семасы. Орток семадан алынган сөздөр аркылуу түпкү маанисин аныктоого болот (ак бадам, кагаз бадам, суу бадам, чүч бадам).

Өзгөрүлмөлүү сема - терминдик системанын негизинде номиналдык мыйзамдар: жаңы сөз жасоо мааниси, ассоциация, аналогия, абстракция аркылуу пайда болгон сема (андыз, аюу чөп, аюу от, аюу куурай, аюу кат, зыгыр от, зымырык, алтын тамыр).

Ажыратуучу сема - уңгу сөздүн семантикалык курамынын эң акырында жасалган, өзүнө гана тиешелүү маанисин көрсөткөн сема (миң баш – чий баш, сары баш – ак баш, аты бош – көтү бош).

Ушул семалардын бардыгы ар кандай деңгээлдеги фитонимдердин түзүлүшүнө катышат. Ал тил илиминин тармагы катары алардын байланышын ачып, колдонуу деңгээлин аныктайт жана фитонимиялык өнүгүү процессинин теориялык негизин түзөт [Салкынбай, 2003:44].

Фитонимдердин пайда болушун талкуулоо үчүн жалпы аталыштарга байланыштуу түшүнүктөрдү бөлүү маанилүү. Зат атооч - нерсенин, кубулуштун

аталышы, ким? эмне? деген суроого жооп берген сөз түркүмү. Ага күнүмдүк турмушта болуп жаткан кадимки нерселер гана эмес, жаратылышта жана коомдук турмушта кездешкен ар кандай кубулуштар жана окуялар, мифтер жана түшүнүктөр кирет. Мисалы: *жыгач, бутак, суу, тамыр, гүл, аштык, урук*.

Маанисине жараша зат атоочтор конкреттүү жана абстракттуу болуп бөлүнөрү белгилүү. Конкреттүү зат атоочтор көзгө көрүнгөн, сезилүүчү же тааныла турган зат атоочтор. Мисалы: көч – көчө-көчкү-көчөт, алма-алмашак – алмурут. Көптүк зат атоочтор - бул нерсени өзүнчө эмес, аларды тобу деп атай турган зат атоочтор. Мисалы, арчалы – арчалуу – арчалык, арпалык – арпалуу – арпа. Көптүк сан атоочтордун өзгөчөлүктөрү алардын семантикасында гана эмес, демек, топтордун аталыштарында гана эмес, грамматикалык өзгөчөлүктөрүндө да бар. Мисалы, *үч терек, кошалма, кошданек, кошбутак, миндубана, минтамыр, көпбаш, минбаш* ж.б. Бирок, бул сөздөр көбүнчө көптүк түрдө же башка мааниде колдонулат жана андан тышкары, алар семантикалык катышта болот.

Өсүмдүктөр менен байланышкан лексикалык катмарды аныктоо, өсүп-өнүгүү жолдорун иликтеп чыгуу тилдин өнүгүү багытын аныктайт, көрсөтөт. Тилдик тектештикти аныктоо менен элдик ботаникалык номенклатуранын лексикалык, грамматикалык маанилерин, алардын өзгөрүүлөрүнө жана маанилик варианттарына талдоо жүргүзүү зарыл, анткени байыркы фитонимдер тилдин негизги корун аныктайт.

3.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинациянын принциптери жана ыкмалары

Белгилүү болгондой, сөз тилдин структурасындагы негизги бирдиктердин бири. А. А. Потемнянын пикири боюнча, адам тышкы дүйнө менен байланышын сөздө чагылдырат жана бул сөздү тилдин сөздүк корундагы башка лексемалар менен байланыштырат. Ошону менен бирге окумуштуу тилдин негизги эки - номинативдик жана коммуникативдик функциясын көрсөтүп, ансыз адам коомунун болушу мүмкүн эместигин белгилейт [Потемня, 1968:4]. Тилдин

номинативдик функциясынын ретронслятору катары сөздүк корду түшүнүүбүз зарыл. Орус тарыхый лексикологиясы боюнча белгилүү адис Ф. Филин туура белгилегендей, “сөздүк кор – бул «атомдордун» эбегейсиз саны (ар бир сөздүн тилде өзгөчө орду, өзгөчө тарыхы бар). Алардын ортосундагы семантикалык байланышты аягына чейин түшүндүрүп берүү мүмкүн эмес. Сөздүк кор – учу-кыйрына көз жеткис ачык система, ал өзгөрүлмөлүү, ошол эле учурда өзүндө байыркы мезгилден баштап түрдүү доорлордун катмарлануусун сактайт, т.а., өтө туруктуу (муну көп учурда унутушат) [Филин, 1984:46]. Демек, сөздүк кордо байыркы түрк тилдерине мүнөздүү фитонимдерден тартып түрк тилдеринин өнүгүүсүнүн салыштырмалуу кийинки мезгилдеринде келип чыккан өсүмдүктөр аталыштары сакталган.

Тилдин сөздүк корун синхрондук, кээде диахрондук өңүттөн системалуу изилдөөнүн бир ыкмасы катары лексика-тематикалык өңүттөн сыпатоо болуп саналат. Бул ыкма лексикалык системаны изилдөөдөгү эң кеңири колдонулган ыкма катары белгилүү. Лингвистикалык адабияттарда предметтик, тематикалык, предметтик-тематикалык, функционалдык ыкма деген аталышта колдонулуп келгени белгилүү. Лексика-тематикалык жактан бириккен сөздөрдүн тобунун классификациялык белгилери катары “предметтик-логикалык жалпылык”, “тилдик эмес критерийлер”, “түрдүк белгилердин жалпылыгы”, “предметтик чөйрөнүн жалпылыгы” белгиленип жүрөт. Биз, сөздөрдү лексика-тематикалык жактан жиктөөдө К. П. Смолинанын пикирине таянып, “сөздүн номинативдик-репрезентативдик функциясына негизделген ономашиологиялык белгини” негизги белги катары алабыз [Смолина, 1990:36]. Сөздүк кордун лексика-тематикалык тобунун системдүүлүгү төмөнкү факторлор менен аныкталат: “Лексика-тематикалык система же топ адам тарабынан тилдеги аныкталган жана толук изилденген эң байыркы биримдик болуп саналат. Лексиканын бул тобу курчап турган айлана-чөйрөнүн системдүүлүгүнө, материя менен анын элементтеринин, предметтердин, кубулуштардын, дүйнөнүн сырткы белгилеринин ортосундагы түрдүүчө байланыштарга негизделген” [Апажев, 1992:120].

Тилдин сөздүк курамындагы лексика-тематикалык система тил ээсинин дүйнө таанымына жана менталитетине ылайык чагылат. Бул системанын борборунда тематикалык топту баштаган тектик түшүнүк турат да, топтун ичиндеги семантикалык байланышта турган тигил же бул лексикалык бирдик менен маанилик жактан жакын же алысыраак байланышта болушу мүмкүн. Бир лексика-тематикалык системанын курамындагы “атомдордун” саны түрдүүчө болот. Алардын сандык көрсөткүчү, биринчи кезекте, бизди курчап турган чындыктагы алар атаган бул текке кирген түшүнүктөр, предметтер, дегеле заттардан көз каранды. Биздин учурда, лексика-тематикалык топтун борборундагы “фитоним” сөзү элдин эмпирикалык байкоолорунун негизинде өсүмдүктөр дүйнөсүнө берилген аталыштар менен системдик-семасиологиялык байланышты түзүп турат.

А. Шайхуловдун аалам – адам – аалам универсумуна негизделген классификациясында тилдеги лексика-тематикалык топтор кайсы бир деңгээлде толук чагылдырылган. Ал төмөнкүдөй типтерге ажыратат: асман жана асман телолорунун, жердин (рельеф, суу, жер кыртышынын түзүлүшү, минералдар, металлдар) аталышы; өсүмдүктөр дүйнөсү (өсүмдүктөр дүйнөсү жалпысынан, дарактар, бадалсымалдар, дан эгиндери, жашылча-жемиштер, балырлар, дары чөптөр, декоративдик, зыяндуу өсүмдүктөр ж.б.); жаныбарлар дүйнөсү (жырткыч жана үй жаныбарлары, канаттуулар, деңиз жаныбарлары ж.б.) ж.б. Мына ушул классификациялык системанын ичинде өсүмдүктөр аталыштары тилдин өзүнчөлүгүн билдирген лексика-тематикалык топ катары өзгөчөлөнүп турат. А. Шайхуловдун пикири боюнча, өсүмдүктөр аталышы түрк тилдүү элдердин чарба жүргүзүүсүнүн байыркы формасын чагылдырган көрсөткүч катары да кызмат аткара алат [Шайхулов, 1999: 221;147].

Номинация тил бирдиктеринин жалпы мыйзамдарын жана тутумдарын, аталышынын түзүлүшүн, тилин жана ой жүгүртүүсүн, турмуштагы нерселер менен кубулуштардын өз ара байланышын, алардын белгилерин таанууда адамдын ролун изилдейт. Ал эми фитоним номинация процессинин жүзөгө ашырылышын камсыз кылат, анын когнитивдик жана руханий деңгээлин,

турмуштук тажрыйбасын чагылдырган жаңы аталышын, туунду сөздүн жаралышын, функциясын, түзүлүшүн жана маанисин эске алат. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Номинациянын теориясында **“номинациянын ыкмалары”** жана **“номинациянын типтери”** деген терминдерге так аныктама берилген. **Номинациянын ыкмасы** – бул түрдүү каражаттар аркылуу номинацияны ишке ашыруу болуп саналат. Ал эми номинациянын типтерине токтолсок, анын “биринчи номинация” жана “экинчи номинация” деген эки тиби бар. **Биринчи номинация** – бул сөздүн жүйөсү жок атоосу, ал эми **экинчи номинация** табияты боюнча туунду жана жүйөлөнгөн, б.а., даяр тилдик бирдиктерди башкача түшүнүү жана алардын экинчи функцияда келиши [Семенов, 2011:37]. А. И. Моисеев туура белгилегендей, “экинчи номинациянын мүнөздүү белгиси – бул анын жүйөсү. Жүйө тилде болгон сөздүн базасында уюшулган сөздөргө гана мүнөздүү, ал предметтин кайсы бир белгисинин, т.а., касиети, сапаты, кыймыл-аракетинин башка кубулуштарга катышынан келип чыгат” [Моисеев, 1987:75]. Демек, нерсени атоодо заттын, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өзгөчө касиеттери эске алынат. Фитонимдин пайда болушу жана өнүгүшүндө убакыт фактору өзгөчө маанилүү. Жогоруда белгиленген биринчи жана экинчи номинация түшүнүктөрү убакыттын өтүшүнө негизделет. Активдүү номинация сөздүн түпкү маанисине негизделип жасалат. Аталыштардын эң байыркы маанисин азыркы аталыштардын этимологиясын тарыхый аспектиде караганда гана түшүнө алабыз. Убакыттын өтүшү менен биринчи номинациянын семантикасы бүдөмүк бойдон кала бериши мүмкүн.

Түрк тилдеринде номинациянын биринчи тибине кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күнүрттөлгөн фитонимдер арбын. Бул топко түрк тилдерине орток төл сөздөр менен катар түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө кездешкен башка тилдерден өздөштүрүлүп алынган фитонимдер да кирет. Тилдин өнүгүүсүндө мындай фитонимдердин түпкү мааниси күнүрттөлгөн, андыктан аны атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес. Ал эми экинчи номинациянын өнүмү катары белгилүү болгон фитонимдер

реалдуу белгилерге (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети, уулуу чөп экени ж.б.) негизделген семантикалык моделдердин негизинде жасалган. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулат. Биздин изилдөөбүздө фитонимдерди лексика-тематикалык жактан классификациялоодо мына ушул реалдуу белгилерге негизделген семантикалык модель негизги белги катары алынды.

3.2.1. Биринчи номинациядагы (атоо белгиси күнүрттөлгөн) фитонимдер

Арпа – кылкандуу дан өсүмдүгүнүн бир түрү [КТТС, I 127]. Бай.т. арпа; орт.кыпч. арпа; кырг., каз., ккал., өзб., уйг., тат., баш. арпа; алт. арба; чув. урпа. Түрк тилдүү элдердеги эң байыркы дан эгини, ал 1) бардык түрк тилдеринде - арпа; 2) салар тилинде - майда баштуу буудай; 3) чулум тилинде - кара буудай маанилеринде колдонулат. Байыркы жазма эстеликтерде арпа сөзү менен уңгулаш *арпаган* “арпага окшош өсүмдүк”, *арпала*- “малга, жылкыга арпа берүү, арпаны жем катары берүү”, арпалан- “арпа алуу” деген сөздөр болгондугун белгилөөгө болот [МК, 1960: 121].

Буудай – данынан ун тартылып, нан жасалуучу дан өсүмдүгү [КТТС, 307 I]. Бай.т. буғдай; орт.кыпч боғдай~ буғдай~буйдай; кырг. буудай; алт. пуудай; каз., ккал. бийдай; тат. бодай; башк. бойзай; өзб., уйг. буғдай. Түрк тилдеринде дандын түрүн жана андан жасалган унду билдирет [СИГТЯ, 461]. Түркологдор буудай фитониминин архетиби катары **бода* формасын алышып, аны **боза* менен байланыштырышат. Түрк тилдеринин айрым ареалдарында **боза* биринчи тарууну, андан кийин андан ачытылып жасалган ичимдикти билдирип калган деп эсептешет.

Кайың – ак кабыгы бар жалбырактуу дарак [КТТС, I 659]. Бай.т. казың ~ кадың ~ кайың; кырг., каз., ккал. кайың; ног., тат., баш. кайын; өзб. каин; уйг. кейин ж.б. Бул фитонимден байыркы түрк тилдерине мүнөздүү д~з~й тарыхый тыбыштык алмашуусун көрүүгө болот. Түрк тилдеринде 1) кайың, 2) граб (кайың

сыяктуу жыгачтын бир түрү), 3) бук (катуу жыгачтын бир түрү), 4) ак кайың маанилери белгилүү [ЭСТЯ, 1997:217].

Кат – байыркы түрк тилдеринде 1) жер-жемиш, 2) арчанын тобурчагын билдирген. Алтай, тува, хакас тилдеринде *кат йамши* татаал сөзүнүн курамында келип, байыркы түрк тилиндеги “жер-жемиш” маанисин туюндурат. Ошондой эле өң-түс лексикасы, зоонимдерге аныкталгыч болуп келип экинчи номинациядагы фитонимдердин келип чыгышына негиз болгон.

Конок - таруу сыяктуу майда дандуу кара эгин [КТТС, II 6]. Бай.т. конак «таруунун бир түрү» [ДТС 455]; чаг. конағ; кырг. конок; каз., ккал., уйг., өзб. конак; ног. конакай. Түрк тилдеринде: 1) бардык булактарда «таруунун бир түрү»; 2) кыргыз тилинин Ысык-Көл говорунда, лобнор жана уйгур тилинде - жүгөрү; 3) жасмыкка караганда майдараак, кабыктуу дан; 4) түркмөн тилинин диалектисинде буудайдын бир түрү конок деп аталат [ЭСТЯ, 2000:55-56]. Конок фитониминин атоосунун жүйөсү белгисиз. Дж. Клосон байыркы түрк тилиндеги ко:н- «сажать» этиши менен байланыштырган, бирок бул көз карашты Л. Левитская төгүндөп, «сажать» эмес, «садиться» маанисин билдирерин жана фонетикалык өнүгүшүн чечмелөө да ынандырбашын айтат [Левитская, 2014].

Согон – кумдуу жерге өсүүчү жапайы пияз [КТТС, II 394]. Бай.т. соғон, орт.кыпч. соған; кырг. согон; алт. соғоно; ног., уйг., кум. соған; тат. суған; башк. һуған. Түрк тилдери боюнча бардык булактарда 1) пияз, 2) кыргыз тилинде – жапайы пияз, 3) түрк жана гагауз тилинде – өсүмдүктүн тоголок тамыры маанилерин берет [ЭСТЯ, 2003]. Согон фитоними морфологиялык структурасы боюнча тарыхый туунду сөз экени белгилүү, бирок анын келип чыгышына жүйө болгон этишти аныктоо кыйын.

Сулу – даны көбүнесе жем үчүн колдонулуучу же опоң жасалуучу дан өсүмдүгү жана ушул өсүмдүктүн даны [КТТС, II 412]. Байыркы, орто түрк жазмаларында кездешпейт. Каз., ккал., ног. сулы; кум., уйг., хак.диал. сулу; алт. сула; тат. сулы. Түрк тилдеринде бир эле сулу маанисинде колдонулат. Кавказ тилдери боюнча адис В. И. Абаев түрк, монгол, фин-угор жана кавказ тилдериндеги сула~сулу варианттарынын таралышын көрсөтүп, бул фитоним

биринчи Борбордук Азиядан таралганын жана монгол тилдеринде байыркы «жапайы тоют даны» маанисинин сакталып калганын айтат [ЭСТЯ, 2003:375]. Фитонимдин этимологиясы такталбагандыктан, аталышындагы жүйө да белгисиз экенин көрсөтүүгө болот.

Терек – 1) тал түркүмүнө кирүүчү дарак, 2) жалпы эле жыгач, бак-дарак, бак-шак [КТТС, II 483]. Крх.-уйг. терэк; орт.кыпч. терек; кырг., каз., башк., алт. терек; кырг. дарак; өзб., уйг. терэк. Кыпчак тобундагы тилдерге – терек, карлук тобундагы тилдерге – дерэхт формасы мүнөздүү. Түрк тилдеринде 1) терек жана 2) жыгач маанилеринде колдонулат [СГТЯ, 105].

Таруу – шыпыргы баштанып чыгуучу майда дандуу кара эгин жана анын даны [КТТС, II 462]. Бай.т. тарығ; орт. кыпч. тары; кырг. таруу; каз., ног., башк., тат., ккал. тары; өзб., уйг. тарык; аз., гаг. дары. “Таруу” туунду модели төмөнкүчө уюшулган: байыркы түрк тилиндеги тары- “жер иштетүү, себүү (эгинди)” + -ығ (белгини, жыйынтыкты, каражатты билдирүүчү мүчө) [Дмитриева, 1975:53].

Атоо белгиси күңүрттөлгөн фитонимдердин арасында башка тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүккө тиешелүү аталыштар бар. Мисалы, Орто Азия аймагында таралган жана түштүктөгү түрк тилдеринде жемиш сөзү менен катарлаш эски перс тилинен өздөштүрүлгөн мөмө фитоними колдонулат. Мөмө – кээ бир бак-дарактардын же бадал өсүмдүктөрүнүн ширелүү жемиши [КТТС, II 227]. Чаг., түрк. мейва; кырг. мөмө; каз. мөве; гаг., өзб. мева; уйг. мевә~мивә; уйг.диал. мөге. Бул тилдерде 1) жемиш, түшүм, 2) бир иштин өнүмү, натыйжасы маанилери белгилүү.

Кендир – буласы мүшөк, таар согууга, аркан, жип жасоого керектелүүчү өсүмдүк, кара куурай жана ушул өсүмдүктүн буласы [КТТС I, 753]. Бай. т. кендир; орт. кыпч. кендир; кырг., каз., ккал., ног., өзб., уйг., аз., кум., кбалк. кендир; хак. киндер; тув., тоф. хендир. Бардык түрк тилдеринде 1) кендир, кара куурай, 2) башкыр тилинде “боз кендир (кездеме)”, 3) кыргыз, ногой тилдеринде “жоон аркан”, 4) кыргыз, башкыр тилдеринде “кендирден жип”, 5) ногой, тува тилдеринде “зыгыр”, 6) бараба татар тилинде “чалкан” маанилери белгилүү [СИГТЯ, 128]. Окумуштуулардын көз карашы боюнча, кендир фитоними перс

тилиндеги *кән “кенаф, кара куурай” сөзү менен генетикалык жактан байланышкан. Кенаф формасы каракалпак тилинде *кенеф*, түрк, гагауз тилдеринде *кенефир*, кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *кәнәп* (*батк. кәнәп аргамжы үзүлүп кетти*) [Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү, 482] түрүндө колдонулат.

3.2.2. Экинчи номинациядагы же туунду фитонимдер

Түрк тилдериндеги туунду фитонимдер өсүмдүктөрдүн тигил же бул реалдуу белгилерине негизделген. Алар көбүнчө бир же эки компоненттен турат. Туунду фитонимдерди шарттуу түрдө төмөнкүдөй тематикалык топторго ажыратууга болот:

I. Өсүмдүктүн табигый-биологиялык белгилери же анын бөлүктөрү (*жалбырагы, уругу, бутагы, тамыры, мөмөсү*) менен байланышкан фитонимдерди тигил же бул белгисине карай төмөнкүдөй топчолорго ажыратууга болот:

Өсүмдүктүн түсүн чагылдырган фитонимдер. Түс – өсүмдүк аталыштарынын келип чыгышындагы негизги белгилердин бири. Түрк тилдеринде фитонимдердин курамында *кара, кызыл, сары, ак* түстөр көп учураганын байкоого болот. Кайың сөзүнөн казак тилинде *кызыл кайың* “граб”, карачай-балкар тилинде *кара кайың* “черёмуха”, татар, башкыр тилдеринин диалектилеринде *кара кайың* “долоно, кара жемиштүү бадалдын бир түрү” түстөр менен тизмектешип келип экинчи номинациядагы фитонимдер уюшулган. Ошондой эле кумук тилинде *къотур къайың* “бородовчатая береза”, *къызыл къайың* “берёза Радде” сыяктуу семантикалык моделдери бар.

Кат фитоними өз алдынча колдонулбаганы менен кара, кызыл өң-түс лексикасы менен тизмектешип келет: кыргыз, башкыр, уйгур жана татар тилинин диалектисинде *карагат*, казак тилинде *қарақат*, кумук тилинде *къаракъат*, хакас тилинин сагай, качин диалектилеринде *кара кат*, бараба татарларында *кызылгат* “кызыл карагат”, алтай тилинде чычырканак *саргат* деп аталат. Кызыктуусу кыргыз тилинде *карагат* фитониминин мааниси кеңейип, кээ бир

жапайы жер-жемиштердин жалпы аты катары белгилүү. Түрк тилинин диалектисинде каштан дарагы түсүнө жараша *каракат* деп аталган учуру да бар [ЭСТЯ, 333].

Конок фитоними экинчи номинациядагы өсүмдүктөр аталыштарынын курамында аныкталгыч сөз катары келет. Кыргыз тилинин Чүй говорунда *белбол конок* же *ак конок* “ак жүгөрү”, Талас говорунда *жер конок* “мөмөсүн терип ала турган өсүмдүктүн аты”, Ысык-Көл, Тянь-Шань говорлорунда *көммө конок* “жүгөрү” [КТДС, 227, 519], Чүй говорунда *кытай конок* “гаолян” (бул өсүмдүк Манжурия менен Кытайда көп болот) фитонимдери бар.

Сарымсак - пияздар уруусундагы эки же көп жылдык чөп өсүмдүк. Жалбырагы жалпак, ичке, узун [Ботбаева, 1991:113]. Бай.т. сармусак~самурсак [ДТС 489]; кырг., каз., ккал., ног., тат., уйг.диал. сарымсак; баш. һарымһак; гаг. сармусак. Түрк тилдеринде 1) чеснок, 2) жапайы пияз маанилеринде колдонулат [ЭСТЯ, 2003:224]. Окумуштуулар түпкү формасы катары сармусак вариантын көрсөтүшөт. Мисалы, Махмуд Кашгариде *samursaq/sarmusaq* “сарымсак, чеснок” деген сөз болгондугу маалымдалат [МК, 1960-I, 527]. Сарымсак фитоними сары «желтый» + -мсак (чектөө, кичирейтүү маанисин берген мүчө) мүчөсүнөн туруп, «саргыч» маанисин берет.

Сулу фитоними өң-түстү билдирген лексика менен тизмектешип келип, экинчи атоодогу өсүмдүк аталыштарына негиз болгон. Мисалы, кыргыз жана татар тилдеринде *кара сулу/қара сулы* “кара сулу, арпакан”.

Өсүмдүктүн сырткы түзүлүшүн мүнөздөгөн фитонимдер. Мындай фитонимдер өсүмдүктөрдүн түзүлүшү, формасы, көлөмү жана башка өзгөчө белгилерин көрсөтөт. Жасмык (чечевица) – буурчак сыяктуу өсүмдүктүн бир түрү [Орусча-кыргызча сөздүк, 949]. Чаг. йасмук; түрк., тат, башк. йасмук; өзб. йасмик [СИГТЯ, 464]. Жасмык фитоними кездешкен түрк тилдеринде буурчак сыяктуу өсүмдүктүн аталышы катары белгилүү. Жасмык сөзүнүн уңгусу *йас-* (*жас-*) “делать плоским, сплющивать” этишинен турат, ал эми йасмык~жасмык “жазылган, жалпайган (жээктеринен)” буурчак сыяктуу дандын формасын чагылдырат. Буурчак өсүмдүгүнүн бул түрү эң байыркы мезгилдерде эле

Гиндукуш менен Гималайдын ортолугундагы Борбордук Азия аймагында өндүрүлгөнүн белгилешет [СИГТЯ, 465].

Жалбырак – өсүмдүктөрдүн абадан азыктануу жана газ алмашуу функциясын аткара турган, түрдүүчө формадагы, көбүнчө көгөргөн жашыл түстөгү органы. Теректин жалбырагы, жоогазындын жалбырагы [КТТС, I 435]. Бай.т. йапырҕак~ йапурҕак; кырг. жалбырак; каз., ккал. жапырак; өзб., уйг. йапрак; тат., баш.диал. йафрак. Түрк тилдеринин баарысында “жалбырак” маанисинде колдонулат. Ошондой эле татар тилинин диалектисинде капуста, кайыңдан жасалган шыпыргы, казак тилинде кесим жапрак (жалбырак) деп аталат [ЭСТЯ, 1989:132]. Г. Рамстедт, М. Рясянен, андан кийин Л. Дмитриева *жалбырак~йапрак* сөзүн **йалбы* “плоский” сөзү уңгулаш деп эсептешет: *йалбы* > *йалбыр-* (>*йалбыргак*) > *йапыр-//йапур-* > *йапургак* > *йапрак*. Биздин пикирибиз боюнча да, *йалбы*, *йалп*, *йалпак* сөздөрү менен уңгулаш жана анын аталышы жалпак формасы менен байланышкан.

Өсүмдүктүн даамы менен байланышкан фитонимдер. Бул топтогу фитонимдер өсүмдүктүн даамына байланыштуу өзгөчөлүктү чагылдырат. Ышкын – тоодо өсүүчү жазы жалбырактуу, сөңгөктүү, даамы кычкыл келген, солкулдак кезинде желе турган өсүмдүк [КТТС II, 751]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *йшун* дары чөптүн атын билдирген [ДТС 220]. Байыркы түркчө *ышкун* түрүндө айтылган сөз кыргызча ышкын, монголчо гишүүнө болуп айтылат. Монголчо *гишүүнө* сөзү *гашуун ачуу* сөзүнүн *а* тыбышы *и* тыбышына алмашуудан келип чыгышы мүмкүн. Ошондо ышкындын аты ачкыл даамына байланыштуу келип чыккан болот. Кыргыз тилине, байыркы түрк тилине бул сөз башкы *г* тыбышын түшүрүп, *ышкын ышгун* болуп кабыл алынышы мүмкүн [Сейдакматов, 1988: 266].

Өсүмдүктүн жыты менен байланышкан фитонимдер. Түрк тилдеринде мындай семантикалык модель боюнча уюшулган фитонимдер көп эмес. Өсүмдүктүн аталышы андан бөлүнүп чыккан жыпар (жыттуу) же сасык жыт менен байланышкан. Мисалы, кыргыз тилинде: *сасык пияз* - түбү бир нече бөлүктөн турган пияз сыяктуу бакча өсүмдүгү, чеснок [КТТС II, 381]; казак

тилинде: *балкурақ* – жаш камыш; *жұпаршөп* «любка», *жұпарагаиш* «мускатное дерево», *жұпаргүл* «душица»; карчай-балкар тилинде: *джизги чапырақъ* «таттуу жалбырак», *татлы тамыр* «таттуу тамыр», *бал эрик* «бал өрүк» ж.б.

Өсүмдүктөн бөлүнүп чыккан суюктук менен байланышкан фитонимдер. Көбүргөн – жапайы пияз, тоо пиязынын бир түрү [КТТС, II 29]. Бай.т. күвүрген; орт.кыпч. гөмрен; кырг. көбүргөн; алт. көбүрген; хак. көбирген; тув.диал. көгүргүн. Түрк тилдеринде 1) жапайы пияз, 2) талаа пиязы, 3) жапайы чеснок, 4) пияздын бир түрү (лук-слизун) атоодо колдонулат [СИГТЯ, 124]. М. Рясянен көбүргөн сөзүн *көбүр*- “пениться” сөзү менен байланыштырган. Анткени бул өсүмдүктү сууга жууганда көбүк чыккан.

Өсүмдүктүн өскөн жери менен байланышкан фитонимдер. Бул топтогу өсүмдүктөрдүн аталышы өсүп чыккан жери менен байланышкан. Көбүнчө эки компоненттен турат, бирок бир компоненттен турган фитонимдер да бар. Өлөң – саздак жерде өсүүчү көп жылдык ичке жалбырактуу чөп [КТТС, II 315]. Бай.т. өлөң «көк чөптүү аянт» [ДТС 383]; кырг., алт., як. өлөң; каз., ккал., хак., тув. өлөң; өзб. өлән; өзб.диал., уйг. өлөң. Түрк тилдериндеги маанилери: 1) чөп (бетеге, тулаң, өлөң чөп), 2) чыктуу чөп, 3) көк чөптүү аянт, 4) жайыт, 5) нымдуу, суулуу [ЭСТЯ, 1974:528]. Өлөң архетиби өл- “нымдуу, суулуу болуу” этишинен + -н(н) (этиштен атооч жасоочу мүчө) уюшулган фитоним.

II. Өсүмдүктөрдү курчап турган айлана-чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер менен окшоштуруудан жана салыштыруудан келип чыккан фитонимдер.

Башка өсүмдүктөр менен окшоштугу боюнча байланышкан фитонимдер. Ботаникалык номенклатуранын айрым түрлөрү сырткы белгилери боюнча экинчи бир өсүмдүккө же анын бөлүгүнө окшош келет. Мына ушул окшоштук фитонимдерде чагылдырылган. Өрүк – өңү саргыч, эти жумшак келген сөөктүү жемиш жана жемиштин жыгачы [КТТС II, 326]. Бай.т. ерик; кырг. өрүк; кум., кбал., ккал. ерик; каз., өзб. орик; өзб.диал. орик. Түрк тилдеринде 1) данеги бар мөмө (алча, өрүк), 2) алча, 3) абрикос, 4) шабдалы, 5) алтай тилинин телеут диалектисинде кедр маанилерин берет [ЭСТЯ, 1974:292]. Махмуд

Кашгаринин сөздүгүнө таянсак, байыркы түрк тилдеринде данеги бар мөмөлөргө карата айтылган. Мисалы, *tülig erük* «шабдалы (сөзмө-сөз. түктүү өрүк)». Ошондой эле өң-түстү билдирген лексика менен айкашып келип тигил же бул данектүү мөмөнү атаган: *kara erük* «кара өрүк», *sarig erük* «абрикос». Биздин пикирибизде, өрүк фитоними *үрөн, урук, уруктук* сөздөрү менен уңгулаш жана байыркы түрк тилиндеги **ур* «зерно» уңгусунун туунду формасы болуп саналат.

Зоонимдер менен байланышкан фитонимдер. Кат байыркы фитоними зоонимдер менен тизмектешип, экинчи номинациядагы өсүмдүк атоолоруна негиз болгон. Мисалы, алтай тилинде *тийин қат* “брусника (токойдо өсүүчү кызыл жемиштүү өсүмдүк)”, тува тилинде *қуққун қады* “кожогат (сөзмө-сөз. кузгун каты)”, *ыт қады* “ит мурун”, *қызырақ қат* “крыжовник (жемиштүү бадал өсүмдүктүн бир түрү жана анын жемиши)”, кыргыз тилинде *бөрү карагат* “барбарис”. Кыргызча *ит конок* “дан өсүмдүгүнүн аты” [Юдахин, I 401], казакча *ит қонақ* элдик медицинада, ошондой тоют катары колдонулат. Түрк тилдеринде туунду фитонимдердин жасалышында бардык зоонимдер катышпайт, көбүнчө *ит, бөрү, эчки, аюу, ат, марал, жылан* сыяктуу жаныбарлар аталыштары татаал конструкциянын курамында аныктооч болуп келет. Мисалы, кыргыз тилинде: *аюу оту* – тоодо өскөн тамыры дары чөп; *козу уйгак* – сүйрүчө тогологураак келген катуу даны бар тикендүү жапайы өсүмдүк; *марал кулак* – жоон сабактуу, шыпыргы гүлдүү, көп жылдык өсүмдүк [КТТС, I 159; 784]; казак тилинде: *ешкітал* – талдар түркүмүнө таандык дарак, *ешкібұршақ* – буурчактар түркүмүнө кирүүчү өсүмдүк; *итбүлдірген* – карагаттын бир түрү; *итжүзім* – ашкабак түркүмүндөгү көп жылдык өсүмдүк; кумук тилинде: *эшек чыгъана* «татарник колючий»; *джылан тил чапырақ* «мать-и-мачеха»; *текелемюйюз* «череда»; *айю чач* «ковыль» ж.б.

Соматикалык лексика менен байланышкан фитонимдер. Кыргыз тилинде *ит мурун* “байлаган ашы бышканда кызыл түстө болуучу жапайы өскөн тикендүү бадал өсүмдүк”, казак тилинде *итмұрын*, карачай-балкар жана кумук тилдеринде *итбурун*. Байлаган ашынын учунун формасы иттин мурунуна окшоштурулуп, *ит мурун* деп аталган. Кыргыз тилинде *түлкү мурут* деген

аталыштагы чөп бар [КТТС, II 552]. Казак тилинде *қозықұйрық* «капкактуу козу карындын аты», *көк мысыққұйрық* «бир жылдык жана көп жылдык отоо чөп», *иттабан* «сайгачья трава», *жылантіл* «кырк муундуу чөп», *жыланбас* «олендр түркүмүндөгү өсүмдүк» сыяктуу жаныбарлардын дене мүчө аталыштарына окшоштурулуп коюлган фитонимдер бар. Кыргыз тилинде *ат кулак* «кымыздыктар тукумундагы бир жана көп жылдык өсүмдүк», казак тилинде *атқұлақ*, кумук тилинде *джылкыы къулакъ* аттын кулагына, карачай-балкар тилинде козунун кулагына окшоштурулуп *қъозу қъулақ* деген ат берилген.

Адамдын социалдык статусу жана туугандык терминдер менен байланышкан фитонимдер. Балтыркан – өзөгү түтүк сыяктуу көңдөй, түп-түп болуп чыгуучу куурай өсүмдүк [КТТС, I 192]. Чаг. балдырған; кырг. балтыркан; түрк.диал. балдырған~балдыркан; тат., башк. балтәрған; каз., ккал., алт. балтырған [СИГТЯ, 123]. Түрк тилдеринде балтыркан фитоними менен чатыр гүлдүүлөргө кирген түрдүү өсүмдүктөр аталат. Мисалы, азербайжан, татар, башкыр, ногой, алтай тилинин диалектилеринде *аюу балтыркан* (отоо өсүмдүктүн бир түрү), алтай, хакас тилинде – *кеме чайыр*, кыргыз тилинде – *балтыркан*, түрк тилинин диалектилеринде – *уу балтыркан*. Балтыркан **балтыр* (baltur «кичүү кыз туугандар») + -ған(-ан) деривациялык моделинен турат, ал эми түпкү уңгусу *bal «жаш, жашыл». **балтыр* сөзү түрк тилдериндеги *балдыз*, халха-монгол тилиндеги *балчыр* «жаш, жашы жете элек», бурят тилиндеги *балшар* «баланын жаш кези» сөздөрү менен семантикалык бир уячада турат. «Жаш, жашыл – боз жаш бала» семантикалык байланышын кыргыз тилиндеги *балдыркан жүнү ката элек* «өсүп жетиле элек, күчкө толо элек» туруктуу сөз айкашынан [КТТС I, 188], казак тилиндеги *балгын шөп* «көк чөп», *балгын жаши* «гүлгүн курак» көрө алабыз. Чатыр гүлдүүлөр түркүмүнө кирген өсүмдүктөрдү бири-бирине айырмалоо үчүн кыргыз тилинде *аюу балтыркан* «борщевик», *уу балтыркан* «болиголов», *сасык балтыркан* (балырдын бир түрү), алтай тилинде *элик палтырған* «кеме чайыр», шор тилинде *апшак палтырған* «русаянка» фитонимдеринин курамында келет.

Адамдын социалдык статусун билдирген сөздөр татаал фитонимдердин курамында арбын кездешет. Буга кыргыз тилинин түндүк диалектисине мүнөздүү *катын карагат* “жешке болбогон жапайы жемиш”, казак тилиндеги *кәріқыз* “оносма түркүмүндөгү өсүмдүк”, *кемпіршөп* “коргошун чөп түркүмүнө кирген жапыз бадал же бадал сымал өсүмдүк”, *келіншекшөп* “коргошун чөп түркүмүнө кирген көп жылдык өсүмдүк” сыяктуу фитонимдерди мисал келтирүүгө болот.

Метафоралык ыкма аркылуу келип чыккан фитонимдер. Бутак – өсүмдүктүн өзөгүнө жабыша чыккан тарамдары, шагы [КТТС, I 306]. Бай.т. бутык~бутак; орт. кыпч. будак~бутак; кырг., каз. бутак; өзб. буток; гаг., аз. будак; тат., башк. ботак. Түрк тилдеринде 1) бутак, шак, 2) чоң бутак, 3) отун, 4) дарыянын куймасы, 5) тоо тармактары, 6) тармак маанилери белгилүү [СГТЯ, 103]. “Бутак” фитоними туунду форма, сөз жасоонун метафоралык ыкмасы менен жасалган. Анын архетиби **бут* «нога, ляжка» + *-а* > *бута* «разветвляться»; *бута-* + *-к* (объекти билдирүүчү мүчө) > *бутак* «ветвь» [ЭСТЯ, 1978:280-282].

Кабык – нерсенин сыртынан каптап турган катмары (мис., теректин, буурчактын, дандын ж.б.) [КТТС, I 636]. Кырг., каз., ккал., ног., тат., баш. кабык; гаг., кум. кабук; өзб., уйг. кабик. Түрк тилдеринде 1) кабык (дарактын), 2) жука кабык (жемиштин), 3) желген коон, дарбыздын кабыгы сыяктуу семантикада келет. М Рясянендин пикирине таянсак, кабык туунду формасы байыркы түрк тилдериндеги **кап* «бир нерсени куюучу идиш же орун» сөзүнө кичирейтүү маанисин алып жүргөн *-(ы)к* мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган. Мында заттын тышкы окшоштугу фитонимге көчүрүлүп айтылган [Рясянен, 1955].

Тобурчак – сырты кабырчык менен капталган, сүйрүсүнөн келген карагайдын уругу [КТТС II, 503]. Кырг. тобурчак; каз. тобыршак; тат. тубырчык; баш. тубырсык; аз. тумуржуғ; тур. томуржук. Түрк тилдеринде 1) бүчүр, 2) тобурчак, 3) бутон (ачыла элек гүл), 4) чыдамдуу, келишимдүү ат сыяктуу маанилери белгилүү. Тобурчак туунду фитоними **томур* «бугорок, крупинка» + *-чук* компоненттеринен турат [СИГТЯ, 115].

III. Өсүмдүктүн функциясы менен байланышкан аталыштар.

Дарылык касиети бар өсүмдүк аталыштары. Бул топко элдик медицинада колдонулган сакралдык фитонимдер кирет. Белгилүү болгондой, адам баласы өсүмдүктөрдү дарылык максатта байыртадан бери колдонуп келген. Кыргыздардын элдик медицинасында *миң дубана, сары башыл чөп, жыттуу көкөмерен, коён томук, шыраалжын, кой шыбак, мамыр шыбак, миң жашар, аркар оту же мамыр, күчала, какым-кукум* сыяктуу дары чөптөр колдонулуп келгени белгилүү. Мисалы, мамыр шыбак – жыгач сымал тамырлуу көп жылдык чөп өсүмдүк. Мамыр шыбак кыргыз элинде ичеги-карын ооруларына колдонуучу эң мыкты каражат болуп саналат. Суудагы демдемеси табитти ачып, ашказандын иштешин жакшыртып, ич ооруну басаңдаткан. Эл ичинде кургак учукту дарылоодо колдонулгандыгы тууралуу да маалымат бар [Алимбаева, Нуралиева, 1991:114].

Шыраалжын – күрөң боз кабык менен капталган өтө көп сабактуу жана жыгачка айланган тамырлуу жарым бадалча өсүмдүк. Элдик медицинада шыраалжындын демдемеси ооздун жагымсыз жытын кетирүүдө, чөптүн эзилмеси тиштин оюлган жерлерин дарылоодо колдонулган [Алимбаева, Нуралиева, 1991:113].

Кыймыл-аракет менен байланышкан фитонимдер. Арча – жайы-кышы көгөрүп туруучу, ийне жалбырактуу, көп жылдык жыттуу дарак [КТТС I, 132]. Бай.т. артуч, артыз “арча” [ДТС 57]; кырг., өзб., лоб. арча; каз., ккал., лоб. арша; тат., баш. арса; өзб.диал. эччэ. Кыргыз, казак, каракалпак, сары уйгур тилдеринде “арча”, чагатай жазма адабий тилинде “кызыл карагай”, өзбек тилинин диалектисинде “карагай, туя” маанилери белгилүү [ЭСТЯ, 1974:182]. Байыркы түрк жазма эстекликтеринде, атап айтканда, IX к. таандык байыркы уйгур жазуусундагы Турпандан табылган лечебникте *artiz* “арча”, *artuč uruyi* “арча уругу”, Турпандан табылган манихей мазмунундагы эстеликте *artuč sögiit* “арча дарагы”, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *artuč* “арча”, *artučlan-* “арча дарагынын каптап өсүүсү” формаларында жана сөз тизмектеринин курамында келет [ДТС 57]. Окумуштуулардын пикирине таянсак, арча кичирейтүү маанисин

берген *artuĉ* фитоними менен унгулаш, ал эми *artuĉ* сөзү байыркы түрк тилиндеги *art-* “возрастать”, “увеличивать” этишинен жасалган [ЭСТЯ, 1974:183].

Жемиш – мөмө бере турган бактардын, бадалдардын желе турган мөмөсү [КТТС, I 493]. Бай.т. йемиш; орт.кыпч. йемиш; кырг., каз., ккал. жемиш; аз., гаг. йемиш; тат. жимеш; уйг., өзб. йемиш. Түрк тилдеринде мындай маанилери бар: 1) мөмө, түшүм, 2) жер-жемиш, 3) ийгиликтин натыйжасы; 4) үйлөнүү салтындагы жөрөлгөнүн аталышы; 5) жаңактын маңызы [СИГТЯ, 114]. Жемиш туунду формасы **йе-* “кушать, есть” + *-мыш* (кыймыл-аракеттин жыйынтыгын көрсөтөт) морфемаларынан турат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, Орто Азия жана түштүктө таралган түрк тилдеринде мөмө сөзү менен синонимдик катарды түзөт.

Жылгын – кызгылт түстө топ-топ болуп чыгуучу чырпык сыяктуу бадал. Бай.т. йылгун; орт.кыпч. йылгун; кырг. жылгын, жылгам “чөптүн бир түрү”; каз., ккал. жынгул; өзб. йулгун; уйг. жылгын~йылгын; сюг. Йолгам ~ йолгым ~ йулгым. Түрк тилдеринин бардыгында “жылгын”, кыргыз тилинде “чөптүн бир түрү”, сары уйгур тилинде камыш маанисинде колдонулат. Фитоним **йул-* “жулуп алуу, сууруп салуу” + *-*-гын* > *йылгун* «жулунуп алынган нерсе» (жылгынды көбүнчө жулуп алып чогултушат) деривациялык моделинде уюшулган [СИГТЯ, 134].

Балгын – суу боюнда, кумдак жерлерде ичке, майда тал сыяктуу болуп өсүүчү бадал өсүмдүк [КТТС I, 188]. Кыргыз тилинде *балгын* сөзү да, *жылгын* сөзү да бир өсүмдүктүн атын билдирет. Бул сөз монгол тилиндеги *балгана* лексемасына туура келет. Түрк тилдериндеги шайкештиктери төмөнкүчө: аз. *йулган*, кум. *йылган*, кырг. *жылгын*. Түрк тилдериндеги б~й тыбыштык шайкештигин эске алсак, байыркы формасы катары байыркы түркчөдөгү *йылгун* варианты болуп эсептелет. Ал эми *йылгын балгын* болуп өзгөргөндө биринчи муундагы *a* тыбышы *ы* тыбышына өткөн. Байыркы түрк жазууларында *йулгун* сөзү гана болгон. Ал кезде *балгын* сөзү болгон эмес. Ушуга карап *йылгын* сөзү алгачкысы, анын башкы *й* тыбышы *б* тыбышына алмашуусунан балгын варианты келип чыккан деп эсептөөгө болот [Сейдакматов, 1988:111].

Камыш – саздуу, суулуу жерлерде бийик өсүүчү, учтуу узун жалбырагы бар өсүмдүк [КТТС, I 683]. Бай.т. камыш; кырг., тат., баш., өзб.диал. камыш; каз., ккал., ног. камыс; өзб. камич; уйг. кумыш. Бардык булактарда 1) камыш, 2) караим тилинде - сөңгөк маанилеринде колдонулат [ЭСТЯ, 249]. М. Рясянен камыш туунду фитониминин келип чыгышын төмөнкүчө көрсөтөт: *ка- “класть, располагать вместе” + -мыш “нечто, расположенное вместо” > заросли камыша > камыш [СИГТЯ, 135]. Камыш татаал фитонимдердин курамында аныкталгычтын, кээде аныктоочтун функциясында келип, өскөн чөйрөсүнүн, чарбада колдонулушундагы окшоштуктарга карай түрдүү өсүмдүктөрдү атайт. Мисалы, түрк тилинде *каргы камыш* «испан камышы», *сарган камыш* «кургаган калың камыш», кыргыз тилинде *бал камыш* «бийик өскөн камыш», *токол камыш* «сейрек өскөн камыш», татар тилинин диалектисинде *идән қамышы* «лайлуу жерде өскөн кырк муун», *қамыш үлән* «өлөң чөп».

Өсүмдүк – абанын жана жер кыртышынын органикалык эмес заттары менен азыктанып органикалык заттарды пайда кылуучу жана кандайдыр бир орунда өсүүчү организм [КТТС, II 327]. Бай.т. өс-, кырг., каз., ног., ккал., өзб.диал., алт., тув. өс-. Түрк тилдериндеги туунду формалары *өсүм*, *өсүмдүк*. Өсүм 1) хакас, чуваш тилдеринде – өсүмдүк, 2) каракалпак, алтай, хакас тилдеринде – өсүү, 3) чуваш тилинде – өсүмдүк маанилерин берет. Ал эми өсүмдүк туунду фитоними түрк тилдеринде өсимдик ~ өсүмлүк ~ үсемлек ~ өсимлик фонетикалык варианттарында кездешет.

Чечек – түрк тилдеринде 1) гүл, 2) жугуштуу оорунун аталышы катары белгилүү. Бай.т. чечэк~чичэк; орт.кыпч. чичек~шешэк; каз., ккал. шешек; кырг., алт. чечек (бирок ооруну атаган тергөө сөзү); өзб., уйг. чечек, тат. чэчэк [СИГТЯ, 120]. Кыргыз тилинде чечек сөзүнүн ордуна иран тилинен өздөштүрүлгөн *гүл* лексемасы колдонулат. Чечек фитониминин гүл мааниси унутулуп калган эмес, *байчечекей* сөзүнүн курамында келет. Кыргыз жана казак тилдеринде *чечек* фитониминин семантикасында таруу процесси жүргөн, т.а., эрте жазда кар астынан чыккан ак, сары гүлдүү өсүмдүктүн бир түрүн гана атайт. Чечек туунду фитоними *чеч*- “себүү” + *-ек* мүчөсүнөн турат.

IV. Диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан фитонимдер. Өсүмдүк аталыштарында алардын биологиялык касиеттери, курчап турган чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер менен окшоштуруулар жана салыштыруулар гана эмес, элдин диний-мифологиялык түшүнүктөрү да чагылдырылат. Бул учурда тигил же бул өсүмдүктүн түрүнө ыйык, сыйкырдуу, кээде коркунучтуу күч ыйгарылганына күбө болбуз. Муну түрк тилдүү элдердин элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүндө кездешкен сакралдык фитонимдер айгинелейт.

Ыйык, сыйкырдуу касиетке ээ өсүмдүк аталыштары. Байтерек – жалбырыктары калың, туш-тушка тармакталып бутактап чыгуучу чоң терек [КТТС I, 177]. Кыргыз менен казактардын мифологиялык ишеними боюнча *Байтерек - Дүйнөлүк дарак* жети кабат ааламдын, дүйнөнүн модели болуп саналат. Байтерек дүйнөлүк дарак катары жогорку, ортоңку жана ылдыйкы дүйнөнү байланыштырат. Белгилүү болгондой, дүйнөнүн үчилтик модели кыргыз менен казактарда бирдей. Үч дүйнө жөнүндөгү дүйнөтаанымдын өнүгүшү менен дүйнөнү вертикалдык багытта кабылдоо түшүнүгү калыптанган. Бул түшүнүк боюнча, үч дүйнө (Көк, Жер, Жер асты) бири-бирине жанаша эмес, бири-бирине кабатталып турат. Элдин мифологиялык ишениминде Байтеректин тамыры жердин астын, сөңгөгү ортоңку дүйнөнү, бутактары жана жалбырактары Көктү туюндурган. Байтерек кыргыздар үчүн сакралдык дарак болгондугун “Манас” эпосундагы мисалдар да далилдейт. «Манас» үчилтигинде Букарды көздөй качып, жолдо чарчап-чалыккан Каныкей жана Чыйырды байтеректин көлөкөсүнө эс алууга токтоп, уйкуга кетишет. Ушул учурда бир аркар пайда болуп, Семетейди эмизгени баяндалат. Байтерек эпостогу маалыматтар боюнча бутагынан адамга укмуштуу ал-кубат берүүчү сүт чыккан касиеттүү дарак. Ошол себептен, Байтеректин ээси көпчүлүк учурда аял (эне) деп айтылат. Окумуштуулардын пикирине караганда, «бай» - «ыйык», «Жаратуучу» (Кудай) деген мааниге ээ. Демек, «байтерек» - «ыйык терек», «жаратман терек» дегенди билдирет [Каратаев, Эралиев, 2005: 53].

Казактардын “Кобыланды” эпосунда дүйнөлүк дарак алтын жалбырактуу дарак катары сүрөттөлсө [Кондыбай, 2005:94], якуттардын олонхосунда мифологиялык даракта жердин ээси, аял кудай Аар Кудук Мас жашайт. Ал адамдарды ар кандай кырсыктардан сактоочу гана эмес, алардын түпкү энеси да болуп саналат [Изабекова, 2014:34]. Ал эми алтайлыктардын “Маадай-Кара” эпосунда Ыч-Курбустан кудайы жараткан дайыма жапжашыл ыйык дарак жөнүндө айтылат. Көлөкөсүндө канаттуулар менен жаныбарлар дем алган Ыч-Курбустан мифтик дарагы Алтайдын жаратылышынын кооздугун жана байлыгын чагылдырат [Сорова, Лукина, 2022:22]. Ошондой эле түрк тилдүү элдерде ымыркайды дарактын түбүнөн табат деген да ишеним болгон.

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларында өзгөчө дарылык касиети бар *мээр чөп* жөнүндө жомок, уламыштар бар. Мисалы, эл оозунда айтылган уламыш боюнча кыш башталгандан баштап жазга чейин чээнге кирип жатуучу аюу, кашкулак, кирпичечен, жылан сыяктуу жаныбарлар ооздоруна *мээр чөп* тиштеп жатышат [Миф, уламыш ж.б., 2017: 44]. Дагы бир уламышта мээр чөптү кантип табуу керектиги төмөнкүчө баяндалат: «*Мээр чөп* шамал, жел эч болбогон жайкы ысыкта жел тийгенсип өзүнөн өзү ыргалып турат. Ошол ыргалып турган чөп мээр чөп болот» [Миф, уламыш ж.б., 2017: 49].

Элдик медицинада *жалбыз* кеңири колдонулат. Анын дарылык касиетин өзгөчөлөө жана ага сыйкырдуу күч берүү үчүн кыргыздарда Улукман аке деп таанылган Абу али Ибн Сина менен байланыштырышат. Эл оозунда айтылган уламыш боюнча, «Улукман дарыгердин Жалбыз деген жалгыз баласы болот. Бир күнү ал жалгыз бала ооруп калат. Улукман аке билген дарысынын барын берет, бирок бала айыкпайт, акыры көз жумат. Күндөрдүн биринде Улукман аке суунун жээгинен чоочун чөптү көрүп, аны макиси менен кесип алып, үстүнө макисин коюп коёт. Өзү бети-колун жууп бүтүп, макисин алайын деп караса, анын мизи карарып, чөпкө тийген жери ээрип кеткен болот. Ошондо Улукман аке: «Атаңдын көрү ай, Жалбызым, Жалбызым, ушул чөптү билгенде, аман калмак экенсиң жалгызым» - деп буркурап ыйлаган экен. Ошондон бери ошол чөптүн аты жалбыз деп аталып калыптыр» [Миф, уламыш ж.б., 2017: 406].

Сакралдык фитонимдердин бири *алма* болуп саналат. Бай.т. алма; орт. кыпч. алма; кырг., каз., ккал., ног., өзб., уйг., тат., баш. алма. Алма фитоними бардык түрк тилдеринде өзүнүн түз маанисинде, сары уйгур тилинде гана «алмурут» маанисинде колдонулат. Айрым божомолдоолор боюнча, байыркы кылымдарда санскрит тилинен өздөштүрүлгөн [СИГТЯ, 145]. Дүйнө элдеринин мифологиясында *алма* өтө кеңири кездешип, көбүнчө бейиш бакчасы менен байланышта айтылат. Орус мифологиясында алманын дарагын «серебряный сук» деп аташкан, анткени алмалар күмүш бутактарда өсүп, өлбөстүк берүүчү касиетке ээ болгон. Ушуга жакын мазмунду «Алтын куш» кыргыз эл жомогунан көрүүгө болот. Бул жомокто алма айыкпас дарттан айыктыруучу, жаштык берүүчү өзгөчө касиетке ээ болот. «Манас» эпосунда балага зар болгон Чыйырды ыйлап жатып, көзү илинип кетсе, түшүнө ак селделүү ак сакал кирет. Ал кудайдын буйругу менен келгенин айтып, аяктай болгон ак алманы Чыйырдыга берет. Чыйырды ак алманы жалмаганда, курсагына бала бүтөт. Ал бала жөнөкөй бала эмес, ажыдаардай сыпатталат:

Алиги жеген ак алмам

Курсагыма толуптур,

Артымдан чыкты ышкырып,

Ажыдаар болуптур,

Ачууланып оп тартса

Ай ааламды соруптур

Көрдүм чочуп, нез болуп,

Узарыптыр өз боюм

Бир жүз отуз кез болуп [Орозбаков, I 25].

Элдин диний-мифологиялык ишениминде дарактар сыйкырдуу гана эмес, кээде коркунучтуу күчкө да ээ болушат. Түрк тилдүү элдерде айрыкча жалгыз өскөн даракты ээлүү дарак деп кабылдап, анда жин-перилер жашайт деп эсептешкен. Мисалы, башкырлардын ишениминде дарактын ээси көзгө көрүнбөйт, бирок кээде күкүк менен карганын кейибин кийип алышы мүмкүн. Ошондой эле жалгыз даракты кыйганга болбойт, эгерде кыйса анын ээси

жазалайт деп ишенишкен. Ошол себептен жалгыз өскөн дарактын ырайымдуулугуна ээ болуу үчүн ак түстөгү чүпүрөктөрдү байлап коюшкан.

III бап боюнча жыйынтык:

1. Дүйнөдөгү ар бир тилдин ботаникалык номенклатурасы бар, ал жашыл дүйнөдөгү жаңы түшүнүктөрдүн аталышын камсыз кылат жана бул процесс белгилүү бир системанын негизинде ишке ашат.

2. Номинация процессин изилдөөдө фитонимдин түпкү маанисине тиешелүү түшүнүктү, же болбосо “себепчи семаны” аныктоо маанилүү, анткени бул сема фитонимдик системага кирген бир катар туунду фитонимдердин пайда болушуна шарт түзөт. Демек, фитонимдик системадагы фитонимдер жалгыздап жаралбайт жана бири-бири менен функционалдык биримдикте турат.

3. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Түрк тилдеринде биринчи типтеги номинацияга кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күңүрттөлгөн фитонимдер бар. Буга этимологиясын чечмелөөгө мүмкүн болбогон түрк фитонимдери гана эмес, чет тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүк аталыштары да кирет. Ошол себептен өсүмдүктү атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес.

4. Экинчи номинациянын өнүмү болуп саналган туунду фитонимдер түрк тилдеринде көп. Алардын курамы бир, көбүнчө эки компоненттен турат. Тил ээси туунду фитонимдерге байкалган реалдуу белгилеринин (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизинде ат берген. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулган.

5. Туунду фитонимдердин тематикалык топторунун сандык курамы ар түрдүү, бул биринчи кезекте, атоо критерийи катары алынган белги менен байланыштуу. Түрк тилдеринде номинация процессинде өсүмдүктүн түсү, түзүлүшү, формасы, ошондой эле тил ээсинин ассоциациясы, т.а., өсүмдүктү жандуу же жансыз нерселерге окшоштуруусу, салыштыруусу негизги ролду аткарган.

IV БАП. ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ФИТОНИМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

4.1. Фитонимдик катмардын типологиялык өзгөчөлүктөрү

Түрк тилдериндеги фитонимдердин типологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо ыкмасы алардын жасалуу типтерин, ички формасынын түзүлүшүн жана семантикалык табиятын да камтый турганы илимде белгилүү процесс. Сөз жасоонун эң кеңири тараган жана көп кездешүүчү булагы катары синтаксистик жолун эсептөөгө болот. Сөз уюштуруунун бул жолунда эки же андан көп сөз каражаттары биригип келип бир түшүнүктү билдирип, жаңы маанини туюндурат. Кыргыз тилдериндеги татаал фитонимдер мисал катарында, айрыкча туруктуу сөз айкаштарынын составына К.К. Юдахиндин, Б.М. Юнусалиевдин, Б. Орузбаеванын эмгектеринде өтө көп жолугуучу материал катарында кароого болот.

Бул фактылар маданий программанын жандуулугу көпчүлүк маданий салттын өмүр ченемдиги мал чарбачылыгына негизделген коомдук түзүлүш аркылуу камсыз кыла турган айлана – чөйрөгө, экосистемага да тыгыз байланыштуу болгондугун көрсөтөт. Көчмөндөр, түрк уруулары өзүнө ылайыкташтырылган кесип катары мал чарбачылыкты тандап, бардык турмуш-тиричилигин ошого ылайыкташтырган. Ошондуктан жогоруда айтылган козу карындар менен муктар, эңилчектер биздин жашообузда көп колдонулбагандыктан, алардын аталыштары да биздин тилибиздеги ачык кубулуш. Өсүмдүккө байланыштуу кыргыз таанымында фитоморфтук эреже элдик таанымдагы этноботаникалык билим – тажрыйбага, стереотиптик түшүнүктөргө да айрым учурларда дал келет.

Түрк урууларынын өмүрү өсүмдүктөр менен байланыштуу, негизи кыргыздардын тарыхы калыптанган салтуу чарбачылыгы - көпчүлүккө маалым болгондой мал чарбачылыгы менен байланыштуу экени белгилүү. Малдын жагдайына байланыштуу бийик тоолордо, бетегелүү жайытта, жайлоодо, бийик жерде көчмөндүк менен өмүр өткөргөн түрк урууларынын, элдеринин аймактагы өсүмдүктөрдү жакшы билгендигин айта келип орус

илимпозу Ф. Щербина мындай деген: “Кочевник - превосходный ботаник: у него существует довольно сложная и разнообразная номенклатура для обозначения разного рода растений и широкое знакомство с кормовым значением каждого растения для разных видов скота и в разные времена года ...турки вообще умеют превосходно пользоваться не только разными видами растений, но и различными частями степи [Щербина, 26-28]. Ошондуктан да туруктуу: кой оозунан чөп албаган, чөптүн башын сындырбаган сыяктуу сөз айкаштары калыптанып калган. Түрктөрдүн табияттын тең салмактуулугун толук сактап, анын ар бир кубулушуна гана эмес, бардык жандуу жана жансыз заттардын баарына ат коюу тапкычтыгына таң калбай коё албайсың. Ошондуктан, жердин сүтүн эмип, жемишин терип жеген калктын өсүмдүктөр дүйнөсүн изилдей баштаганы кай убактан бээри башталганын, өсүмдүктөрдүн курамын, курулушун кыргыз тилиндеги өсүмдүктөрдүн аталыштары кандай жыйналганын билүү өтө маңыздуу. Н. И. Анненковдун 1878 жылы жарык көргөн “Ботанический словарь “ деген китеби азыркы күндө деле баалуу. Өсүмдүктөрдүн түрк урууларынын тилиндеги аталыштарын жыйнап, жарыялоого биринчи кезекте чет элдик ботаник илимпоздор көп эмгек жасашкан. Мисалы, И. В. Ларин (1930), Н.В. Павлов (1947) эмгектеринде 300 гө жакын өсүмдүктөрдүн аталыштары берилген. Жергиликтүү сөз айырмачылыктарын изилдөөчү кыргыз диалектологдору да өсүмдүктөрдүн аталыштарынын изилденишине да өз салымдарын кошкон (К.Юдахин, К.Шүкүров, К.Бакинова). Илимпоздор ар кандай облустарда, райондордо экспедициялык изилдөөлөрдү жүргүзүп, өздөрү мурда укпаган же болбосо сейрек кездешүүчү өсүмдүктөрдүн аталыштарын жазып алышкан. Алардын айрымдары диалектилик айырмачылыктар болсо, кээ бирлери - өсүмдүктөрдүн элдик аталыштары болгон.

Кыргыздардын турмушунда, жашоо тажрыйбасында далилденген адырашмандын дарылык касиетин төмөндөгүдөй далилдеп көрсөтүүгө болот: сасык тумоо менен ооруганда, үй-бүлө мүчөлөрүн адырашманга туз кошуп аластоонун магиялык функциясы менен катар ооруну айыктыра турган

касиети да бар; ошондой эле эмчиликте адамдын мууну зыркыроодо, колу-буттары какшаганда эмдөө үчүн адырашманды кайнатып, анын суусуна ооруган жерди үч жолу буулайт; шамалдап, чыйрыгып, суук тийип калганда муун ооруусун эмдөө үчүн адырашмандын жаш сабагын кыйып алып, жанчып майдалап муунга тартуу керек; сууктан болгон оорууга териси сезгенген кезде адамды адырашман суусуна чөмүлдүрүшкөн; куян менен ооруган адам адырашмандын сабактарын, жалбырактарын кайнатып кунуно эки жолудан жети жолуга чейин ичүү керектиги такталган; тиш какшап оорууганда адырашмандын чөбүн ысытып басуу зарылдыгы; унутчаак болуп баратса адырашмандын сабагы менен жалбырагын аралаштырып кайнатып ичүү керек; жаныбарлар адырашманга оонап жазылаарын байкашкан; мал котур болгондо да адырашманды кайнатып суусуна жуундурушкан. Айрым бир эмгектерде бул касиеттерден башка өсүп турган жерине чымын – чиркейдин жолобогондугу, андан сырткары “хандын кызы” сыяктуу коңуздар гана коно тургандыгы айтылат. Аны менен катар жүнгө байланыштуу кол өнөрчүлүктө колдонула турган түрдүү жиптерди боё үчүн адырашманды көп жолу кайнатып, кызыл, күрөң түстөрдү алышчу. Илгериде кыргыздар меңдуана сыяктуу өсүмдүгүн да түтөтүп, түнү менен аластай турган касиеттүү чөп иретинде пайдаланышкан. Меңдуана өтө уулуу өсүмдүк болгондуктан, аны аябай кылдаттык менен пайдаланууга аракеттенишкен. Кыргыз таанымында эмдик касиети менен өзгөчөлөнгөн дагы бир өсүмдүк – жалбыз. Жалбыз – тоо кырларында, капчыгайларда, суулуу жерлерде өсө турган салттуу дарыгерликте кеңири колдонула турган жыпар жыттуу, май айынын ортосунан июндун аягына чейин гүлдөп бүтө турган чөп. Мал азыгы иретинде колдонулат. Эмдик касиети да бар. Чөлдүү, таштак жерлерде өсө турган жантайыңкы өсүмдүктөр – төө малынын негизги азыгы. Таштак жерлерде темир тикен деп да аташат.

Кайың – чарбачылык менен көл өнөрчүлүктө кеңири колдонула турган кабыгы ак, түстүү дарак. Кайың бийик жана түстүү болуп өсөт. Анын сыртындагы кабыгы оңой эле сыйрылат. Илимий эмгектерде кыргыз жеринде

кайыңдын 15 тен ашык түрү өсө тургандыгы айтылат . Бирок, жергиликтүү эл аны котур кайың, түктүү кайың, ак кайың деп үч түргө ажыратышат. Мисалы, түрк элдеринин дүйнө таануусунда өзгөчө касиети менен жогору бааланган өсүмдүктөрдүн бири – байтерек дарагы. Бул өсүмдүктүн касиетин дүйнөнүн фитонимикалык, мифологиялык сүрөттөлөрдө байтеректин сүрөттөлүшү аныктайт.

Адырашман сөзүнүн этимологиясын аныктоодо баарынан да анын курамындагы “адыр “ элементин байыркы түрк тилиндеги // айыр (“бөлүп чыгаруу “ , “ажыратуу “) этиштери менен салыштырып, д – й дыбыштарын салыштырып көрсөтүүгө болот. Түрк тилдеринин лексикасынын этимологиялык негиздерин талдап, аныктаган профессор Б. Сагындыков “Өзөндүн деңизге куя турган жеринде пайда болгон аралды , бөлүнүп калган жерди “ дельта дейт . Негизи адыроо – ажыроо бир маанини бере турган вариант сөздөр. Ой жүгүртө караганда ыдыроо сөзүнүн адыр сөзү менен окшоштугу байкалат. Адыр сөзү менен ыдыроо сөзүнүн маанилик негизи – “бөлүнүп калуу”. Ажыроо, адыра сөздөрүнөн т – ж –д окшоштугу түзүлөт” [113] - деп түшүндүрөт. Ошол сыяктуу илимпоз Е. Керимбаевдин айтымына караганда мындай пикир географиялык апеллативдик лексикадагы адыр сөзүнүн тарыхый калыптанышын түшүндүрөт: “Исходная лексика адир в древнетюркском языке со значением “отделение, отравление, развалина“ послужила основой семантической эволюции данной лексики, выраженной наличием в современной географической апеллативной лексике ряд тюркских орфографических семем “гора, кряж, холмическая местность, предгорье, рукав реки, ручей, проток, устье двух рек. Сдвиг орфографического значения термина адыр в сторону гидромического сопровождался изменением фонетического облика лексемы, что проводилось в историческом чередований д/й “ [114 ,161 б.] Азыркы кыргыз тилиндеги айыр – эски түркий тилинде адир тулгасы колдонулган. Мисалы, адир – “айырмалоо”, “ажыратуу”, адрил – “айрылуу “ , “ажыратылуу “бөлүнүү” ж.б. [115 , 11-13 бб.]. Демек, айыр адир абир, тектеш, маанилеш, тыбыштык параллелдер деп карап, башкы ай // ад //аб деп саноо

жөнүндө Г. Вамбери, В. Банг, К. Брокельмандын пикирлери да белгилүү [116,115б.]. Ж.Жаманбаева тилди колдонуунун когнитивдик негиздеринин бири катары фитонимдик символдун кызматын мындайча түшүндүрөт: “ички терең сезимдер символдор аркылуу ойгонот. Бул процесс акылыбызга эмоция аркылуу белгилүү болот. Ал эми өз кезегинде ички керектөөлүктү канааттандыруу үчүн кайрадан символдордун образына кирет. Ошентип, терең негизи керектелүүчү фитонимдин мүнөзү символдор аркылуу аныкталат. Тек гана акыл, ой-туюм, сырткы факторго тандоо түрүндөгү, же болбосо ички форма белгилүү бир модельдин, форманы кабылдоо аркылуу таанылат”[13,8 б] дейт. Бул илимпоздордун пикирлеринен корутунду чыгара турган болсок: фитонимдик символ – бул улуттук мазмунга, сый урматка ээ болгон зат, же кубулуш, ал эми маданият ар качан да символдор менен толукталып турат [71]. Мисалы тилибизде байтерек дарагы – “бийиктиктин“, “мыктылыктын“ символу катары белгилүү.

Кызгалдак деген аталыштын когнитивдик маанисини Б. Калиевдин этимологиялык аныктамасын да эске түшүрөлү “Кызгалдак март , апрель айларында гүлдөй турган көрктүү жана назик өсүмдүк . Кызгалдак сөзү кыз жана галдак деген эки сөздүн биригишинен жасалган. Мындагы кыз сөзү – кызыл деген сөздүн кыскарган мааниси да / кызар , кызгылтым, кызгылт ж .б., ал эми галдак эски түрк тилинде азыркы гүл /цветок/ сөзүнүн ордуна колдонулган. Тилибизде ушундай модельде жасалган бозгалдак, карагалдак, көкгалдак, саргалдак, итгалдак деген өсүмдүктөрдүн аталыштары бар [Калиев, 1988: 40, 84]. Кызгалдак аталышынын этимологиясын элибиздин тилинде “кызгалдак жебеген козу арманда, кызгалдак албаган кыз жигит арманда“ деген сыяктуу макалдар бар.

Карагат аталышынын типологиялык турпатына байланыштуу бир нече илимпоздордун илимий байкоолору эң алгач, анын мазмунуна, атоонун этимологиясына багытталат. Тил илимин фитологиялык багытын изилдөөчү Ш. Сарыбаевдин “Кыскача этимологиялык сөздүгүндө”: Карагат – кара жана кээ бир түрк тилдеринде кездеше турган кат //хат (жемиш - кызыл кат, кара

кат) биригишинен келип чыккан. Хакас тилинде бул сөз “жийде” маанисинде колдонулат. Демек, кара кат – каражийде деген маанини билдирет [Сарыбаев, 1973:119]. Байыркы түрк тилинде Qat сөзү жийде, жемиш дегенди билдире турган болсо, кара жана кат сөздөрүнүн биригишинен жемиштин аталышы чыккан. Бул жерден байкаганыбыздай каражийде же болбосо каражемиш деген маанини бере турган бул аталыш түрк урууларынын кыздарынын мөлтүрөгөн сулуу көздөрүнө ылайыктуу салыштыруу боло алат Өсүмдүктөдү сыпаттоодо сөз зергерлери түздөн – түз аталыштарын гана колдонбостон, салыштыруу, метафоралоо, фразеологиялануу, коннотация, метаморфоза, аллегория сыяктуу ар түрдүү тилдик колдонмолорду пайдаланышкан. Муну менен байланыштуу өсүмдүктөрдүн аталыштарынын маданият таанууда коннотациясын кароонун маңызы өтө зор. Коннотация термининин эң алгач ирет илимий жүгүртүүгө Д. С . Милл киргизген. Ал, тил илиминде алгач колдонгон Леонард Блумфильд болуп саналат. Коннотация - латын тилинин “ connotation “ – кошумча маани деген сөз. Бул терминге байланыштуу Р.Барт, Ю. Апресян, А. Васильев, Л .Ельмслев, Н . Комлев, А. Леонтьев, Л.Е.Шендельс сыяктуу окумуштуулар өз пикирлерин билдирсе, Л. Сергеева, А. Уфимцева, В. Говердовский ж. б окумуштуулар типологиялык талдоолорду жасашкан. Изилдөөчү М. Н. Кожинанын мындай пикири коннотацияны изилдөөнүн актуалдуулугун көрсөтөт: “Если традиционное - а в общем – то и современное языкознание - было сосредоточено на изучении денотативной (в широком смысле), чисто логико – понятийной сферы языка (правда, с неизбежным, но побочными выходами в область коннотации), то теперь пришла пора специального изучения этой коннотативной сферы по всему разрезу языковых уровней (182 , 21 б). А. Салкынбай, Е. Абакан, Д. Авакова, Г. Хасанов сыяктуу окумуштууларыбыз коннотацияны лингвопоэтика, лингвостилистика, орточо номинация ж. б. катары талдоого алышып, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. Коннотациянын негизги чөйрөсү - көркөм көрүнүштөрдү таамай ачкан турган стилдик көркөм колдонуу болуп саналары бышык.

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй эле кыргыз тилиндеги фитонимдердин жасалышын изилдөө, албетте мисалдар аркылуу, учкай болсо да, Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Аталган окумуштуу өзүнүн эмгектеринде фитонимдердин маселесин атайын бөлүп көрсөтпөсө да, анын сөз түркүмдөрү менен сөздүн морфологиясы тууралуу берген аныктамаларында фитонимдердин курамдык түзүлүшү, сөздүн жасалышы кыйла терең ачып көрсөтүлгөн. Тактап айтканда, кыргыз жана башка айрым түрк тилдериндеги фитонимдерди мүчөлөмө жана сенек деп экиге бөлүшүнүн өзүндө эле мүчөлөмө фитонимдердин курамында сөз жасоочу мүчөлөрдү камтыйт деген бүтүм жатат жана муну байкоо да кыйын эмес [Тыныстанов, 1928]. Анын «Биздин тил» (1927), «Эне тилибиз» (1928), «Тил сабагы» (1932), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934) деген китептеринде куранды мүчөлөр фитонимдик мисалдарда өз-өзүнчө берилип, алардын жардамы менен жаңы сөздөрдүн жасалышы конкреттүү мисалдар менен коштолот. Ал эми фитонимдердин семантикасында, жалпы курамында *уңгу аталыш*, *курамасөз*, *уламасөз* деп бөлүштүрүшү, буга шайкеш атоочторду *уңгу атооч*, *курамааттооч*, *улама атооч* деп, этиштерди *уңгу этиш*, *курама этиш*, *улама этиш* деп түркүмдөшү кыргыз тилиндеги фитонимдердин проблемасын чагылдырган алгачкы илимий негиз экендигин айтып кетсек болот [Тыныстанов, 1932].

Б. М. Юнусалиев татаал фитонимдерди жөнөкөй лексемалардан турган өтө уникалдуу тил бирдиги катарында көрсөтүп, татаал сөздөрдүн түрк тилдеринде универсалдуу структурасын көрсөтө алган [Юнусалиев, 2005: 338].

Б. Ө. Орузбаеванын эмгегинде татаал фитонимдердин, кош жана кошмок сөздөр менен биргеликте эле татаал фитонимдер талдоого алынгандыгына күбө боло алабыз. Аталган илимпоз фитонимдик курамдын компоненттеринин ортосундагы бекем байланышты лингвистикалык жактан мүнөздөө менен алардын семантикалык өзгөчөлүгүнө көңүл бурган. [Орузбаева, 1964: 184] Аты аталган окумуштуу өз эмгегинде жупташкан сөздөрдүн катарында айрым сейрек кездешүүчү фитонимдерди келтирген.

Ошондой эле академик Б.Ө.Орузбаева атрибутивдик компоненттери сын атоочтордон, сан атоочтордон куралган фитонимдерди көрсөткөн [Орузбаева 1964:198]. Ошол эле мезгилде жогоруда аты аталган окумуштуу *карагат*, *кожогат*, *чекенди* жана *чырпыкты* сыяктуу фитонимдер топонимдердин жаралуусуна негиз болорун айткан.

Кыргыз тилинин көп кылымдык өнүгүүсүндө бириккен татаал формага айланган фитонимдик курам К. К. Юдахиндин, Ж. Шүкүровдун жана академик Б. Ө. Орузбаеванын эмгегинде өтө кеңири алкакта каралат. Мындай сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин түштүк диалектисинин фитонимдик лексикасына түздөн-түз жолукпаганы менен ошол аймактарда жашаган кыргыздардын тилдеринде мөмө-жемиш өстүрүү, түшүм жыйноо процесстеринде кеңири колдонулат.

Негизинен алтай тилдик уясынан тараган тилдердеги фитонимдерди хронологиялык жактан үчкө бөлүп кароого болот: Түрк жазма эстеликтеринде жана түрк тилдеринде сакталып калган фитонимдер; монгол жана тунгус-манчжур тилдеринде сакталган байыркы фитонимдер; түрк тилдериндеги орток фитонимдер.

Орток фитонимдер кылымдар агымын тыбыштык турпатын өзгөртүп, түрк тилдеринде айырмалуу формада колдонулат. Негизинен орток фитонимдик катмарда адам баласы тарабынан алгач өздөштүрүлгөн фитонимдер, алардын вегетативдик бөлүктөрүнүн аталыштары бүгүнкү күнгө дейре келип жеткендигин аныктоого болот. Эгерде байыркы фитонимдерден болуп саналган *агач* фитонимин структуралык өнүгүү түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилиндеги фитонимдердин өнүгүү троекториясын көрсөтөт.

Агач фитоними түрк тилдериндеги байыркы катмарга таандык болуу менен биргеликте, негизинен түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө артчыл [а] фонемасынын анлауттук позициясы менен мүнөздөлөт. Ала турган болсок түркмөн тилинде *агач* түрүндө жана аффрикативдик [ч] фонемасы менен аяктай тургандыгы аныкталат. Ал эми азербайжан тилинде *агаж*, ал эми башкыр, хакас тилинде *агас*, татар тилинде *агац*, кара-калпак, алтай тилинде *агаиш*. Ал эми

айрым түрк тилдеринде эмнегедир инициативдик абалда йоттош [й] тыбышы менен жолугат. Ошондуктан жогоруда биз белгилеген [й] уяң үнсүзү үндүүлөргө таасир көрсөткөн учурлары байкалат. Ошондуктан сары уйгур жана Лобнор кыргыздарынын тилинде *йигаши* формасын жолуктурууга болот. Бир эле учурда өзбек тилинде *йогач* формасына өткөндүгүн көрүүгө болот. Ал эми кыргыз тилиндеги *жыгач* тыбыштык бычымындагы инициативдик [ж] фонемасын Н.Жапаров байыркы катарында сунуштайт. Бирок тыва тилинде *ыйаши* фонетикалык вариантында кезиктиребиз.

Биз талдоого алып жаткан байыркы *агач* фитоними тофалар тилинде *наши*, якут тилинде *мас* түрүндө жолугары белгилүү. Ал эми азыркы гагауз тилинде жана түрк тилинин айрым диалектилеринде *аач* формасында кездешет. Бир эле мезгилде түрк тилинин йөрүктөргө жанаша жашаган диалектилеринде *агыч//агыш//агыс* тыбыштык курамында кездештиребиз.

Биз иликтөөгө алып жаткан *агач* фитоними түрк тилдеринде полисемантикалык мүнөзгө ээ. Ошондуктан түрк тилдеринде байыркы *агач* фитоними: дарак, дарактын, же болбосо көп жылдык өсүмдүктүн вегатативдик бөлүгү; кургатылган дарак сөңгөгү; айрым түрк тилдеринде узундук өлчөмү; дарактын өзөгү; от жагууга даярдалган бутактар ж.б. Татар тилинин диалектилеринде фонетикалык дуплет катарында: *агач-бугач, агач-пугач* формасында жолугат.

Тонүкүктүн эстелигинде ыгач формасында (ДТС, 216) ал эми М.Кашгаринин эмгектеринде йыгач формасында жолугат (ДТС, 265). Ошондой эле биз жогоруда токтолуп өткөндөй байыркы *агач* фитоними монгол жана можар тилдерине өткөн. 1233-жылы жарык көргөн Можар тилинин сөздүгүндө ас “дарак” формасында кагаз бетине түшүрүлгөн (Можар тилинин сөздүгү. Будапешт, 1967, 94-б.) Ал эми орус тилинде болсо узундук чени катарында агач фитонимин колдонушкан [Фасмер, 1-т. 60]. Ал эми монгол тилинде көбүн эсе клен дарагын *агч, агчы* формасында атап көрсөткөн. Ошондой эле можар окумуштуусу Д. Синор даракты атап көрсөткөн фитонимдерди санап өтөт. Ала турган болсок, ханты тилинин диалектилеринде *жах, жакте, жаг* (зырян

тилинде) марыжана орог диалектилеринде *жагда, жагдан*. Ал эми байыркы уйгур тилинде *жегач*, чуваш тилинде *йевес* (16-бет) сыяктуу паралеллдерге токтолот. [D. Sinor. Uralo-tunguz lexical correspondences. Budapest, 1975.] Бир эле учурда Н.А.Хабичев түрк тилдериндеги *агач/йагач* фитониминин жасалуусуна байыркы алтай доорундагы *-ач* форманты негиз болгон деген пикирин билдирет. Ал эми препозитивдүү *йач* уңгусун “от жагуу, жагуу” маанисинде болгондугун божомолдойт [Н.А.Хабичев. Карачаево-Балкарское именное словообразование. Черкеск, 1971. 206-бет].

Фитонимди семантикалык планда белгилүү түрколог В.Радлов бир кыйла терең изилдеген деп жыйынтык чыгарууга болот. Аталган окумуштуу *йагач/агач* фитониминдеги *йаг-* негизин “чыгуу, көтөрүлүү же болбосо даракка чыгуу” маанисинде түшүндүргөн [В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СП (б) 1888-1911. I том, 142-б.].

Белгилүү түрколог Э.В. Севортян *йагач//агач* фитониминин семантикалык өнүгүүсүн тарыхый жактан *ыгач* “жалпы эле өсүмдүктөр, дарактар”, ал эми от жыгач болсо “өсүмдүк” маанисинде колдонулгандыгын белгилейт [ЭСТЯ, 1974: 72]. Алтай тилдеринин тарыхы боюнча белгилүү адис Г.Ж. Рамстед препозитивдик абалдагы компонентти байыркы алтай доорундагы хи//пи “дарак, токой” маанисинде, ал эми постпозитивдик гаж//каж формантын болсо “бутак” маанисинде чечмелейт [Г.Ж.Рамстед. Studies in Korean etymology. Helsinki, 1953. 199-101-бет]

Белгилүү түрколог К. М. Мусаев азыркы мезгилдеги активдүү колдонууда болгон *жыгач//агач* фитониминин семантикалык пландагы өнүгүүсүн талдоого алып аталган фитонимдин семантикалык маанисинин кенендигин баяндаган. Аталган окумуштуу *агач//йыгач* фитониминин семантикалык жактан синкреттүүлүгүнө да токтолгон. К. Мусаевдин ою боюнча *йыгач//агач* фитоними а) өсүп турган даракты жана анын вегетативдик бөлүктөрүн б) кыйылган дарактын сөңгөгүн, кургатылган вегетативдик бөлүктөрүн түшүндүрө тургандыгына да токтолуп өткөн. Ошошдой эле жогоруда аты аталган окумуштуу Тонүкүктүн эстелигинде аталган фитонимдин жолугарын ачыктайт.

Алсак: “*агаж емеше менен, адам эше менен*” [Мусаев, 1975:164-167]. Ал эми биздин пикирибизче *йыгач* – *агач* формаларындагы йоттошкон [й] фонемасыз катталган *агач* салыштырмалуу байыркы фитоним болуусу толук мүмкүн. Ошондой эле түрк тилдеринин айрым диалектилеринде кездешүүчү *ыгач* формасы аталган фитонимдин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн семантикалык ички формасынын кеңейүүсүнүн натыйжасы жана мындай тарыхый жактан болгон өнүгүү *ыгач* – *агач* тибиндеги үндүүлөрдүн регрессивдүү ассимиляциясын ачыктаган көрүнүш болуп саналат. Экинчи тарабынан алып караганда түрк тилдеринде байыркы *агач* формасынан азыркы *йыгач* формасынын келип чыгуусу түрк тилдеринин ареалдык өнүгүүсүнө негиз болуусу керек деген ойдобуз.

Ошондой эле түрк тилдерине өтө кеңири тараган, кылымдар бою активдүү колдонулуп келген *кайың* фитоними кыргыз тилинин гана эмес бүтүндөй түрк тилдерин тарыхый, семантикалык жана фонологиялык өнүгүүсүн ачыктайт. Негизинен, алтай тилинде *кайың*, түркмөн, азербайжан тилинде *гайың*, түрк жана караим тилинде *кайын*, татар тилинде *кайын*, өзбек тилинде *кайин*, уйгур тилинде *кейин*, лобнор кыргыздарынын тилинде *кауң*, шор тилинде *казың*, хакас тилинде *хазың*, тува тилинде *хадың*, якут тилинде *хатың*, чулым татарларынын тилинде *хаазың*, чуваш тилинде *хоран//хуран*. Жогоруда биз санап өткөн түрк тилдеринде, *кайың* фитониминин фонетика-структуралык варианттары аталган фитонимдин түрк урууларынын *кайын* фитонимине болгон катышын ошондой эле аталган объектинин түрк элдеринин жашоосундагы ордун ачыктай тургандыгын белгилөөгө болот. Бир эле учурда К//З//Қ//Х тыбыштарынын алмашуусу аталган фитонимдин ареалдык таралуусун жана өнүгүүсүн түшүндүрмөкчү.

Белгилүү чыгыш таануучу, чыгаан түрколог М. Кашгари *кайын* фитонимине кеңири токтолуу менен бирге, аталган фитонимдин фонетикалык бычымынын айырмалуулугу түрк тилдеринин өнүгүү көрсөткүчүн ачыктайт деген пикирин билдирет.

Азыркы түрк тилдеринин басымдуу көпчүлүгүндө аталган фитоним орток мааниге ээ болгон менен түрк тилинде кошумча кыркылган дарактын вегетативдик бөлүгүн, анын шактарын да түшүндүрөт. Ошондой эле айрым түрк тилдеринин диалектилеринде, алардын ичинде кыргыз тилинде **ак** атрибутивдик сын атоочтун жардамы менен жасалган татаал формасын жолуктурууга болот. Мисалы, ак кайың.

Кайың фитониминин праформасы катарында белгилүү түрколог М.Расянен байыркы алтай тилдериндеги **кадын//кадуң** формасын келтирет [M. Rasanen. Materialien zur morphologie der turkischen sprachen. Helsinki. 1957. 218-бет]. Бир эле учурда аталган фитонимдин дүйнө жүзүндө кеңири кучак жайгандыгын белгилөө менен белгилүү окумуштуу Дерфер араб тилинде **хален** формасында жолугарын да айтып өтөт [G. Doefer. Turkische and mongolische Elemente in Neupersischen. 1-3, 1963-1967., Wiesbaden].

Аталган фитонимдин түрк тилдериндеги диахрониясына байланыштуу ишенимдүү булак катарында 921-922-жылы Волга дарыясын бойлоп кыдырган саякатчы Ибн-Фадлан **хадан** фитоними өзөк кабыгы ак, дарылык касиети бар шире суусун өндүрүүчү дарактын аталышы экендигин белгилейт [G.J. Ramstedt. Kalmukisches Wortebuseh. Helsinki, 1935. 159-бет]. Ал эми азыркы могол тилинде **катаң** формасында өткөн [Л. Бенко., Пап Л., Л. Киз. Могол тилинин этимологиялык сөздүгү. Будапешт, 1967].

Ошондой эле азыркы түрк тилдериндеги жана кыргыз тилиндеги дарактын вегетативдик бөлүгү болгон кабык фитолексемасынын тарых өнүгүүсү фитонимдер түрк урууларынын күнүмдүк турмушу менен тыгыз байланышта экендигин дагы бир ирет ачыктайт. М. Кашгаринин эмгектеринде жана байыркы түрк тилинде каз “жалпы эле материянын сырткы кабыгы” жана кад “дарактын кабыгы, сырткы вегетативдик бөлүгүнүн” аталышы катарында келет.

Белгилүү илимпоз Ж.Ш. Шүкүров кыргыз тилиндеги фитонимдик катмарды терең изилдеген деп айтууга болот [Ж.Ш. Шүкүров. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Ф. 1955. 80-б.]. Аталган окумуштуу **гүлкайыр, кызылгат, карагат, кожогат, меңдубана** сыяктуу фитонимдерди мисал катарында келтирген жана

талдоого алган [Ж. Шүкүров, 1955, 21-б.]. Аталган окумуштуу жогоруда келтирилген фитонимдерди кошмок сөздөрдүн тизмегинде карап, мындай деген пикирин ачыктайт: “Кыргыз тилинде көбүнчө бир компонентинин мааниси жоюлган же тилдин өсүшүнүн азыркы доорунда көпчүлүккө түшүнүксүз болгон кошмок татаал сөздөр бир кыйла учурай тургандыгы байкалат” [1955, 21-бет]. Ж. Шүкүров эки компоненттүү татаал фитонимдерди түзүлүшүнө карай төмөнкүдөй типтерге бөлүштүргөн: 1) Эки компонентти тең зат атоочтон турган фитонимдер: **бака жалбырак, жемиш бак, күл азык, козо пая, куурма чай.** 2) Сын атоочтон жана зат атоочтон турган кошмок сөздөрдүн тизмегинде: **сары жыгач, кара жыгач, ала бакан.** 3) Сан атооч жана зат атоочтон турган кошмок сөздөрдүн тизмегинде: **сегиз көчүк, кырк муун, уч илик.** Ошондой эле аталган окумуштуу *сары байчечекей* жана сейрек кездешүүчү *бал жууран* фитонимин келтирет [1955, 22-23-б.]. Бир эле учурда Г. Бакинова *чөп, жүгөрү, ак жүгөрү* сыяктуу фитонимдердин семантикалык варианттарына токтолгон [Г. Бакинова. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, 1990, Ф., 53-бет]. Ошондой В.Л. Гукасян өз изилдөөсүндө азербайжан тилинин таасиринде Кавказ тоолоруна тараган джока “липа”, чийалак, джерйелак, йерйелак, шалгам, шиклам “кызыл пияз” сыяктуу фитонимдерди келтирет [В. Л. Гукасян. Значение диалектных данных в изучении истории языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа. 1985, 154-бет]. Ал эми У.Ф. Надергулов башкы диалектилеринде сакталган *сарымсак – харымхак, жимеш – йимеш, жекен – йикен* сыяктуу фитонимдерге кайрылат [Надергулов, 1985:94-95].

4.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык өзгөчөлүктөрү

Сөздүк кор фонетикалык жана морфологиялык түзүлүшкө караганда өзгөрүлмөлүү, себеби анда коомдун турмушундагы өзгөрүүлөр чагылат. Бирок лексикада да миңдеген жылдар бою бир муундан экинчи муунга берилип отурган байыркы элементтер сакталат. Эгерде биз, ылайык келген контекстте турган сөздөрдө лексикалык маани сакталарын, ансыз тил байланыш-катыштын куралы болбошун эске алсак бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Азыркы тилдерде египет

пирамидаларына караганда да байыркы сөздөр сакталган... Лексика жана лексикалык семантика фонетика жана морфологияга караганда дагы байыркы чыгыш славяндардын тилинин (түштүк- жана батыш славяндардын тилинен айырмаланып) оригиналдуулугун жана өзүнчөлүгүн көрсөтүп турат [Филин, 1984:38].

Семантикалык түзүлүшү жактан түрк фитонимиясы жана терминологиясы көп кырдуу экенин байкоого болот. Ал башка тилдерден алынган терминдердин негизинде сандык жана сапаттык жактан перс-тажик, араб, орус тилдеринин эсебинен өсүп жана өнүгүп келген. Биз жогоруда токтолгон эмгектерде фитонимдик терминологиясынын араб, перс-тажик, иран тилдеринен алынган терминдер жана алардын грамматикалык каражаттары анализденген. Пайда болгон терминдердин семантикалык жана структуралык өзгөрүүлөрү көрсөтүлгөн.

Эгерде лексика-семантикалык ыкмага учкай токтоло турган болсок, бул ыкмада фитонимдердин жаңы мааниде колдонулушуна да басым жасалат. Мисалы, кош деген сөз башында “жуп, бир нече буюмдар” деген багытта колдонулуп, кийинчирээк ал “соко тартып жаткан жуп айыл чарба жаныбарлары” деген мааниде колдонула баштаган. Аңыз деген сөз “эгинди жыйноододон кийин талаада калган кулактар жана сабактар” дегенди билдирсе, ал эми кийинчерээк бул термин “саман” деген түшүнүктү билдирип калган. Дан өстүрүү лексикасында көпчүлүк аталыштар мааниси боюнча эски сөздөрдүн эсебинен пайда болгон.

Бизге белгилүү болгондой морфологиялык ыкма уңгуга ар кандай мүчөлөрдүн аффикстердин уланышы экендиги айкын. Түрк фитонимиясы көпчүлүк учурда төмөндөгү аффикстердин уланышы менен пайда болот: чи: орокчу, кошчу, урукчу. Албетте, Улуу Октябрь социалисттик революциядан кийин бул аффиксти колдонуу ыкмасы кеңейди, ал бара бара орус тилинен алынган сөздөргө кошула баштады, мисалы, тракторчу, комбайнчы, сеялкачы; зор/зар: буудайзар, өрукзар, эгинзар; -гыч: үбөлүк жасагыч, угутлагыч, эгин

көтөргүч, майдалагыч, культиватор; -кана: данкана, уруккана; -чылык: дыйканчылык, талаачылык, пактачылык.

Кээ бир терминдердин келип чыгышында бир нече сөз өзгөртүүчү аффикстер катышышат. Мындай терминдердин лексикалык маанилери биринчи кезекте сөздүн негизги маанисинин түшүндүрүшөт, мисалы: азыктандырыш, кайраиштетүү, эгин которуу ж.б.

Синтаксистик ыкмада сөздөрдүн уңгусу бири бири менен дал маанилик жактан айкашуу аркылуу жасалат. Мисалы, гозопая, жүгөрү пая, шалыпая сыяктуу татаал сөздөрдү түзүшөт же кара таруу, кара буудай, кара арпа сыяктуу сөз айкаштары түзүлөт. Уңгулардын же сөздөрдүн айкаштары белгилүү бир лексико-семантикалык мыйзам ченемүүлүк менен ылайыкташтырылып түзүлөт. Бирок түзүлгөн компоненттердин мамилелеринин катыштары жалпы жолунан алганда бирдей эмес. Аны төмөндөгүдөй классификациядан байкоого болот.

А. Биринчи компонент экинчи компоненттин өңү түсүн билдирет. Мисалы, *кара таруу, сары сабиз, кызыл сабиз, ак өрүк* ж.б.

Б. Фитонимдин биринчи компоненти экинчи компоненттин келип чыгышын туюндурат: *актурпак шалы, өзгөн күрүч, баткен өрүгү* ж.б.

В. Биринчи компонент менен туюнтулган объекттин экинчи компонент менен предметтин окшоштугун билдирет: *арпа шалы, буудай шалы* (күрүчтүн түрлөрү).

Г. Өсүмдүктүн сабагына карата мүнөздөйт: *асма коон, кагаз жангак, үзмө жүзүм*.

Д. Экинчи компонент менен туюнтулган маани биринчи компонентте камтылган сапаттын кошумча маанисин берет: *маккапая, шалыпая, арпапая, жүгөрүпая*.

Е. Экинчи компонентте туюнтулган маани биринчи компонентте туюнтулган мааниге караганда метафоралык аныктамага ээ болот. Мисалы, *темиртикен (отоо чөп), ташкуя (оорууга алып келүүчү өсүмдүк), ташкалак (буудайдын сортунун аты)*.

Ё. Экинчи компоненттин курамындагы куралдын аталышы адамдын органы үчүн анын ылайыктуулугун аныктоочу мааниге ээ: колкүрөк, белкүрөк, колкетмен.

Ж. Биринчи компонент экинчи компонент менен туюнтулган куралдын материалын билдирет: шакмала, темир мала, жыгачпүлүк (плуг).

З. Биринчи компонент экинчи компонент менен айтылган процесстин сапатын билдирет: *кара шүдүгөр, арпа шүдүгөр*.

И. Экинчи компонентте себүү же дан эгиндери же айдоо түрлөрү менен байланышкан объекттин атын туюнтса, биринчи компонент анын сапаттарын жана өзгөчөлүктөрүн билдирет, мисалы, *алты омок, кошомоч, каракош, кизил кетмен, сары сугат*. Айдоо жана себүүнүн мындай жолдору революцияга чейин болгон, азыр бул терминдер колдонулбай калды.

К. Биринчи компонент экинчи компонент менен туюнтулган иш-аракетке дуушар болгон объектти билдирет: көчөт отургузуу, жашылдандыруу, кыйыштыруу.

Л. Терминдин биринчи компоненти экинчи компонент менен туюнтулган предметтин өзгөчөлүгүн билдирет: *айкашэгин, кезектештирип тигүү, алмаш эгин*.

Азыркы кыргыз жана түрк тилдеринин фитонимиясында эл аралык терминдер аз эмес жана алар татаал сөздөр түрүндө жасалган, мисалы, агрохимия, фосфоробактерин, микрофлора, агрофизиология. Булардын курамындагы компоненттер башка кээ бир сөздөр менен айкалыштырылышы мүмкүн, бирок айрым компоненттер өзүнчө колдонулганда өз маанисин сактап калат.

Татаал фитонимдердин компоненттеринин ортосундагы катыш, адатта, грамматикалык каражаттардын жардамы менен формага ээ боло алат. Мисалы, кулпунай мурутчасы, негизги тамыр, жаны бутак. Кээде компоненттер грамматикалык каражаттар аркылуу формалдашпай бири-бири менен байланышып калат.

Татаал фитонимдердин компоненттеринин семантикалык-грамматикалык байланышын аныктоодо сөздөрдүн тартиби чоң роль ойнойт. Түшүнүктүн белгисин билдирген конкреттештирүүчү компонент көбүнчө үстөмдүк кылуучу компоненттин алдында жайгашат. Мисалы: чатыраш коон, алмаштырып эгүү, кышкы дарбыз, козу карын, кечки пияз, күздүк буудай д.б.у.с.

Ал эми түрк фитонимиясындагы аталыштарды эки чон тайпага шарттуу түрдө бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) **Тубаса фитонимдер.** Бул фитонимдер морфемаларга бөлүнбөйт. Мисалы, буудай, машак, аңыз ж.б. Чындыгында, кээ бир уңгу терминдер бир кезде морфемаларга бөлүнгөн, бирок убакыттын өтүшү менен алардын курамындагы аффиксте маанисин жоготуп биригип кетишкендигин байкоого болот. Мисалы: машак деген термин эки морфемадан турган (бош+ок), биринчиси уңгу, экинчиси кичирейтүүчү маанини берген аффикс. Убакыттын өтүшү менен уңгу менен аффикс биригип кеткен. Демек, алардын аффикстеринин функциясын жоготушу терминдердин уңгу сөздөргө айланышына алып келет.

б) **Тарыхый туунду фитонимдер.** Бул терминдер негизден (уңгудан) турат жана ага аффикс уланат. Алардын негизги өзгөчөлүгү морфемаларга бөлүнүшү: урук+чу, кымыз + дык, шими + гич.

Кыргыз фитонимиясында жөнөкөй туунду терминдер көбүнчө зат атооч+аффикс жана этиш+аффикс түзүлүшүнө ээ болот.

1. Зат атооч+аффикс – аш + тык, күз + дүк, жаз + дык ж.б.

2. Этиш+аффикс:эк + ин, көбүр + ган, ышкын + дык, тордо + мо ж.б.

Изилдөө учурунда сан атоочтордун да фитонимдик курамдагы активдүүлүгүн байкадык. М., беш чанак, мин тамыр, беш ыргай, алтыгана.

Кыргыз фитонимиясындагы курама терминдердин системасы айрыкча акыркы мезгилде орус тилинин таасири астында көбөйүп, өсүүдө. Алсак, картошка, клубника, смородина ж.б.

Ал эми фитонимдердин полисемантикалуулугу болтурбоо биринчи кезекте жаңы түзүлгөн терминдерге тиешелүү болуп саналат. Фитонимдик негиз ар

дайым полисемантикалык багытта өнүгөрү бышык. Анын функциялары кеңейгенде ал же полисемантикага айланат, же башка терминдин синонимине айланат. Семантикалык байланыштарды сактоо менен фитоним полисемантикалык бойдон калат да, алар өз ара ажыраганда мындай термин омонимдерге бөлүнөт. Эгер бир сөз ар кандай терминологиялык системаларда термин катары катышса, анда алардын ортосундагы семантикалык байланыш жана өз ара байланыш сезилбейт жана бул терминдерде омоним катары кабыл алынып, бул терминдер кадимки сөздүктөрдө бир сөздүн мааниси катары берилгени менен өздөрү омонимдер катары кабыл алынат. Мисалы, тил илиминдеги “морфология” терминин жана ботаникадагы “өсүмдүк морфологиясын” салыштырыңыз, термин “операция” аскердик иштерде жана медицина менен финансылык бухгалтерияда “операция”. Профессор А.А.Реформатский: ”Бир эле термин тигил же бул тилдин ар кандай терминологиясына киргизилиши мүмкүн,бул илим аралык терминологиялык омонимия” деп жазган. В.П.Даниленко да мындай омонимдердин терминологиялык лексикада пайда болуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө сөз кылат. Демек, фитонимдик омоним терминдеринин басымдуу көпчүлүгү полисемантикалык сөздөр (бирок, полисемантикалык терминдер эмес). Алар терминологиялык лексиканын ар кандай системаларында ар кандай түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулат, бул шартсыз номенклатурага да тиешелүү. Мисалы, кичинекей тамга менен жазылган фитонимдик негиздер өзгөн (өзгөн күрүчү), баткен (баткен өрүгү), ноокат (ноокат алмасы) өсүмдүк сортторунун аталыштары гана эмес, алар баш тамга менен жазылганда географиялык аталыштар да болуп саналат. Сорттордун аталыштары менен жер-жерлердин аталыштарынын ортосунда белгилүү бир байланыш бар экендигине карабастан, алар омонимдер болуп саналат, анткени ар бир терминологиялык системада же номенклатурада алар моносемантикалык терминдер болот. Мындай омонимдер терминологиялык лексиканын өнүгүшүнө тоскоол боло албайт.

4.3. Фитонимдик байыркы катмардын структуралык жана семантикалык өнүгүүсү

Фитонимдик диахрония жашоодо пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоого болгон муктаждыкты, коомдогу өзгөрүүнү да чагылдырат. Жаңы фитонимдик номинациялар ар кандай жолдор менен түзүлөрү жана өзгөрүүгө учуроосу мыйзамдуу. Фитонимдик катмардын түрдүүлүгүнө жараша фитонимдик негиздеги сөздүн маанилери жана аталыштын маанилери да ар кандай деңгээлде катышат. Мисалы, *көк→көк чөп, көк терек, көк серек, арты бош, көтү бош, уу чөп, сары чөп, мандалак, сары мандалак* ж. б. Ушул типтеги уңгу сөздөрдө алардын маанисин түзүүдө негизги морфема дагы, жардамчы морфема дагы катышат. Булардын эң негизиги милдети сөздөрдү жана маанилерди түзүү болгон. Ал эми ушул уңгулардагы функционалдык сема кесиптик багытта колдонулат. Натыйжада шыбакчы – шыбак оргон адам, тамырчы – тамыр кармаган адам, шалычы – шалы оргон адам, угутчу – угут өндүргөн адамды билдирет.

Мына ошондуктан да кылкандуу дан өсүмдүктөрдү көрсөтүүчү терминдер фитонимдик катмардын диахрониясында негизги бөлүгү катарында мүнөздөлөт. Бир эле мезгилде аталган өсүмдүктөр тобу менен байланышкан фитонимдердин семантикалык мүмкүнчүлүгү да бир кыйла кенен экендигин байкоого болот. Бир эле учурда археологиялык табылгалардын белгилүү болгондой, дан өсүмдүктөрүн өздөштүрүү, маданий жактан жана энергетикалык (биологиялык энергия) жактан пайдалуу, кечиктирилгис зарыл ресурска айландыруу тарыхтын түпкүрүнөн башталат. Мына ошол себептен да фитонимдик катмарды изилдөө иштери өтө курч маселелердин бири катарында кала бермекчи. Мындай тереңирээк изилдөөнү талап кыла турган тилдик структуранын маанилүү бир тармагы фитонимия. Фитонимия илимий тармак катары ар бир тилдин, элдин тарыхый баскан жолун жана элдин маданий тарыхын чагылдыра тургандыгы белгилүү. Акыркы илимий изилдөөлөр бул маселенин тил илиминдеги өтө маанилүү экендигин айкындады. Фитонимия ар бир тилдин типологиялык өзүнө тиешелүү сапаттарын ачуу, түркий тилдер системасынын башка этникалык топ

менен карым-катынашын, өнүгүү процессин аныктоо маселелери илимий көз карашта тактайт деген ишенимдебиз. Бирок кыргыз тилин өзөк катарында алынып, фитонимиялык катмары башка тектеш тилдер менен салыштырылып изилденгенде гана түрк дүйнөсүнө жана көчмөндөрдүн турмушуна болгон көз карашыбызды кенейтет.

Бирок фитонимдик катмар же болбосо өсүмдүктөр дүйнөсүнүн когнитивдик – концептуалдык орду, семантикалык мааниси бир түрдүү болбогондугу байкалат. Анткени географиялык жактан өтө кеңири мейкиндикке тараган түрк уруулары уруулук системаны бекем сактагандыгына байланыштуу айрым тилдик ареалдарда **бугдай** формасында, бир эле учурда башка уруулук топтордо **тарыг** фитонимин байкоого болот.

Байыркы фитонимдик катмарга тиешелүү **карагат** өсүмдүгү кычкыл же кычкылыраак таттуу даамы бар мөмө берүүчү өсүмдүк, ал бадал турундо кездешет. К. К. Юдахин “**Карагат** – общее название некоторых диких ягод: **чыны карагат** или **карагат** черная смородина: **карагат көз** перен. глаза как смородина: черные глаза: черноглазая: **кызыл карагат** красная смородина: **бөрү карагат** барбарис: **катын карагат** сев. название несъедобной дикой ягоды: *элди карагаттай сыгып* выжимая из народа все соки, безжалостно эксплуатируя народ” - сыяктуу түрмөктөр аркылуу ачыктайт (Юдахин. 1: 347). Түрк тилдүү элдердин агро-маданиятында **Кулпунай** фитоними (**клубника**) роза гүлдүүлөр тукумундагы көп жылдык өсүмдүк. Бийиктиги 30-35 см келип, жалбырагы чоң, үч ача, гүлү ак, мөмөсү майда кызгылтым, ак, ширелүү, жыпар-жыттуу келет. Кулпунай кышка чыдамдуу, көлөкөлүү жерде жакшы өсөт. Мөмөсү жаңы кезинде жемиш жана кыям үчүн пайдаланылат. Белгилүү сорттору шпанка, милан ж. б. [КСЭ, 3: 487]. К. К. Юдахин сөздүгүндө бул атоону орус тилдеринин клубника деген сөзүнөн кабыл алынган жана Кыргызстандын түштүгүндө колдонула тургандыгы айтылган [Юдахин, 1:443].

Дагы бир байыркы фитонимдик катмарды мүнөздөөчү **кожогат** фитоними кулпунай сыяктуу жапайы жер жемиш өсүмдүгү. Аталган өсүмдүктүн даамы кычкыл, ширин мөмөсү менен айырмаланат (КТТС, 783). Белгилүү түрколог К.

К. Юдахин фитонимди *кожогат* костяника: земляника: кожогат **менен карагат, бүлдүркөн дагы бар** фольк. земляника и смородина, ежевика тоже есть деп мисал келтирет [Юдахин, 1:392]. Демек, тилибиздин лексикасын байытууда өзгөчө ролду ойногон уңгу маанилердин түзүлүшүнө кайсы уңгу сөздөр негиз болгонун, уңгу мааниларды түзүүдө негизги сөздөрдүн туруктуулугун аныктоо өтө маанилүү.

Буга чейин белгиленгендей, кандай гана тил болбосун, анын лексикалык курамы, биринчиден, сөз жасоо процессинин натыйжасында, экинчиден, тилдин сөздүк курамында бар болгон сөздөрдүн лексикалык маанилеринин өнүгүшү аркылуу башка маанилерге өтүп кетишинен улам, үчүнчүдөн, башка тилдерден даяр сөздөрдүн кабыл алынышы аркылуу байып турат. Ушул эле учурда лексикалык курамды толуктоонун олуттуу булагы катары диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес.

Фитонимдер категориясы – тилдин лексика-семантикалык курамындагы чоң масштабдуу жана көп функциялуу семантикалык бирдик. Ал тилдин бардык бөлүмдөрү менен тыгыз байланышта болот. Фитонимдер суйлөө кебиндеги реалдуу чындыктын болуктору болуп эсептелет жана фитонимдер ар кандай кызмат аткара алышат. Ошондой эле фитонимдер менен адамзаттык жана адамзаттык эмес, деги эле бардык зат атоочторго тиешелүү атоолор байланышта болот.

Тилдик структураны, дегеле семантиканы изилдеген окумуштуулардын арасында фитонимдер түшүнүгү боюнча ар кандай көз караштар бар экендигин белгилей кеткибиз келет. Иликтөөгө алынган адабияттардан ушул күнгө чейин алардын ортосундагы фитонимдердин курамы, колдонулуу чөйрөсү жана тилдик кор менен болгон байланышына берилген түрдүү аныктамаларды байкоого болот. Бул чаржайыттык терең иликтөөнү, бир бүтүндүккө келүүнү талап кылат.

Фитонимдер илимдин кайсы бөлүмүндө (ботаника, химия жана биология) же кандай көз карашта изилденишине жараша ар кандай багытта иликтөөгө

алынышы мүмкүн. Мисалы, фитонимдер лексикологияда иликтенишинен морфемалык багытта иликтениши кескин айырмаланып турат.

Фитонимдерге берилген теориялык мүнөздөмөлөр изилдөөнүн методикасына жана кабылдануусуна байланыштуу болот. Бир эле аталыш ар түрдүү фитонимдерден турганда ар түрдүү семантиканы туюндуруп калышы мүмкүн. Зат атооч жана фитонимдер деген түшүнүктөр бири-биринен менен аябай тыгыз байланыштагы түшүнүктөр. Аталыштар түшүнүктү кеп тизмегинде классификациялоодо, сөз айкаштарын байланыштырууда, сөз өзгөртүүдө колдонулган түшүнүк. Бир эле учурда фитонимдер сөздөрдүн мүнөздөлүшүн, алардын аткарган кызматтарын билдирүү үчүн колдонулган түшүнүк болуп эсептелет. Фитонимдик морфология парадигмалык түшүнүк, ал вертикалдык байланыштарды туюнтат, бир эле мезгилде татаал фитонимдер болсо синтагматикалык түшүнүк, катары горизонталдык катышты да чагылдырат. М., Тоо шыбагы, ит мурун жана чычырканактын ашы ж. Б.

Изилдөөлөрдүн басымдуу катмарында фитонимдердин семантикасына бардык илимпоздор дээрлик бирдей көз караш менен мамиле кылышат. Р.О.Якобсондун пикири боюнча фитонимдер берген маанилеринин бири-бирине карама-каршылыгы алардын бир бүтүндүгүн түзөт деп эсептейт да, ар фитонимдин өзүнө ылайык белгилерине жараша объективдүү дүйнөнү, ааламды чагылдырат, аларды мааниси кенен фитонимдеркатарында белгилейт. Атооч фитонимдер башка сөздөргө караганда белгилей турган же айырмалай турган көрсөткүчү жок, ал эми мааниси жагынан алардын да кененирээк деп аларды эки топко бөлөт. Биринчи топко атооч жана этиш формасындагы фитонимдерди киргизип, аларды анык фитонимдер деп айтат, ал эми калган фитонимдерди конкреттүү же функционалдуу деген пикирин ачыктайт [133-197].

Фитонимдерди биология, зоология жана ботаника илиминдеги кыртыш, айлана-чөйрө түшүнүктөрүнө байланыштырууга да аракеттер жасалган. Фитонимдер – бул чөйрө, айлана-тегерек деген пикирди тил илимине алгачкы жолу А.Ф. Лосев киргизет. Айлана- чөйрөнүн картинасын тартуу сөздөрдүн көбөйүү, баюу жолунун бир түрү деп белгилейт [Лосев, 1982: 43-445]. Айланага-

чөйрөгө фитонимдер категориясы да кирет, себеби аталыштар тигил же бул фитонимдер катары же жөндөлүп, ошол фитонимдердин мүчөсүн алып, форма өзгөртүп турат. Ошону менен катар ал төмөнкүлөрдү белгилейт:

1. Ар бир фитоним берген маанилерине жараша өз алдынча категория.

2. Ар бир өз алдынча фитоним мааниси жагынан алыс же жакын болгон дагы башка категориялар менен курчалган

3. Фитонимдер айлана-чөйрөнүн көп кырдуу, башкача айтканда, фитонимдерди илимдин ар бир тармагында, ар түрдүү колдонууга болот.

4. Фитонимдер теориясы лексикага да, семантикага да, морфологиялык көрсөткүчтөргө да эч кандай көз каранды эмес.

5. Фитонимдер бул зат атоочтун карамагындагы субъект менен объекттин ортосундагы байланыш.

Орус окумуштуусу А.С.Лютиндин “Орус тилиндеги фитонимдер жана системалык –функционалдык анализ” аттуу эмгеги да чоң кызыгууну туудурат. Анда автор Г. П. Мельников иштеп чыккан системалогия жана системдүү лингвистиканын принциптерине таянып [Мельников, 1971а,б:1978], орус тилиндеги фитонимдердин инварианттык (негизги) функцияларын аныктоого, ал функциялар аркылуу фитонимдер катмарынын өнүгүү – өзгөрүүлөрүн чечмелөөгө аракет жазайт. Ар бир фитоним көптөгөн ар кыл маанилерди, кээде бири-бирине байланышы жок маанилерди (кыймыл аракеттин багытын (локативдик маанини) жана кыйыр объектисин (заттык маанини) билдирүү менен бирге, ошол ар түрдүү маанилеринин баарын бириктирип турган, ошол эле учурда ачык көрүнбөгөн негизги функцияга ээ болуп, ошол функцияны аткаруу үчүн жашайт. Бул инварианттык функция фитонимдердин тилдик системасындагы кызматын аныктап, анын маанилеринин, формасынын өзгөрүүсүн, өнүгүүсүнүн багыттап турат. Автор орус тилиндеги ар бир фитонимдин инварианттык функцияларын аныктап, ошол аркылуу фитонимдердин семантикасындагы тигил же бул грамматикалык маанилердин пайда болушун же, тескерисинче, жок болушун чечмелеген.

Илимий адабияттардын анализинин негизинде фитонимдер кайсы гана тилде болбосун дээрлик бирдей кызмат аткараарын аныктоого болот. Көпчүлүк тилдерде фитонимдерлер тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулуп, адамдын оюн толук, даана, так, жеткиликтүү берүүгө жардам берет.

Кыргыз тилинде «көктү баспа, кой оозунан чөп албаган, буудай агынан жарылсын, малды теппе, ак теректи кыйбайт, актык мол болсун деген фразалар бар. «Ак» сөзү кыргыз тилинде эки түрдүү маани берет. Биринчиси, сын атооч (ак алма, ак жүзүм), экинчиси заттык маанидеги лексема. Кыргыз тилинде да, түрк тилдеринде да «ак» аналитикалык формасы аналитикалык ыкма менен фитонимдер жасайт деп айта алабыз. М: ак алча, ак өрүк, ак чий, ж. б. Мындай фитонимдерди архетиптик компонентти тилде тарыхый катмардан орун алып ар дайым жаны фитонимдерди жасоого катышат. Жалпы түрк тилдеринде айрыкча байыркы формаларга бай болгон кыргыз тилинде түрдүү варианттары кала берсе синтаксистик ыкма аркылуу жасалган субстантивдик түрү да кездешет. «Ак» сөзү өсүмдүктүн түсүн билдирет: М: ак өрүк, ак алма ж. б. Кыргыз тилиндеги сүт-айран азыктарынын маанисинде колдонулган «ак» сөзү затташып кеткен (Аймактым Мурзалиева). Ошол сыңары ак сын атоочу этишке да айланып кеткен учурлары байкалат. Бир эле учурда кыргыз тилиндеги «кара» сөзүнүн антоними «ак» сөзү бар. Ушул «ак» сөзүнүн фитонимдик составда тикеден тике денотаттын физикалык касиетин да коннотациялык маанисин да кошо алып жүрөт. Ала турган болсок ак терек – көк терек, ак буудай жана кара буудай. Бир эле учурда ак чий, ак тилек, ак гүл. «Жашыл» сөзү жаштыкты тазалыкты түшүндүрүп, коннотациялык маанин да алып жүрөт.

Диахрондук жана синхрондук аспектте караганда кыргыз жана түрк тилдериндеги негизги фитонимдердин мааниси жана кызматы жагынан өтө жакын. Ошондуктан конверсияланган фитонимдик формаларды да арбын жолуктурууга болот. Сын атооч менен зат атооч жана зат атооч менен этиштин кошулмасынан турган фитонимдер өтө арбын кездешет. М., Айгүл Айва Айгүл Айымгүл Ак балтыр Ак барпы, Ак сокто сыяктуу фитонимдер татаал компоненттүү атрибутивдик катыштагы аталыштар экендигинде шек жок.

Түрк тилдериндеги конверсиялуу ыкма менен фитонимдерди жасоо негизги ыкма катарында азыркы мезгилге дейре жашап келет. Түрк тилдериндеги фитонимдик структуралардын тыбыштык өзгөчөлүктөрүн изилдөө келечектеги иш болуп саналат. Түрк тилдериндеги сөздүн маанисине көңүл бурганда биринчи кезекте семантикалык жактан тыгыз байланышта болгон компоненттердин катышы каралып, сөз жасоо ыкмасы да каралат. Түрк тилдериндеги фитонимдик структураларда макросемалар турпатын сактап, жаңы маанидеги фитонимдер жасалат. Ала турган болсок, Арам чөп Дан көсөө, Данкуурай, Делбе чөп, Көрпө беде, Марал кулак.

Арийне фитонимдердин семантикалык жасалышын диахрондук аспектиде кароого туура келет жана бир учурда анализдөө түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсүн кенири талдоого жол ачат. Түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын маанилик чөйрөсү өтө кең жана бир фитонимдик катмардын этимологиялык катышын бир гана фитонимдин тегерегинде кароо мүмкүн эмес. Конверсияланган туундулар генетика-семантикалык жагынан жакындыгы даана байкалат жана фитонимдердин семантикалык айкашын бир отоло бир фитонимдик негизге айландырат. Мындай татаал түзүлүштөгү аталыштардын синкретизмден айырмасы фитонимдик компоненттердин арасындагы генетикалык-семантикалык байланыш аркылуу ажыратылат. Бир эле учурда фитонимдик курамды тереңирээк изилдөө натыйжасында синкретизм деп жүргөн туундулардын конверсияланган туунду фитонимдер экендигин далилдөөгө болот. Алсак, *Албаали Алмурут Алыча Ашкабак Байчечекей Балгын Буурчак Бүлдүркөн*.

Табигаттын байлыктарына жана жашыл дүйнөнүн энергетикалык күч кубатына муктаждык фитонимдик катмардын концептологиялык негизи болмокчу, ошондуктан ал жасалган сөздөрдү анын ичинен туунду сөздөрдү тил илиминин бир объектиси катары карайт. Тилдеги сөз жасоо тилдин үзгүлтүксүз процесси менен ар бир улуттун ар бир нерсеге атоо берүү процесси байланышта болот. Улуттук болмуштун байыркылыгын тааныткан түркология илими

фитонимдердин жасалуу багытын, өз материалын байыркы катмар аркылуу толуктайт. Ал түрк доору байыркы Алтай тектеш тилдерге барып такалат.

Фитология сөз жасоонун пайдубалы, бөлүгү катары түркологиялык эмгектерде ар тарптан анализденет. Ал эми түрк таануу илими тарыхый өнүгүүсү боюнча байыркы тектеш Алтай тилдерине барып такалат. Борбордук Азияны жердеген уруулардын, дегеле чыгыш тилдерин изилдеген окумуштуулар түрк, монгол, тунгус тилдеринин чыгуу теги бир деп келип, алтай тектеш тилдери деп аташат. Мындай гипотезанын негизи алтай тектеш тилдеринин чыгуу теги боюнча жакынкы тектеш тилдер болуп эсептелет. Жалпы алтай тилдер тобуна 60тан ашуун тилдер кирет. Алардын ичинен кеңири тараганы түрк тилдери, монгол тилдери, тунгус-манчжур тилдери жана корей жана япон тилдери да кириши мүмкүн.

Алтай тилдеринин сөздүк корун, фонетикалык абалын, морфологиялык курамын изилдеген алтаисттер өз эмгектеринде өсүмдүк аталыштарын негизги катмар деп эсептешкен. Бир эле учурда аталган окумуштуулардын илимий эмгектеринин басымдуу көпчүлүгү синхрондун аспектиде гана каралып, тектеш жана тектеш эмес тилдер деген терминдер менен гана мүнөздөлгөндүгүн байкоого болот. И. Страленбергдин алтай тилдеринин тектештиги тууралуу гипотезасы Г. И. Рамстед, Б. Я. Владимирцев, М. Рясянен, В. Шотт, Г. Винкор, В. Банг, Ю. Немет, Н. Поппе, О. П. Суник, Н. А. Баскаков, Ц. Д. Номинханов, М. А. Кастрен, В. Л. Котвич, Дж. Клоусен, С. А. Старостин, Ш. Хатори, Г. Дефер, М. Свадеш, П. Хайду, А. Лувсандэв, Б. Базылхан сыяктуу окумуштуулар тарабынан колдоого алынган. Бирок В. Т. Котвич, А. М. Щербак, Г. Д. Санжеев, Б. А. Серебренников, А. А. Льеонтев сыяктуу окумуштуулар түрк-монгол тилдеринин тектеш тил экендигине каршы чыгышат.

Академик Р. Сыздыкова: «байыркы түрк тилинде аруу - арык, арыг, аруг сыяктуу таза маанисинде сакталып калган. Бул сөздүн түпкү теги түрк тилдери эмес, түрк-монгол тилиндеги орток сөз болушу мүмкүн». Анткени арыг сөзү монгол тилинде таза деген маанини берет. «Аруу» сөзү менен жасалган сөздөр да сакталган эмес. Болбосо, ару сөзүнүн колдонуу аренасы тарып, белгилүү бир

сөздө гана сакталган», - деп алтай тилдеринин тектештиги тууралуу өз пикирин айтат. (Сыздыкова Р., 1994). Албетте арыг чөп, Аруусан жана Аруугүл фитонимдери мисал катарында кызмат кыла алат.

Тилдин тарыхына көз жүгүртө турган болсок жалпы эле түрк тилдеринде фитонимдик сөз жасоо маселесин алгач Махмуд Кашгари «Диван лугат-ат түрк» эмгегинде көтөргөн. Сөз жасоочу мүчөлөрдү изилдегени тууралуу алгачкы маалыматты 14-кылымдагы тилчи Ибн-Муханнын «Китаб таржуман фарсы ва тюрки ва моголи» деп аталган 14-кылымдагы Абу-Хаяандын эмгегиген да кездештиребиз. 19-кылымдагы түркологиялык эмгектер фитонимдик негиздеги сөз жасоо маселесин морфологиялык деңгээлде талдап, сөз жасоочу мүчөлөрдүн илимий ордун караса, 20-кылымдын 1-жарымында көптөгөн түрк тилдери боюнча эмгектерде семантикалык айырмачылыктар карала баштаган. Түрк тилдеринде сөз жасоо маселеси 50-жылдардан кийин да копчүлүк учурда морфологиялык жактан кароого далалат жасалганы ачык байкалат. Ошондуктан түрк жана өзбек адабий тилдериндеги фитонимдерге байланыштуу маселени А. Н. Кононов, каракалпак тилине байланыштуу Н. А. Баскаков, уйгур тилине байланыштуу Э. Вхнаджип менен Э. Т. Кайдаров, татар тили боюнча Ф. И. Ганиев ар тараптан изилдешип, жаны багыттарды аныкташкан. Аталган эмгектерде фитонимдик деривация жана татаал формалар жана сөз жасоо ыкмалары тууралуу маселелер бир нукка түшкөн эмес. Аббревиатураны жана калька сөздөрдү сөз жасоочу ыкма катары көрсөтүү, бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүү ыкмалары азыр да илимий жыйынтыкка муктаж.

70-80-жылдарда фитонимдердин стратиграфиясы жана сөз жасоого байланыштуу изилдөөлөр өтө көп жарыяланды. А. Нажимов (каракалпак тили), К. А. Шарипов (өзбек тили), К. Ахунджанова (өзбек тили), С. И. Бекмурзаева (кумык тили), А. Т. Керимов менен Х. В. Кулиева (азербайджан тили), Б. А. Мускулов (карачай-балкар тили) сыяктуу окумуштуулар фитонимдердин жасалуу жолдорун карап чыгышкан (1973). Ал эми фитоним жана алардын жаасалуу жолдору байыркы түрк жана орто кылымдагы эстеликтердин тилиндеги фитонимдер жана алардын жасалуу жолдору, сөз жасоо маселеси

боюнча А. М. Щербак, Г. Айдаров, А. Эсенгулов, Э. Керимов, Э. Ибатов, А. Раджобов ж. б. окумуштуулардын эмгектерин атоого болот.

Жогоруда биз токтолуп өткөн түрколог окумуштуулар, фитонимдер жана алардын жаасалуу жолдору, сөз жасоо маселесине тийгизген таасирин изилдеген изилдөөчүлөр фитоним жана алардын жаасалуу ыкмасын 3 кө бөлүп көрсөтүшөт.

- 1) Синтетикалык/морфологиялык
- 2) Аналитикалык/синтаксистик
- 3) Лексика-семантикалык

Ал эми фитонимдер жана алардын жаасалуу жолдору, сөз жасоонун ыкмаларын гана эмес, теориясы тууралуу эмгектерди жетекчиликке алып, фитонимдер жана алардын жасалуу жолдору сөз жасоонун ыкмаларынын жалпы түркий тилдер системасында, азыркы кыргыз тилиндеги изилдениши бир канча багытта жүргүзүлгөндөй. Албетте фитонимдер жана алардын жасалуу жолдору туунду сөз сөз жасоочу ыкмалардын критерийлерине байланыштуу болушу керек. Алар:

- негиз менен туунду сөз ар башка сөз түркүмүнөн болушу керек.
- жаңы туундуу маанинин жасалышы
- туундуу маани менен негиз арасында генетикалык маанилик байланыштын сакталышы;
- сөздүктүн тизмесине кирүү.

Арийне, фитонимдер жана алардын жасалуу жолдорунда түпкү морфема жана кошумча морфема деген түшүнүк бар. Түпкү морфема деп таанып жүргөн бүткүл лексика-грамматикалык бирдик катары бөлүнбөөгө тийиш. Бирок тарыхый негизде сөздөргө терең үнүлүүнүн натыйжасында кошумча морфема деп жүргөн сөздөрдү да морфемаларга бөлүүгө болот. Алсак, *анделек, анар, апийим, бүлдүркөн, алмурут, күлгаакы, кызылгат, сарымсак, сопкелди, суусамыр, шайыргүл, сымалак, тобурчак.*

Конверсиялык мүчөлөр фитонимдик катарды өзү кошулган сөздөрдү өзүнө тиешелүү сөз түркүмдөрүнө кошуп кетет, анткени бул мүчөлөр өтө көп колдонулат. Биздин байкообуз боюнча негизги морфемаларга караганда

конверсиялык мүчөлөр фитонимдик катарды жасоодо бир кыйла активдүү. Академиялык сөз жасоодо сөз өзгөртүү аффикстери форма жасоочу мүчөлөр деп аталган. Синтетикалык сөз жасоо моделдери өзү кошулган түпкү морфемалардан таптакыр өзгөргөн маанини эмес, ошол сөз тобунун өзүнүн айланасында калып, жаңы сөз жасоого катышат. Тилибиздеги мүчөлөрдү өнүмдүү жана өнүмсүз деп экиге бөлөбүз. Мындай бөлүү мүчөлөрдүн сөз менен биригүү касиетинен улам болот. Эгер, мүчө фитонимдик катарды жасоого, сөзгө кошула алса, өнүмдүү болот. Ал эми, байыркы -гат, -кет сыяктуу мүчөлөр активдүүлүгүн жоготкондой. Мисалы: каргат, кызылгат, кожогат, суркет ж. б. Түрк тилдери (агглютинативдүү) тилдер тобунан болгондуктан, бир тамырга бир нече мүчө кошулуп, туунду маанилер жасалат. М: кызылчачы, бакчы, буудайчы, арпачы, урукчу. Албетте мурунку лексикалык семанын гана мүчөсүн сактаган курамдар сөздүн түпкү маанисине жалганып, маанилик бөлчөгүн жалгай ала турган кызматка ээ болот. Сөз жасоочу суффикс баштапкы лексикалык бирдиктин натыйжасында жаңы сөз жасоочу милдети тууралуу сөз кылмакчыбыз. Жана дагы эскерте турган нерсе, сөз жасоочу суффикстер аркылуу жасалган фитонимдердин баардыгы дээрлик тилдин сөздүк курамында сакталат, ал сөздөр контексттик мааниде, белгилүү бир жагдайда колдонулушу мүмкүн.

Биз синтетикалык ыкмалар тууралуу фитонимдердин сөз жасоого таасири тууралуу эмгектердин негизинде сөз кылдык. Кыргыз тилиндеги синтетикалык сөз жасоо морфологиялык жактан да терең каралган. Сөз түркүмдөрүнүн жасалышы өзүнчө каралып, өнүмдүү жана өнүмсүз сөз жасоочу мүчөлөрдүн маанилик, курамдык өзгөчөлүгү да негиздүү талдоого алынгандыгын айтууга болот (Б.Орузбаева). Фитонимдердин морфемалык курамы талданып, адабий тил менен диалекти сөздөрдүн сөз жасоочу мүчөлөрү жыйналып, жаңы маанини жасоосу изилденген деп баса белгилөөгө болот (Б.Юнусалиев, К.Юдахин).

Фитонимдердин аналитикалык ыкмасы кенири таралган жана тарыхый ыкма болуп эсептелинет. Отузунчу жылдардан бери түрк тилдеринин грамматикаларында сөздөрдүн биригүү, кошмоктолушу жана кош сөзгө айланышы аналитикалык ыкма менен жасалган фитонимдердин айырмасы,

окшоштуктары башка түрк бүлөөсүндөгү тилдерге салыштырмалуу терең талданган деп айтууга акыбыз бар (Э.Севортян, Б.Юнусалиев, К.К.Юдахин жана Б.Орузбаева). Арийне фитонимдердин жасалуусунда биригүүнүн натыйжасында эки толук маанилүү сөз биригип, алардын маанилеринин негизинде гана номинативдүү деривация ачыкталат, үндөштүккө баш иет. М., Согончу, Токойчу, Бакчачы жана Саманчы.

Бир эле учурда аналитикалык ыкманын бир түрү болуп, кош сөздүн жасалуусу эки сөздүн кайталануусу менен да фитонимдик катар кайталанат. Чык-чык, Шыршыра, Замзам ж.б. Татаал формадагы фитонимдер бардык түрк тилдеринде жолугуучу кубулуш жана академик Б.Орузбаева тарабынан кош сөз катарында ар тараптан изилденген. Ошондуктан кыргыз тил илиминде башка түрк тилдерине караганда бир кыйла алгылыктуу талданган деп айтууга болот. Бир эле учурда татаал фитонимдер морфологиянын объектиси катары кыргыз тилинде ар тараптан иликтенди.

Аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын түрлөрү катары биригүү, кошмоктошуу, кайталанууну айтууга болот. Мында орфографиялык изилдөөлөрдүн тектеш тилдерде кандай айырмачылыктары бар экенин бтр кыйла ырааттуу изилденген. Жазма түрүндө негиздерди гана бөлөк же бириккен абалда жазуу азыркы учурда да кошумча далилдерди талап кылат.

Семантикалык ыкма тилибизде бүгүнкүгө чейин лексико-семантикалык ыкма деген термин аркылуу таанылып жүрөт. Кыргыз тил илиминде сөз жасоонун семантикалык ыкмасы менен сөздөрдүн омонимдик жана синкретизмдик жагын окшоштуруу жаңы талдоолорго муктаж. Сөз жасоо боюнча изилдөөлөрдө бул боюнча материалдар берилип, бул ыкмалар ар тараптан каралган (Б.Орузбаева). Аталган илимпоздун эмгектеринде лексика-семантикалык ыкма деген термин колдонулган. Бул ыкмага байланыштуу акыркы убакта жарык көргөн илимий эмгектерде транспозициялык ыкма, трансформациялык ыкма, конверсиялык ыкма деген ар түрдүү терминдер пайда болгондугуна күбө боло алабыз.

Бизге белгилүү болгондой эле фитонимдердин маани берүүчү компоненттери жана өзгөрүүчү, атоо кызматы бар. Конверсиядан башка сөз жасоочу ыкмалар сөз жасаганда жана туунду сөз менен мааниси, сөз курамы өзгөрүп, тыбыштык составы да өзгөрөт. Ал конверсиялык негизде тыбыштык үндөшүүсү өзгөрбөй калгандыктан, экинчи маанинин негизден бөлүп алуу оңой. Конверсия ыкмасын окумуштуулар эң байыркы деп эсептешет.

Конверсиялык ыкмада фитонимдин курамы өзгөрбөй, ар кандай маанини жаратканы менен алардын ортосундагы семантикалык байланыш сакталат. Мындай семантикалык байланыштын сакталышы жалпы сөз жасоочу түгөйлөрдүн омонимдик байланышы деп караган окумуштуулардын көз карашын айгинелейт. «Уңгу синкретизмин» колдогон окумуштуулар уңгу аралык байланышты жокко чыгарбайт.

Конверсиялык ыкма аркылуу негизги уңгудан гана эмес, жаңы туунду мааниден дагы, грамматикалык маани аркылуу да жасалат. Биз ишибиздин бул бөлүгүндө конверсиялык фитонимдерди жасоонун принциптери боюнча да сөз кылууга аракет жасап, кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдерди салыштырдык. Фитонимдер жана алардын жасоо ыкмалары тилдин тарыхында мурдатан бар экени аныкталды.

Арийне түрк тилдеринде жана кыргыз, монгол тилдеринин фитонимдеринин арасында качантан баштап уңгулук ажырым башталганын так айтуу мүмкүн эмес. Биз түрк тилдери менен монгол тилдеринин баба тили алтай доорунда жаралгандыгын колдоого алабыз. Бирок уруулар ар түрдүү жашоо шарттына байланыштуу бири-биринен ажырап, тилдеринде бир кыйла айырмалар орун алган. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдерин салыштыруу менен окшоштуктар жана жалпылыктар улам барган сайын арбын боло тургандыгына ишенүүгө аргасыз болдук. Биз окшоштуктарды байыркы фитонимдерди жасалуу учурунда да орун алгандыгын белгилегибиз келет.

Түрк тилдеринде да мүчөлөр аркылуу фитонимдерди жасоо деген түшүнүк бар. Ал эми алтай жана монгол тилдеринде фитонимдерди жасалуусун эки түргө бөлүп кароого жол берет.

1. Атоочтордон фитонимдерди жасоо

2. Этиштен фитонимдерди жасоо

Мындай топко бөлүү түркий тилдер тобундагы байыркы болуп саналган кыргыз тилинде да кенири кулач жайган. Фитонимдердин аффиксациясынын тарыхын салыштырып талдоодо эки топко бөлүнүүнү жана атоочтон да, этиштен да фитонимдердин жасалышын байкоого мүмкүнчүлүк туулат демекчибиз.

Мүчөлөр зат атоочтук гана же этиштик фитонимдерди гана жасайт деп бөлүү өтө кыйын. Кыргыз жана түрк тилдериндеги зат атоочту жасоочу мүчөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн этиштен зат атооч жасоочу мүчөлөрүн кароо учурунда байкоого болот. Айрым учурларда туунду фитонимдер этиштен да жасалат. Алсак, *Согон, Уланды, Чырмоок, Жайылган, Ыйлаак, Анкыма, Улума, Жылгын, Зонкулдак.*

Түркологдордун изилдөө эмгектеринде этиштерден жана башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган фитонимдерди байыркы түрк тили менен салыштырууга кенири орун берилген. Түрк тилдеринде жана кыргыз тилиндеги бири-бирине окшошпогон (-ыш,-ууш,-гыш) жана бир эле учурда кайталанган мүчөлөрдү да жолуктурууга болот. Негизинен этиштен фитонимдерди жасоочу мүчөлөр түрк тилинде көп экенине ишенүүгө негиз бар жана алар мисалдардан айкын байкалат. Ошентсе да түркий тилдериндеги окшоштуктар жана жалпылыктар бирдей десек болот. Түрк тилдеринде өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөр кенири жолугат. Кыргыз тилиндеги өнүмдүү деп эсептелген мүчөлөр түрк тилдеринде өнүмсүз болуп калышы толук ыктымал. Түрк тилдеринде изилдөөнү жүргүзүүгө түрткү болуучу маселелер дагы да болсо арбын. Сөз жасоонун маанилик жана курамдык касиетин изилдөөнүн натыйжасында гана түрк тилдеринги орток мүчөлөр аныктоого болот демекчибиз.

Адамга бир түшүнүктүн окшоштугуна карап, экинчи түшүнүккө атоо берүү оңой. Ошондуктан аналитикалык ыкма көптөгөн тилдерде окшош. Аналитикалык ыкманын эң негизги белгиси - эки толук маанилүү сөздүн биригип келип, бир маанини жаратышы, жаңы атоону бериши. Бул жерде эки

негиз орток маанин берет. Туунду маани түгөйлөрдүн эч бирине тиешелүү болбойт.

Аналитикалык ыкма менен жасалган фитонимдерди талдоо менен алардын элдин турмушуна, негизги жашоо шартына болгон байланышты да кароого болот. Түрк тилинде бул түшүнүк «сөздөрдү байланыштырып, фитонимдерди жасоо» деген термин менен белгилүү. Ал тилдерде бул ыкма менен жасалган сөздөр өз алдынча жазылат. Мисалы, кош сөз да дефис белгиси менен ажыратпай, өз алдынча жазылат. Ал эми монгол тилинде сөздөр биригип жазылбайт. Баары өзүнчө жазылгандыктан орфографиялык кыйынчылыктар болбойт.

Кыргыз тилиндеги эскирген элементтер түрк тилинде көп колдонуларын байкайбыз. Фитонимдердин этимологиясын билүү үчүн сөз түгөйлөрүн ажыратып кароо керектиги бештен белгилүү. Ал үчүн ар бир фитонимдин маанисине жана этимологиясына сүңгүп кирүү менен гана илимий иштин багытын так аныктай алабыз.

4.4. Фитонимдердин концептологиялык негиздери

Фитонимдердин концептологиялык негиздери, реалдуу турмушка болгон катышы - тилдин семантикалык эволюциясынын эң негизги булагы. Ошол эле маалда тил илиминин концептологиялык негиздери эбактан бери эле изилденип келет. Орус тил илиминде И. А. Бодуэнде Куртенэ, Н. В. Крушевский, В. А. Богородицкий, Ф. Ф. Фортунатов сыяктуу окумуштуулар тилдин когнитивдик негиздерин биринчи орунга коюшкандыгы бизге белгилүү [Шанский 1968: 9-10]. Арийне фитонимдердер маселесинин илимий негизин түптөп, терең талдоо жүргүзгөн окумуштуу академик В. В. Виноградов экени анык [Виноградов 1951: 2]. В. В. Виноградовдун эмгегинен кийин Н. М. Шанский, Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова, К. А. Лавковская, В. А. Василевская, М. Н. Морозова, З. А. Потиха, И. Ф. Протченко өңдүү бир катар окумуштуулар орус тилиндеги фитонимдик катмарды ар тараптуу иликтеп, монографияларды жазып, булардын негизинде ЖОЖдор үчүн окуу китептерин жана окуу куралдарын да даярдашкан. Алсак, Н.

М. Шанский «Очерки по русскому словообразованию» деген эмгегинде фитонимдик курамдан теориялык негиздерин талдай келип, орус тилинде анын лексика-семантикалык, морфология-синтаксистик, лексика-синтаксистик жана морфологиялык жолдорун бөлүп көрсөтөт [Шанский1968). Андан кийин жарыяланган окуу китебинде жогорудагылар менен катар калькалоону да фитонимдерди жасоонун бир жолу катары белгилейт.

Фитонимдердин бир тобу адабий тилден орун алары талашсыз. Бирок фитонимдер Борбордук жана Орто Азия аймактарында көбүрөөк өнүккөндүктөн жергиликтүү тургундардын жандуу кебинде арбын болуп, фитонимдерге байланыштуу лексиканын курамындагы сөздөрдүн көпчүлүгү диалектилик, говордук мүнөздөгү сөздөргө барып такалары бышык.

Жалпы эле чыгыш элдериндей кыргыз тилдеринде фитонимдик сөздөрү жана аталыштары бир нече тилдик булактар аркылуу пайда болгону маалым. Тилдик жалпы өңүттөн алганда кыргыз тилдериндеги фитонимдик сөздөрү жана аталыштары тектеш, аймактык жанаша жашаган элдердин тилдерине тыгыз байланышта экендиги анык байкалат. Тарыхый маалыматтарга таянсак, башка түрк тилдеринин контекстинде кыргыз тили салыштырмалуу бул багыттагы көп сөздөрдү, аталыштарды өздөштүрүп кабыл алганын байкоого болот. Мунун себеби кыргыз элинде фитонимдерге караганда мал чарбасы менен кол өнөрчүлүк алда канча эртерээк өнүккөндүгү менен шартталат.

Тил тынымсыз өсүү, өнүгүү процессинде болору бышык. Анын өсүү, өнүгүү процесси биринчи кезекте тилдин лексика бөлүмүнөн байкалат, башкача айтканда, көбүнчө сөздөр өзгөрүп же алардын маанилери башка маанилерге өтүп кетет, же эскирип калып, бара-бара унутта калат. Кошуна элдер менен болгон карым-катыштарга байланыштуу башка тилдерден да сөздөр кабыл алынып, тилдин лексикалык курамы толукталып өзгөрө берет. Ошону менен бирге кандай гана тил болбосун анын лексикалык фонду өсүп-өнүгүп, жаңы сөздөр менен байып турат.

Жер өсүмдүктөр дүйнөсүнө бай. Дүйнөдө алардын 500 000 түрү бар. Ошол 500 000 өсүмдүктүн 200 000 сууда, калганы кургак жерлерде өсөт. Ал эми жасалма өсүмдүктөрдүн 20 миңден ашык түрү бар.

Ат (ысым) белгилүү бир нерсени, коомдун аны жакшы билиши үчүн, таануусу үчүн ошол затка берилген белгилүү сөздүк белги. Бул белги жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн жалпы болуп, заттын эң маанилүү касиеттерин камтышы керек.

Өсүмдүктөрдүн аттары башка заттын аттары сыяктуу зарылчылыктан келип чыккан. Адам баласы бир өсүмдүккө ат койгондо аны өзү сыяктуу башка өсүмдүктөр менен чаташтырбоо үчүн, башкалардан ажыратып билүү үчүн аларга өз-өзүнчө ат коёт. Элдин тарыхы өтө эрте башталганы белгилүү. Анда, «бул аталыш биринчи чыккан», «тиги аталыш экинчи чыккан» - деп айтуу үчүн, ошол эл менен бирге туулуп, жашап, ар бир сөздүн жаралган тарыхынын хроникасын жазуу керек. Эмнеси болсо да, ар бир өсүмдүк аталышы, алгачкы адам коомунда, алардын күнүмдүк тиричилигинде мааниси зор, пайдасы көп болгону талашсыз. [3, 19 б.]

Мисалы эң маанилүү «өсүмдүктөр», - деп биз тамакка пайдалануучу, ансыз тиричилик жок буудай, арпа, таруу, буурчак сыяктуу дан өсүмдүктөрү жана алма, өрүк, алча, бүлдүркөн, жүзүм сыяктуу жер жемиштерди айтабыз. Аларга шамалдан жана суудан корголгон дарактар, ошондой эле башка баш калкалоочу жайлар жана бак-дарактар да кирет. Түрк урууларынын жери өсүмдүк түрлөрүнө канчалык бай болсо, бул өсүмдүктөрдүн да ошончолук аталыштары болмокчу. Алар тилибизде бекем орун алып, байланыш каражаты катары кеңири колдонулат. Бирок белгилүү тилчилер А.Кайдаров, Ш.Сарыбаев, А.Нурмаганбетовдун эмгектеринен арбын фитонимдердин аттарын табууга болот. Мисалы, 1966-жылы жарык көргөн «Казак тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө» Ш.Сарыбаев «алмурт» сөзүн казак тилиндеги «ашык кызыл» маанисинде берет. Анын айтуусунда перстердин «моруд» (груша) сөзүнүн кошулуусу менен «алмурт» аталышы келип чыккан. Андан соң автор «карагат» сөзүн «каражийде» деп түшүндүрөт.

А.Кайдаров «мендуана» (белена, дурман) сөзүнүн этимологиясына байланыштуу ошол эле сөздүктө «бул сөз иран тилиндеги «банг» (кара куурай) казак тилинде «дуана» (акылы жок, акмак) эки сөзүнүн биригүүсүнөн түзүлгөн» дейт

А.Нурмаганбетов «Жергиликтүү тил өзгөчөлүктөрүнүн төркүнү» аттуу китебинде «аскелди», «боташык», «келимдары», комна сыяктуу аттардын маанисин ачууга аракет кылган. Автордун айтымында, Мангыстау жана Шымкент облустарынын кээ бир аймактарында колдонулган аскелди (ашкабак сөзү) ас (аш) жана келди деген сөздөрдөн турат. Мында «келди» деген сөз перс тилиндеги (ашкабак) маанисинен алынган. Бул сөз перс тилинен түркмөн тилине «кеду» деп которулган. Түркмөнстанда жашаган казактардын тили ошол эле тил аркылуу «кеди» деген сөз түрүндө кирген [2, 57-б.].

Урал аймагында колдонулган «картошка» деген сөздүн төркүнүн араб тилинен табууга аракет кылышкан. Аталган аймакта «бататис» деп колдонулат. А.Нурмагамбетовдун айтымында, «керимдери» (кызыл калемпир) сөзү араб-перс тилдеринде да колдонулат. Бул сөз Алматы, Жамбыл областынын кээ бир райондорунда айтылат. Перс тилинде «герм» - ысык «дару» - эм, шыпаа дегенди билдирет. Андан кийин римдиктер аны ысытма деп аташкан, бул сөз "ысык айыктыруу". Ал эми «керим» деген сөз арабча «абдан, өтө» дегенди билдирет. Эгер сөз төркүнү фарсча эмес, арабча болгон болсо, анда ал өтө шыпаалуу деген мааниге жакындашат.

Өсүмдүк аттарынын этимологиясын ачууда, ошондой эле белгилүү советтик түркологдор Е.В. Севортян, Л.Б. Дмитриева, А.К. Боровков сыяктуу улуу окумуштуулардын эмгектери зор. Мисалы, Е.В. Севортян «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү» деген эмгегинде көптөгөн түрк тилдерине мүнөздүү болгон балыр, буурчак, олен сыяктуу бир катар өсүмдүк ысымдарына этимологиялык талдоо жүргүзүүдө алардын түпкү мааниси байыркы түрк тили экенин божомолдойт [1, 63).

Түрк тилдерине жалпы өсүмдүк аттары түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилиндеги жалпы өсүмдүк аттары - байыртадан келе жаткан эски

аталыштар экендиги айкын. Өзгөчө түрк элдери жашаган аймактарда алардын экономикалык мааниси чоң. Күнүмдүк тиричиликке пайдалуу: арча, карагай, эмен карагай, тал карагай, жекече, алча, карагат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, тарагай, бетеге, дарак, бадал, мөмө сыяктуу аталыштар тилдин байыркы абалын чагылдырган элементтер экендигин тана албайбыз. XI кылымга таандык Махмуд Кашкаринин «Диванына» кайрыла турган болсок кээ бир түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тилинде кеңири таралган өсүмдүк аталыштары мааниге ээ болот. Алар: айва, алма, андуз, арпа (агра), арпа (аграуап), буудай (будай), жаңгак (лаяг), пияз (жава), жусай (жапкан), жонышка (жорунчга), жүзүм (жүзүм), кекре (кекра), ашкабак (дабаг), кайың (гажин/габин), канбак (габаг), камыш (гамис), караган (гараян), карам (гарамие), клуб (гаюн/гажун).

Бул жалпы аталыштардын айрымдары кыпчак тилине XII-XIV кылымдардан бери тааныш эстелик Codex Cumanicus аркылуу табууга болот. Мисалы, алма (алма), алмурут (алмурут), арпа (арпа), бадам (бадам), буудай (буудай), буудай (бугдай), буурчак (бурч), жүзүм (йүзүм/узум), кабак (кабак, каудан/кавдан), коон (кавун/коун), өрүк (орік): шабдалы (шафталу), инжир (інжір) ж.б.

Албетте, булар түрк тилдериндеги жалпы өсүмдүк аттары гана эмес, түрк тилдерине орток болгон тилибизде башка көптөгөн өсүмдүк аталыштары азыркы күндө да лингвистика үчүн маанисин жоготпойт.

Албетте кыргыз жана Орто Азияда жашаган уруулардын тилинен башка тилдерге оошкон өсүмдүк аталыштарынын көбү араб жана фарсы тилдеринен алынган ысымдар. Алар түрк фитонимдеринин өсүмдүк аталыштарынын 2-3% жакынын түзөт. Мисалы: алмурут (эмруд), алча (злуча), анар (онар. Нар), арча (арча), баклажан (баклажан), беде (бида), калемпир (мурч), дарбыз (дарбыз, коон), жүгөрү (жухари)) ж.б. Араб-перс сөздүгүн изилдеген Л.Рустемов мындай дейт: «араб-перс тилдери башка тилдердин лексикасын толуктоо үчүн кайнар булак гана болгон жок. Ошол эле учурда араб-перс тилдери кылымдар бою өздөрүнүн лексикасын толуктоо үчүн, башка тилдерден сөз алып, фонетика жана

грамматика жагынан толуктап, өздөрүнүн лексикалык мазмунун кошуу үчүн түрк тилдеринен сөздөрдү кабыл алып келишкен [4, 84].

Славян тилдеринен түрк тилдерине оошкон өсүмдүк аттары орусчадан кыргызчага башка тилдер аркылуу которулган өсүмдүк аттарыжаны катмарды жаратты. Алар негизинен үч топко бөлүнөт. Биринчиден, орус тилинен же орус тилинин ортомчулугу менен тыбыштык турпаты, айрым учурда мааниси өзгөргөн ысымдар. Мисалы: ананас, чеатоновка, анис, апельсин, астра, астраган, бамбук, банан, гладиолус, женьшень, какао, кактус, папирус, лотос, магнолия, мандарин, нарцисс, пальма, папирус ж.б.

Экинчи топтогу фитонимдерде орусча аталыш менен катар түрк тилдериндеги эквиваленти да колдонулат: алоэ, жүз жылдык, батыш акациясы, ак караган, жер жаңгак, арахис; капуста – жер капуста, ак капуста; картошка, кара картошка, лилия, ак лилия, суу лилия; петрушка, көк петрушка, абрикос – чон өрүк; помидор – сары помидор, пушту помидор, редка - чамгыр, роза, чон роза; буурчак - буурчак, төө буурчак ж.б. (15. 11-94-бб.).

Үчүнчү топко кирет: айла (бий алма, айва), дарбыз (ак дарбыз, кышкы дарбыз), баклажан (аш баклажан), мейиз (жүзүм), инжир (жердарак), лимон (лимон), фундук (жумшак жангак), кына (кызыл кына), чай (кара чай, ак чай) сыяктуу зат атоочтор. Алар бир кезде түрк тилинен орус тилине өтүшкөн.

Аз да болсо фитонимдердин дүйнө тааным жана концептологиялык негиз менен болгон байланышына кайрылууну туура таптык. Аксиология – инсандын, топтун, жамааттын, коомдун материалдык, маданий, руханий, адеп-ахлактык жана психологиялык баалуулуктарын изилдөө. Антропозтикалык парадигма (грекче *anthropos* – адам », латынча *centrum* – борбор) – адам кубулушун ааламдын башка кубулуштарына карама-каршы койгон, адамды ааламдын борбору катары ачып берүүчү, дүйнөдө болуп жаткан процесстердин максатын байланыштырган илимий багыт.

Архетип (грек, *agsne* – «башталыш», *tipos* – «сүрөт») – жалпы адамзаттык символизмдин негизине кирген биринчи үлгү, оригинал, чыгармачылык фантазиянын булагы. Дүйнөнүн образы – бул белгилүү бир элдин коомдук аң-

сезиминдеги болмуш жөнүндөгү билимдердин системалуу жыйындысы, философияда, адабиятта, мифологияда ж.б. кенири орун алат. Элдин барчылык, жашоо, дүйнө, баалуулуктар жөнүндөгү билими, системасы, таанымдын парадигмасы катары концепциялардын негизи. Дүйнөнүн лингвистикалык образы – органдардын таасири менен таануу жана кабылдоо процессинде бекемделген тышкы дүйнөнүн дифференциациясы жана категорияга бөлүнүү өзгөчөлүктөрү. Аны чагылдыруучу жана трансформациялоочу тилдик белгилердин жыйындысы (сөздүн маалыматтык бөлүгү). Фитонимдик лингвомаданият концепциясы жалпы элдин маданиятынын негизги элементи, адамдын психикалык дүйнөсүнүн негизги клеткасы: этномаданий аң-сезимде сакталып калган түзүлүш, улуттун муундан-муунга өткөн кыска жана терең чындыгы, кылымдар бою калыптанган улуттук маданий баалуулуктар жөнүндөгү түшүнүк. Лингвомаданият таануу – социалдык, материалдык жана руханий маданий мамилелерди жана улуттук мүнөздөгү мыйзамдарды тилдик бирдиктерден жана ыкмалардын жардамы менен таануу жана изилдөө. Арийне тил илиминин изилдөө багыттарынын бири. Маданият талаасы - анын өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги маданий жашоонун формасы. Маданий код – маданиятты түшүнүүнүн ачкычы; Ар бир элдин ата-бабаларынан мураска калган спецификалык маданий өзгөчөлүктөр: маданиятты аныктоого мүмкүндүк берүүчү белгилүү формада коддолгон маалымат.

Маданий коннотация – сөздүн, лексикалык маанинин курамына кирбеген, бирок эмоциялык мааниси менен катарлаш келген компонент. Маданият - адамдын жашоосун уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн өзгөчө жолдорунун жыйындысы; коомдун өнүгүшүн мүнөздөгөн тарыхый деңгээл; уруулук тамгалардын жана этностук топтордун тарыхый доорунун сүрөттөлүшү, адамдын конкреттүү ишмердүүлүгүнүн калыптанышынын негизи; социалдык-этикалык нормалардын өнүгүү деңгээли. Символ (*res simbolon*) - өзгөчө белги; белги, кандайдыр бир идеяны активдештирүүчү образ: маданияттын бардык жагынан таанылган жана ар тараптуулугу менен айырмаланган туруктуу элементи. Фитонимдик дүйнөтаануу – акыйкаттын аң-сезимдеги ой жүгүртүү

жана кайра жаратуу процессинде топтолгон билим; кабыл алуу, түшүнүү, түшүнүүнүн пайда болушу сыяктуу системалардын өз ара аракети аркылуу маалыматты жаратуу. Фитонимдик табу, тыюу – көчмөндөр чөйрөсүндө эң кеңири колдонулган эрежелер жана принциптер. Тилдин тыюу салынган коду – аң-сезим эмес (коддун маалыматтык компоненти), ошондой эле тилди түшүнүүнүн жана лингвистикалык чагылдыруунун жалпы схемасы, символикалык мааниси бар тилдик бирдиктердин жыйындысы, анын ичинде жеке схемалар (коддун процедуралык компоненти). Фитонимдик маданият этникалык маданияттын негизинде калыптанганына карабастан, адабият менен искусстводо, философияда жана илимде коомдун социалдык-саясий жана технологиялык өнүгүүсүндөгү жазуу жана билим берүү системаларында каратаайырмачылыктарга ээ болот.

Белгилүү бир элдин фитонимдик баалуулуктарын түзгөн фундаменталдык категориялар жана түшүнүктөр күнүмдүк сезимдердин коммуникативдик, когнитивдик мазмунунда кездешет. Тилди адам менен тыгыз байланышта изилдөө, анын таанып-билүүсүн, ой жүгүртүүсүн жана руханий-практикалык ишмердүүлүгүн талдоо тил илиминин башкы багыты болуп саналат. Ошону менен бирге фитонимдик кабылдоо системасы, ааламдын улуттук бейнесин калыптандырууда белгилүү бир ченемде өмүр сүрүп, географиялык, климаттык, табигый турмуш жагдайы, ата-теги, салт-санасы зор роль аткара тургандыгын байкоого болот. Кыргыз тилиндеги фитонимдерди илимий-танымдык жактан гана эмес, анатомия, ботаника, фольклор жагынан да комплекстүү таануунун мааниси өтө зор. Буга байланыштуу түрк тилдериндеги өсүмдүк аталыштарын изилдөө боюнча лексикографиялык эмгектер, лингвистикалык ресурстардын кеңири спектринин контекстинде лингвистикалык талдоолор, аймактык колдонуу жана бай лингвистикалык маалыматтар өсүмдүктөр дүйнөсүнүн улуттук мурасы болуп саналат.

Азыркы тил илиминде антропоэтикалык багытпайда болуп, адам факторуна артыкчылык берилип жатканы белгилүү. Мурунку фитонимдик изилдөөлөр тилдин түзүлүшүнө жана системага негизделген функциясына көңүл бурса,

азыркы фитонимдик изилдөөлөр тилде белгиленген руханий жана когнитивдик маалыматка таянып, адамдын иш-аракеттерин жана күнүмдүк тажрыйбаларын тил аркылуу таанууга багытталган. Фитонимдик парадигманын негизги принциби тилди колдонуучунун когнитивдик жана коммуникативдик функцияларын бирдиктүү аныктоо болуп саналат. Мындай изилдөөлөрдө улуттук аң-сезимдин, жашыл дүйнөнүн лингвистикалык образы, башкача айтканда, улуттук аң-сезимдин руханий өзөгүн тил аркылуу кайра чыгарууга багытталган азыркы адам коомунун азыркы талаптарына жооп берет. Тилдик иш-аракеттер тилди керектөөчүнүн толук турмушунан жана этникалык мүнөзүнөн тышкары каралышы мүмкүн эмес. Бул функция тилдин коллективдеги коммуникативдик функциясы менен гана чектелбейт. Анткени ал ошол курамдын уюштуруучусу, бириктирүүчүсү. Бул дагы жаңы муундарды байланыштырып, өткөрүп берүүчү тилбаалуу казынасы экендиги шек туудурбайт. Башкача айтканда, тил жамаатында тилдин коммуникативдик-прагматикалык ишмердүүлүгү менен катар когнитивдик документалдык (кумулятивдик) ж.б. функциялары да жашоосун улантып келет. Мамлекеттик тилди жайылтууда бул кызматтар өзгөчө мүнөзгө ээ болушу керек. Кыргыз тил илиминде аныктоо, далилдөө, активдештирүү, кайра жаратуу максатын көздөгөн параллелдүү фитонимдик-антропологистикалык багыттын пайда болушу коомдук зарылчылык. Мезгилдин сыноосунан өткөн мыкты салттарды, фитодарыгерликти ийгиликтүү жаңылануунун маанилүү өбөлгөлөрүнө айландыра билүү керек. Тарыхтын болмушу, бүгүнкүсү менен жаркын келечегин гармониялуу байланыштырган элдин эс тутумунун фитонимдик негизи, түшүнүгү ар бир элдин тарыхын, маданиятын ачып, жайылтып, түшүндүргөн тил экенинунутпоо абзел.

Эгемендүүлүк доорунун жандуулугу коомдун саясий-социалдык жана экономикалык түзүлүшүнө динамизмди гана алып келбестен, тилдин коомдогу маанисин жана функциясын изилдөөнү кайра жандантып, элдин бай руханиятынын негизи жана өзөгү катары калыптанды. Мындай саамалык суверендүү мамлекеттин таламдарына, деңгээлин жогорулатууга жардам берет.

Коомдогу улуттук өзгөчөлүктү таануу аракети өз кезегинде ар бир улуттун өзгөчөлүгүн аныктоону жана ар тараптуу лингвистикалык жана маданий изилдөөлөр менен негиздөөнү талап кылат. Мындай изилдөөлөрдө тил калктын фитонимдик жана жамааттык этномаданий аң-сезиминде калыптанган ааламдын образын сактап турган улуттук-маданий баалуулук катары сүрөттөлөт. Фитонимдик негиздер улутунун тумары катары табиятын аныктоочу символдук система катары аныкталса, пайда болгон тилдин кумулятивдик (тукум куучулук) функциясы дагы эле терең изилдөөнү талап кылаары түшүнүктүү. Адам материалдык дүйнөнү өздөштүрүү процессинде өзүнүн айлана-чөйрөсүн тааныйт десек, өсүмдүктөр да материалдык дүйнөнүн бир бөлүгү, баш калкалоочу булак, ооруга даба катары күнүмдүк турмушта колдонулат. Мына ушуга байланыштуу элдин басып өткөн жолу, тажрыйбасына жараша өсүмдүктөрдүн ар бир этнос табиятка кирип биринчи кезекте алардын образдык, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн кабылдайт. Анык лингвистикалык рефлексия өсүмдүктөрдөгү жана ага карата түзүлгөн маани-коннотация тилдик бирдиктерде терең орун алат. Демек, келечекте элдин маданияты жана сөздүн мааниси, образдуу ой жугуртуунун жыштыгы жана ушул сыяктуу маселелерди фитонимдик негизде күн тартибине коюу мезгил талабы.

Тилдин лексикалык курамынын байышы, маданий процеске айланышы адатта, ички жана тышкы булактардын эсебинен жүрөрү анык. Тактап айтканда, адабий тилдин калыптанышы жана өнүгүшүн негизги эки фактор аныктайт: 1) ички фактор жана 2) сырткы фактор [Сапарбаев? 1997: 166-172]. Дал ушул эле эки көрүнүш тектеш тилдер үчүн да, тилдин диалектилери менен говорлору үчүн да мүнөздүү.

Тилдин ички булактары дегебизде этникалык топтун фитонимдик-маданий денгээли жана практикалык турмушу да каралат. Тилдин лексикалык курамын байытуудагы мындай ички жана тышкы факторлордун ролун учурунда академик Б. Юнусалиев мындайча белгилейт: «Сөздүк курамды байытууда адабий тилибиз өсүүнүн эки мүмкүнчүлүгүн бирдей толук пайдаланды. Өсүүнүн биринчи мүмкүнчүлүгү тилдин өзүндөгү ички лексикалык, семантикалык,

грамматикалык каражаттарды жаңы түшүнүктү аталыш үчүн жаңы сөз жасоого пайдаланууга байланыштуу [Юнусалиев 1985: 323].

Ошентип, буга чейин белгиленгендей, кандай гана тил болбосун, анын лексикалык курамы, биринчиден, сөз жасоо процессинин натыйжасында, экинчиден, тилдин сөздүк курамында бар болгон фитонимдердин лексикалык маанилеринин өнүгүшү аркылуу башка маанилерге өтүп кетишинен улам, үчүнчүдөн, башка тилдерден даяр сөздөрдүн кабыл алынышы аркылуу байып турат. Ушул эле учурда лексикалык курамды толуктоонун олуттуу булагы катары фитонимдик жана диалектилик лексика экенин айтпай кетүү мүмкүн эмес. Ошондой эле аймактык лексикада колдонулган фитонимдер, калыпка салынган эрежелер жана нормалар болбойт. Ал эми адабий тил алгачкы түзүлгөн калыбында эле тура бербестен, тескерисинче, өз эрежелерин тынымсыз толуктап, лексикалык жана стилдик өзгөчөлүктөрүн уламдан-улам жышылтып, ырааттуу тартипке келтирип, акырындык менен кээ бир өзгөрүүлөргө учурайт. Ал негиз салына баштаган алгачкы мезгилинде оозеки тилдин жергиликтүү бир гана говорунун же диалектисинин негизинде түзүлгөнү менен, акырындап ошол оозеки тилдеги адегенде ага кирбей калган сөздөр (сейрек жолугуучу фитонимдер) жана грамматикалык эрежелер менен толукталышы жана алардын эсебинен байышы ыктымал. Бирок адабий тил өзүнүн өсүү жана баюу процессинде оозеки тилдеги материалдарга чаржайыт жана кайдигер мамиле кылбастан, андан зарыл керектүү талаптарды канагаттандыруучу түшүнүктөрдү жана сөздөрдү гана өздөштүрүп алат» [Орузбаева 1959]. Кайсы гана диалект же говор болбосун, адабий тилге күчтүү таасирин тийгизбейт, өзүндөгү өзгөчөлүктөрдү адабий тилге таңуулабайт, диалектилик, говордук фитонимдердин адабий тилдин сөздүк курамына өтүп, адабий тилди байытышы, адатта, жазуучулардын, журналисттердин тилдин бардык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, каармандардын жана окуянын жергиликтүү колоритин чагылдырып берүү аракеттеринин натыйжасында ишке ашат.

Ошентип, биздин карап жаткан маселебиз фитонимдин лексикасы болгондуктан, жалпысынан өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу сөздөрдүн

жасалуу, лексика-семантикалык турпатына, өнүгүү жолдоруна жана калыптанышына көңүл бурмакчыбыз.

4.5. Фитонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрү

Фитонимдердин грамматикалык структурасы жана анын мааниси дегеле тилдик кордун өнүгүүсүндөгү динамикалык процесс экендиги жалпыга белгилүү көрүнүш. Окумуштуу М. Оразов лексикалык мааниге так аныктама берген: “Лексикалык маани дегенибиз – белгилүү бир тыбыш же тыбыштар тизмеги менен шартталган, тарыхый жана социалдык мааниге түшкөн объективдүү дүйнөдөгү заттардын, кыймыл-аракеттердин, түрдүү кубулуштардын адам түшүнүгүндө жалпыланган абстрактуу образы [Оразов, 1991:45]. Өсүмдүктөрдүн сырткы түзүлүшү гана эмес, анын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү жана индивидуалдуулугу да каралып отуруп аталышка ээ болот. Биз жогоруда айтып өткөндөй, адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү калыптанган сайын сөз да өз маанисин кеңейте баштайт. Сөз мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнөтаанымын таанытат. Жаңы бир зат (аталган өсүмдүк) ар бир улуттун көз карашында ар башкача туюлушу мүмкүн. Мындай улуттук көз караштардан, дүйнө таанымдан тартып айлана-чөйрөгө карай таралат. Сөз синтаксистик байланышка, өзгөрүүлөргө дуушар болуу менен жаңы мааниге ээ болуусу толук ыктымал. Сөздүн өзгөрмө мааниси жана фразеологиялык мааниси ушундай процесстин негизинде келип чыккан. Тил илиминдеги номинация уңгу маани менен тыгыз байланышта экендиги эчак далилденген чындык.

Татаал фитоним катары курамы татаал бир мүчөнүн милдетин аткарып, синтаксистик байланышты түзгөн аталышты айтабыз. Эки компоненттүү фитонимдеги “атрибут+апеллятив” тибин көрсөтүүгө болот. Андагы сөздөрдүн бири экинчисинин маанисин толуктап, негиз болуп берет. Туунду маани менен уңгу маанинин ортосунда тыгыз байланыш болот. Бул тил илиминде байыркы катмардагы фитонимдердин жаңылануусуна шарт түздү. Биз сөз кылган татаал топонимдер кылымдар бою колдонууда болгон. Ошондуктан фитонимдик

системада сөз жасоочу бирдиктер мотивацияны пайда кылып, анын натыйжасында татаал фитоним жаралган. Ошкон фитонимдер изоляцияланып, айрым изоглосса катарында кызмат кылат. Ошондуктан фитоним маанисин өзгөртүп таптакыр жаны маанини бере турган кубулуш эмес, ал тарыхый жактан мыйзамдуу болот. Аталыш көп колдонулса, ал ошончолук көп өзгөрүүгө дуушар болуп, колдонуу жыштыгы жогору болот. Тилдин мыйзамдары убакыттын өтүшү менен өзгөрүп, калыптанып бир системага түшөт. Бул тилдеги терминдерди жасоо тармагына сөзсүз байланыштуу. Ошондуктан жазма эстеликтерде терминдин жасалышы ошондо эле калыпка түшө баштаганы белгилүү. Азыркы тилдин фитонимдик системасын калыпка түшкөн кубулуш катары эсептейбиз. Тилде фитонимдик катмарды жасоого катышкан тарыхый бирдиктер бар жана фитонимдер ошолордун негизинде жасалат. Ошондуктан түрк тилдеринде анын ичинен кыргыз, казак жана өзбек тилдеринде фитонимдик диахрония жана фитоним жасоодо тилдик бирдиктердин мааниси бар экендиги шексиз.

Эгин эгип дыйканчылык менен күн көрүп иштеген аймактарда эгин айдалган аянттардын, эгиндерди, дан, мөмө-жемиштерди терип кургата турган, эгин өскөн, өсүмдүктөр чабыла турган жерлердин, эгиндерге суу келген арыктардын жана башка объектилердин да аттары, аталыштары топонимдик катарга өтүүсү мүмкүн. Биз жогоруда токтолгондой эле, фитонимдик семантика тилдин структурасы, ички формасы жана элдин когнитивдик кабылдоосу менен айкалышкан эриш аркак механизм. Коом өсүп, күн санап турмуш жаңырган сайын улам жаңы түшүнүктөр жана жаңы сөздөр пайда болуп турат. Ошол эле учурда айрым сөздөр пайдалануудан чыгып, унутта кала баштайт. Мунун натыйжасында турмуш зарылдыгына шайкеш тилдин лексикасы дайыма толукталып байып турат. Бул - тилдин ички жана сырткы таасирлер аркылуу өнүгүүсүнүн табигый көрүнүшү.

Өсүмдүк аталыштары жана фитонимдик маанидеги сөздөр пикир алышууда же сөз айкашын башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарууда да маанилүү болуп саналат. Демек, аталган фитонимдик катмар мүчөлөмө

типологиядагы кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн да [ЯМ:1997], флективдүү типологиядагы индоевропа тилдери [Гамкрелидзе, Иванов 1984:85] үчүн да өзөк категория экендиги талашсыз. Ошондуктан фитонимдер категориясынын табиятын аңдап түшүнүү үчүн бул категориянын жалпы тил илиминдеги изилдениш тарыхына сереп салуу зарыл.

Окумуштуулардын пикири боюнча, тилдеги фитонимдерге болгон кызыгуу б.з.ч. V кылымда П. Панин тарабынан жазылган жана төрт миңге жуук (3996) эрежени ичине камтыган байыркы санскрит тилинин грамматикасына барып такалат. Ошол эле доордо Аристотель да өзүнүн “Поэтикасында” алгач ирет фитонимдер жөнүндө түшүнүк менен фитонимдер терминин илимий айлампага киргизип, ал байыркы доордогу Аристотелдин жолун жолдоочулар менен философтор үчүн ар кандай талаш-тартыштарды жараткан объект болуп калган. Ошентип, фитонимдер жөнүндөгү окуу Александрия грамматикалык мектебинин өкүлдөрү болгон Фракиялык Дионисийдин, анын шакирттери Диомеддин (б.з.ч. IVк), Прициандын (б.з. VIк.) эмгектеринде, орто кылымдарда Антуан Арно, Клод Лансло (1660) сыяктуу Пор-Роялдын рационалдуу грамматика мектебинин өкүлдөрү тарабынан улантылат.

Ал эми орус лингвистикасына фитонимдер терминин киргизип, ага илимий мазмун ыйгарып, фитонимдер категориясын үйрөнүүгө олуттуу салым кошкон окумуштуу М.В.Ломоносов болгон. Ал өзүнүн орус грамматикасына байланыштуу эмгегинде Пор-Роялдын рационалдуу грамматикасына, Лаврий Зизания, Милетий Смотрицкий сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине таянган [Лютый 2008: 45]. Орус тилиндеги фитонимдер бөлүнүшү жана аларга семантикалык жактан анализ жүргүзүү XIX-XX кылымдарда А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский сыяктуу тил илиминин классиктеринин эмгектеринде ишке ашырылган.

Фитонимдердин семантикалык табиятын тереңден териштирүү маселеси XX кылымдын 30-жылдарында гана күн тартибине коюла баштайт. Булардын катарына Л.Ельмслев, Р.Якобсон, А.В. де Гроот, Е.Курилович өндүү атактуу окумуштуулардын эмгектерин кошууга болот.

Фитонимдер категориясын изилдөөдөгү жаңы багыт америкалык изилдөөчү Ч.Филлмордун “фитонимдердин грамматикасы” аттуу концепциясынан башталат. Бул концепцияда фитонимдер термини аркылуу морфологиялык деңгээлдеги формалдык көрсөткүчтөр менен алардын маанилеринин биримдигинен турган салттуу категория белгиленбестен, текст аркылуу туюнтулган кырдаалдын семантикалык ролдор деп аталган катышуучулары белгиленет [Филлмор 1981:92]. Демек, бул концепция Н.Хомскийдин генеративдик грамматикасынын идеялары менен үндөшүп турат.

Жогоруда аты аталган окумуштуулардан башка да, жалпы тил илими боюнча эмгектенген окумуштуулардын бир тобу өз эмгектеринде фитонимдер категориясына токтолгон [Потебня 1958: 112]. Даниялык атактуу окумуштуу О.Есперсен фитонимдер тилдеги логикага баш ийбеген иррационалдуу кубулуш деген ойду айтат. Демек, фитонимдеринин тилде алган орду өтө олуттуу. Ал дайыма тилге тимешелүү бардык лексика-грамматикалык кубулуштар менен тыгыз алака-катышта өмүр сүрүп, тилдеги өз кызматын өтөйт. Ар бир фитонимдер өз алдынча мааниге ээ. Камтыган семантикасына карай бир фитонимдер кээде бир канча өз алдынча маанини да берип калат. Фитонимдерлөрдү бири биринен айырмалоого мүмкүн болбогон да учурлар кездешет [Потебня 1958: 135].

Фитонимдерди изилдеген илимпоз аларга төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү ыйгарышкан:

1.Фитонимдер мааниге ээ, бирок ал маанилер кээ бир учурларда чектелүү гана мүнөзгө ээ (А.В. де Гроот).

2.Фитонимдер бир гана мааниге ээ, аларга көп маанилүүлүк мүнөздүү эмес (Якобсон).

3.Фитонимдер мааниге ээ эмес, алар үстүртөн маркировкалоочу гана кубулуш (Филмор).

4.Фитонимдер ар бири өз алдынча чоң маанини берет жана бири бири менен тыгыз байланышта (А.Вежбицка).

Фитонимдер категориясы боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар түрдүү көз караштар орун алып келет. XX кылымдын экинчи жарымындагы Филлмордун “лексикалык фитонимдер” жөнүндө концепциясы салттуу фитонимдерди изилдөөгө терс таасирин тийгизген. Поляк тилчиси Анна Вежбицка өзүнүн илимий эмгегинде фитонимдердин тилдеги олуттуу маанисин бекемдөөгө аракет кылат Вежбицка (1985:303).

Орус жана латын тилдеринин салттуу грамматикаларында адатта ар фитонимдерге бир канчадарылык маанилерди ыйгарып келишкен. Мисалы А.А.Потебня өзүнүн грамматикасында орус тилинин фитонимдердин төмөнкү маанилерин тизмелейт: “социативный (общности): творительный места, времени, орудия и средства, меры, отношения и характерного признака и состояния: творительный предикативный, аппозитивный – и многие другие” [Потебня 1958:178]. Фитоним боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп келген көрүнүктүү окумуштуулар Л.Ельмслев, Р.О.Якобсон, Е.Курилович, де Гроот, жана Э.Якобсондун эмгегинде фитонимдер этиштик фитонимдерге тектеш, себеби экөөнүн тең аткарган кызматы бир, экөө тең аракетке карата перифериялдуу”, - дейт.

Муну менен эле Якобсондун пикирин жокко чыгарууга болбойт, анткени Якобсон баардык учурларда эмес, айрым учурларда гана аточтук фитонимдер менен этиштик фитонимдерге тектеш боло алышат, тактап айтканда бири-бирине окшошуп, аткарган кызматы бир маанини туюндурат деген.

А.Пешковский орус тилиндеги фитонимдерди мисал катарында изилдеп, бул фитонимдер салыштыруу, мейкиндик жана убакыттын мерчемин сыяктуу маанилерин билдирип, бул маанилердин багыттары эч кандай байланышпай тураары жөнүндө айткан [Пешковский 1934: 76].

Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин лексикалык курамын ичтен байытуунун эң негизги булагы. Ошол эле маалда бул тармакты иликтеген тил илиминин сөз жасоо багыты грамматиканын өз алдынча бөлүмү катары эбактан бери эле изилденип келет. Орус тил илиминде сөз жасоо багытында И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. В. Крушевский, В. А. Богородицкий, Ф.

Ф. Фортунатов үзүрлүү эмгектенишкен [Шанский 1968: 9-10]. Жалпы эле чыгыш славян тилдеринде, анын ичинде орус тилиндеги сөз жасоону фитонимдик катмарды далилдеген илимпоз В. В. Виноградов [Виноградов 1951: 2]. В. В. Виноградовдун эмгегинен кийин Н. М. Шанский, Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова, К. А. Лавковская, В. А. Василевская, М. Н. Морозова, З. А. Потиха, И. Ф. Протченко өндүү бир катар окумуштуулар орус тилиндеги фитонимдик курамды ар тараптуу иликтөөгө алышып, көптөгөн фитонимдерди талдашкан. Алсак, Н. М. Шанский «Очерки по русскому словообразованию» деген эмгегинде сөз жасоонун теориялык негиздерин иштеп чыгып, айрым фитонимдердин мисалында, синтаксистик жана морфологиялык жолдорун караган [Шанский 1968).

Жалпы тил илиминин теориялык алкагында түрк тилдериндеги фитонимдердин жасалышы атайын илимий изилдөөлөрдүн, ЖОЖдор үчүн окуу китептердин жана ар кандай сөздүктөрдө талдоого алынат. М. Кашгаринин белгилүү эмгегинде фитонимдердин этимологиясы мүчөлөр менен жасалышы терең иликтенген. Белгилүү чыгыш таануучу бул китебинин баш сөзүндө он бир курандыны (тамганы) этиштен фитонимдик аталыш жасоочу мүчө катары көрсөтүп, тиешелүү мисалдар менен тастыктайт. Жана айрым фитонимдердин үлгүлөрүн келтирет [Кашгари, 2011: 12-21].

Алгачкы ирет фитонимдик мисалдарды, өсүмдүк аталыштарын Касым Тыныстановдун окуу китептеринен жолуктурууга болот. Аты аталган окумуштуу фитонимдерди атайын бөлүп көрсөтпөсө да, анын сөз түркүмдөрү менен сөздүн морфологиясы тууралуу берген аныктамаларында сөздүн курамдык түзүлүшү, сөздүн жасалышы өсүмдүк аттарынын мисалында кыйла терең ачып көрсөтүлгөн. Биз жогоруда токтолуп өткөндөй, кыргыз тилдериндеги сөздөрдү мүчөлөмө жана сенек сөздөр деген термин менен атап, экиге бөлүшүнүн өзүндө эле мүчөлөмө сөздөр курамында өсүмдүк атоолорунун жасалышына токтолгон [Тыныстанов 1928]. Анын «Биздин тил» (1927), «Эне тилибиз» (1928), «Тил сабагы» (1932), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934) деген китептеринде кыргыз тилинде сакталып калган фитонимдер каралып,

алардын жардамы менен жаңы сөздөрдүн жасалышы конкреттүү мисалдар менен коштолот. Ал эми сөздөрдү жалпысынан *уңгу сөз*, *курама сөз*, *улама сөз* деп бөлүштүрүшү, буга шайкеш атоочторду *уңгу атооч*, *курама атооч*, *улама атооч* деп, этиштерди *уңгу этиши*, *курама этиши*, *улама этиши* деп түркүмдөшү кыргыз тилдериндеги сөз жасоо проблемасын чагылдырган алгачкы илимий негиз деп табылууга тийиш [Тыныстанов 1932]. К. Тыныстановдон кийин тилибиздеги фитонимдик кор Ж. Шүкүров, Б. М. Юнусалиев, Б. Ө. Орузбаева, С. К. Кудайбергенов, К. Дыйканов ж. б. окумуштуулардын, эмгектеринде пайдаланылып, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, окуу китептерди жана окуу куралдарын жазышканы белгилүү. Алсак, Ж. Шүкүров кыргыз тилдериндеги татаал фитонимдерди мисал катарында пайдаланып, сөз жасоонун синтаксистик жолун атайын изилдөөнүн объекти катары тандап алат да, татаал фитонимдердин табиятын ачып берүүгө аракеттенет [Шүкүров 1955].

Ж. Шүкүров кыргыз тилдериндеги татаал фитонимдерди татаал сөз катарында карап, анын бир өзгөчөлүгү катары төмөнкүнү белгилейт: «Маани жагынан алганда татаал сөз менен жөнөкөй сөздүн ортосунда анчалык айырма жок. Бирок бир кыйла татаал сөз түшүнүктүн, сөздөрдүн маанисин тактайт, сөздү экспрессивдүү айтууга, ойду ачык, таамай айтууга мүмкүндүк берет. Татаал сөздөрдүн кээ бирөөлөрү маанини жалпылап көрсөтөт» [Шүкүров 2003: 54].

Окумуштуу кыргыз тилчилеринен алгач ирет татаал сөздөрдүн маанилерине, структуралык түзүлүшүнө карай бөлүштүрүп, татаал фитонимдердин тилдин сөздүк курамын байытууга чоң мүмкүндүк берип турганын белгилеген. Татаал фитонимдерди мисал катарында да келтирип, кошмок сөздөргө өзгөчө көңүл буруп, «компоненттеринин маанисинин жоюлганына же жоюлбаганына карата кошмок сөздөрдү экиге бөлүүгө болот: 1) компоненттеринин мааниси жоюлбаган кошмок сөздөр жана 2) бир компоненттин мааниси жоюлган же бүдөмүк болгон кошмок сөздөр» деген пикирин ачыктайт [Шүкүров, 2003: 66-67].

Б. М. Юнусалиев кыргыз тилдериндеги уңгу сөздөрдүн чыгыш тегин байыркы фитонимдердин алкагында изилдеп, алардын сөз жасоодогу

касиеттерин тарыхый планда териштирип чыккан [Юнусалиев 1955; 1959]. Сөз жасоонун синтаксистик жолу боюнча жарыялаган атайын изилдөөсүндө эки же андан көп уңгулардын биригиши аркылуу кылдат жасалган сөздөрдүн тарыхый өнүгүш процессин фитонимдердин мисалында караган. Бул процесс үч этап менен ишке ашып, уңгу сөздөр сыяктуу бириккен формага өтүп кетери белгилеген. Биринчи этапта, маселен, *кай*, *карый*, *кат*, *гат*, *гожо* формасында болсо; экинчи этабында семантикалык биригүү болуп, бирок ар бир компонентинде үндүү фонеманын сакталышы мүнөздүү дейт да, байыркы тилдердеги кожогат, бөрү, уру, карагат сыяктуу мисалды келтирет; үчүнчү этабында биригүү толук жүрүп, компоненттериндеги үндүүлөр бири-бирине таасир берерине токтолот. М., *Миң дубана*, *миңдубана*, *сарыгат*, *кожогат*, *бөрү карагат*, *мот уя*, *мумуя*. [Юнусалиев 1956: 163].

Б. М. Юнусалиев өзүнүн кыргыз жана башка бардык тектеш тилдердеги уңгу сөздөрдүн чыгыш теги менен структуралык түзүлүшүнө багытталган фундаменталдуу изилдөөлөрүнүн натыйжасын «Киргизская лексикология» аттуу монографиясы аркылуу жарыкка чыгарган [Юнусалиев 1959]. Бул эмгегинде окумуштуу уңгу сөздөрдүн байыркы көрүнүшү бир муундуу болуп, аларга сөз жасоочу ар кандай мүчөлөрдүн жалганышы, акырындык менен айрым мүчөлөр биротоло уңгуга кошулуп ширелишип кеткен учурлары айтылып, алар азыр монгол, манжу тилдери сыяктуу алыс тектеш тилдердин фактылары менен гана уңгудан ажыратыла тургандыгына токтолот. Сөз жасоонун морфологиялык жолу гана эмес, сөз жасоонун синтаксистик ыкмасы менен сөздөрдүн жасалышында да айрым бир татаал сөздөр узак убакыт ичинде, тилдин өнүгүшү, өзгөрүшү менен курамдык бөлүктөргө ажыратылышы кыйын болуп, курамдык бөлүктөргө ажырагыс болуп каларын баса белгилеген. М., *карагат*, *кызылгат*, *жылаңач*, *коктикен*, *кокон* ж.б. деген сыяктуу мисалдарды келтирген [Юнусалиев 2005: 339-352].

Б.М. Юнусалиев лексиканын толукталышында башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн да мааниси чоң экендигин айтып өтөт. Азыркы кыргыз тилдеринде башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн катмарлары монгол

тилдери менен байланышкан катмар, иран тилдеринен кабыл алынып өздөштүрүлгөн катмар, араб тилдеринен кабыл алынып өздөштүрүлгөн катмар жана орус тилдеринен келип кирген сөздөр тобуна турган катмар деп аныкталган [Юнусалиев 2005: 413-436]. Орус тилдеринен келип кирген сөздөр катмарын революцияга чейинки кабыл алынган сөздөр жана революциядан кийин кабыл алынган сөздөр деп дагы экиге ажыратып изилдеген [Юнусалиев 2005: 436-444]. Мындай кылып бөлүштүрүүсү орус тилдеринен келип кирген сөздөрдү жазуунун эрежесине байланыштуу болушу ыктымал. Ошондой эле аталган илимпоз роза, капуста, картөшкө сыяктуу жаңылануу теориялык жактан тастыктайт. Сөз маанилеринин өсүшү жана жаңы маанилер жаралып көп маанилүүлүк проблемалары да Б. М. Юнусалиевдин эмгектеринде кылдат каралып чыгып, мезгилдин улам алга жылышы менен лексикалык курамды байытып келе жаткандыгы белгиленген [Юнусалиев 1956: 85-113].

С. К. Кудайбергенов кыргыз тилиндеги фитонимдердин жасалышын терең да кенен иликтеп, алардын жасалышына катышкан мүчөлөрдү көрсөтөт. Ошол эле маалда окумуштуу сөз жасоонун морфологиялык жолуна өзгөчө басым жасап иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Лексикалык курамдын байышында морфологиялык жол менен, башкача айтканда, мүчөлөр менен фитонимдердин жасалышынын маанисинин чоң экендигин көрсөткөн. [Кудайбергенов 1966; 1979].

Жалпы түркологиянын алкагында кыргыз тилинин ички формасы, морфемалык табияты жана сөз жасоо маселелерин изилдөөгө өзгөчө салым кошкон академик Б. Орузбаева мисал катарында фитонимдерге көп ирет кайрылган. Анын эмгектерине атайын токтолуу зарыл. Анткени Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги сөз жасоо, аларды уюштуруудагы тилдик ыкмалар боюнча, алардын жолдору, каражаттары боюнча фитонимдерди мисал катарында тандаган. Аталган окумуштуунун эмгектеринде морфологиялык ыкма менен сөздөрдүн жасалышынын каражаттарын, башкача айтканда, куранды мүчөлөрдү (аффикстерди) алардын жаңы сөздөрдү жаратуудагы катышына карай өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар деп үч топко

бөлүштүрүп изилдеген. Айрым сөз жасоочу куранды мүчөлөр абдан көп сөздөрдү жасоого жөндөмдүү болуп, фитонимдердин составында арбын жолугат. Ошону менен бирге кээ бир сөз жасоочу куранды мүчөлөр азыркы учурда активдүү болгон *–лыз* формантына токтолгон [Орузбаева 1964; 2000].

Академик Б. Орузбаева кыргыз тилиндеги айрым сенек формаларга токтолуп, экинчи номинациялык катарды толуктаган **кегети, четинди, карагат, алмалы** сыяктуу фитонимдерге токтолот. «Тилдеги бардык сөздөргө (б. а. лексикалык катмарларга) морфосемантикалык жактан көз жүгүртсөк, ар бир төл сөздүн түзүлүш курамына - уңгусуна, ага айкалышуучу куранды мүчөлөрүнө жана ошол мүчөлөрдүн түзүлүш касиеттерине, уңгулардын өз ара айкалышына жана туруктуу лексикалык бирдиктерди түзүү эрежелерине көңүл бурууга туура келет. *Тил илиминин мына ушул маселелердин бардыгын өз ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо (словообразование) деп аталат*» [Орузбаева 2000: 201].

Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги сөздөрдү, сөздөрдүн маанилерин, сөздүн курамдык түзүлүшүн - уңгуларын, курандыларын терең иликтеп чыгып, муун түзүлүштөгү уңгу сөздөрдү, куранды мүчөлөрдү алардын структуралык түзүлүштөрү менен бардык маанилерин аныктап тактап көрсөткөн.

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасы кыргыз тилинин сөздүк курамынын бир тармагы экендиги талашсыз. Демек, фитонимдик лексиканын калыптанышында сөз жасоонун бардык жолдорунун кошкон салымы олуттуу экендигинде шек жок. Муну биздин фактылардан да ачык көрүүгө болот.

Фитонимдерге байланыштуу эмгек процессинин аткарылыш мүнөзү кыргыз урууларынын кошуна өзбек, тажик калкы менен тыгыз байланышта, мамиле-катышта болгондугун тастыктайт. Ошондуктан кыргыз тилинин фитонимдик лексикасында өзбек тили менен болгон карым-катыштарды чагылдырган сөздөр да кыйла арбын.

Демек, кыргыз тилинин фитонимдик лексиканын калыптанышында, баюу процессинде сөз жасоонун жолдору менен бирге башка тилдерден сөз кабыл алуу жана өздөштүрүүнүн салымы да болгону ачык. Анткени эмгек процесси

аркылуу болгон маданий аралык карым-катыштарда башка элдердин тилдеринен сөз өздөштүрүүнүн болушу - бул табигый процесс.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын калыптанышы жана байышы тууралуу сөз кылганда сөз жасоо жолдору жана сырттан сөздөрдү өздөштүрүү процесстери менен тыгыз байланышта экендиги аныкталат.

Кыргыз тилиндегидей эле түрк тилдеринде да морфологиялык жол менен жасалган сөздөр жыш кездешет. Кыргыз тили типологиялык жактан агглютинативдүү тилдердин катарына кирип, жаңы сөз да, сөз формасы аффикстердин улануусу жасалгандыктан жана сөз уңгусу туруктуу сакталгандыктан, сөздүн курама компоненттеринин чектерин аныктоого боло тургандыгы белгилүү. Ошондон улам мүчөлөр жалганса дасөздүн уңгусу туруктуу сакталып өзүнүн баштапкы маанисин жоготпойт. Уңгуга уланган мүчөлөр дайыма сөздөрдүн маанисин пайда кылгандыктан тилде куранды мүчөлөр басымдуулук кылат. Баса белгилей турган нерсе, сөз жасоодо курандынын курамын түзгөн мүчөлөрдүн саны да, сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырган дервациялык валенттүүлүгү да, жаңы сөздөрдүн маанисин аныктаган туунду маанилери мааниге ээ болот.

Мына ушул жагдайларды эске алуу менен жана куранды мүчөлөрдүн келип чыгыш тегин тереңден териштирүү аркылуу академик Б. Орузбаева кыргыз тилдериндеги куранды мүчөгө анализжүргүзүп, алардын жаңы сөздөрдү жасай ала турган мүмкүнчүлүктөрү, структуралык түзүлүштөрү жөнүндө кеңири маалыматтарды берген жана куранды мүчөлөрдү *өнүмдүү курандылар*, *аз өнүмдүү курандылар* жана *өнүмсүз курандылар* деп үч топко бөлүштүргөн [Орузбаева 2000: 222-345].

Кыргыз тилинин фитонимдик лексикасынын калыптанышы жана байышына тиешелүү болгон куранды мүчөлөрдү да алардын мына ошол өнүмдүү-өнүмсүздүк даражасына жараша карап чыгабыз. Сөз жасоочу куранды мүчөлөр менен жасалган фитонимдик лексикадагы сөздөрдүн айрымдары лексика-тематикалык башка топторго да тиешелүү болуп келет. Мындай көрүнүштөр, мисалы, пахтачылык, багбанчылык, шалы өстүрүүчүлүк, арпа-

буудай өстүрүүчүлүк сыяктуу тармактардын бардыгына тиешелүү аталыштар, сөздөр болот. Аларды жогорудагы тармактын бирөөнө гана тиешелүү дегендей тыянак туура болбойт.

Ал эми “Кыргыз - түрк салыштырма грамматикасынын негиздери “ аттуу эмгекте сөз жасоо маселеси сөз жасам деп берилип, сөз жасоо туурасында кыргыз жана түрк тилдеринде жалпыланып жана кеңири эки тилде берилет. Эмгекте, сөз жасам туурасында жалпы маалымат берилип, сөз жасоонун негизги түшүнүктөрү, сөз жасоо мааниси, куранды мүчө, сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби, сөз жасоо жолдору, морфологиялык жол жана синтаксистик жолдор каралган. Мисалы: атоочтон зат атооч жасоочу –чы мүчөсү: *Арпачы, томукчу, шыбакча, шалычы, камышчы, өрүкчү, жийдечи, зиречи.*

Тилдин семантикалык мейкиндигин, сөздүк курамын байытуу зарылдыгы ар дайым пайда болуп турары бышык. Буга шайкеш коомдун өнүгүшү менен фитонимдик тармак семантикалык жактан да улам кеңейип, жаңы техникалык өсүмдүктөрдүн саны да, аталыштары улам арбып турары жана мындай аталыштардын активдүү колдонулганы тилдин активдүү лексикасына айланары анык.

IV бап боюнча жыйынтык

Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин лексикалык курамын ичтен байытуунун эң негизги булагы. Түрк тилдерине жалпы өсүмдүк аттары түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилиндеги жалпы өсүмдүк аттары - байыртадан келе жаткан эски аталыштар экендиги айкын. Өзгөчө түрк элдери жашаган аймактарда алардын экономикалык мааниси чоң. Күнүмдүк тиричиликке пайдалуу: арча, карагай, эмен карагай, тал карагай, жекече, алча, карагат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, тарагай, бетеге, дарак, бадал, мөмө сыяктуу аталыштар тилдин байыркы абалын чагылдырган элементтер экендиги анык.

КОРУТУНДУ

Кыргыз тилинде жана жалпы эле түрк тилеринин фитонимиялык катмарын, типологиялык өзгөчөлүгүн жана жалпылыктарын универсалия түрүндө изилдөөдө али колго алына турган көптөгөн маселелердин бар экендиги айкын болду. Бир тилдин лексикалык корундагы фитонимдердин экинчи бир тилдин сөздүк курамы менен салыштырып талдоо аракети тийиштүү базалык шарттар түзүлгөндө гана толугу менен ийгиликтүү ишке ашырылыш мүмкүндүгү иштин жүрүшүндө белгилүү болду.

Тектеш тилдердин фитонимдик катмарынын ортосундагы жалпылык жана айырмачылык алардын фитонимдик лексикасында өзгөчө курч чагылдырылары белгилүү. Генетикалык жактан жакындык проблемасы тилдердин изилденишинде сөзсүз түрдө лексикага кайрылуу аракети аткарылат. Мындай аракеттер жалаң гана тилдерди салыштырып изилдөөчү типология, же бир тилдер бүлөсүн иликтөөчү лингвистикалык багыт, же конкреттүү бир тилдин жеке өзүнүн тарыхый фамматикасынын илимий жактан изилденишинде абдан терен мааниге ээ экендиги түркологияда гана эмес, дүйнөлүк лингвистикалык практикада колдонулуп келет. Мындай иликтөө аракети тектеш тилдердин миндеген жылдар аралыгындагы колдонгон фитонимдеринин туруктуулугу, жоголушу, мунун натыйжасында тилдеги лексиканын өзгөрүшү тууралуу жыйынтыкка алып келет.

Мындай мүнөздөгү атайын илимий методдорду колдонуу М. Кашгари, Макс Мюллер, Герман Пауль, Август Шлейхер жана ушул сыяктуу окумуштууларга таандык. Алар калктын тили менен бөтөн тилдердин фитонимиясы менен болгон карым-катышын да, ошондой эле алардын тилдеринин жашашында социалдык-маданий факторлордун таасирин аныктоого, салыштырып көрүүгө аракеттенишкен. Г. Пауль алгачкылардан болуп киргизген бултарыхый жатан иликтөө, типологиялык-салыштырма методдун бир түрү катары да, өзүнчө илимий жол иретинде да «глоттохронологиялык метод» деп аталып, тилдердин тектештик жана типологиялык айырмасын тактоо багытында колдонууга кирген.

Биздин диссертациялык иликтөөбүздө фитонимдик бирдиктерин кароо

аракети алдыга коюлуп, түрк тилдеринде тен колдонулуп келген фитонимдик лексика жана өсүмдүк маанисиндеги сөздөргө лексика-семантикалык талдоо, айрым сөздөргө этимологиялык анализ ишке ашырылды. Иштин жүрүшүндө жана анын натыйжасында төмөнкүдөй тыянактарга токтолдук:

Түрк тилдеринин фитонимдик лексикасындагы фитонимдиердин семантикалык жактан өзгөрүүлөрү, жылышуулары же алсызданышы ж.б. маанилик көрүнүштөрү каралат;

Тектеш тилдердин сөздүк курамындагы фитонимдик катмардын катышы талдоого алынат, ошондой эле семантикалык жактан өздөштүрүлүшү, негизги шарттары такталат;

Каралган фитонимдик бирдиктердин негизинде атайын илимий изилдөө багыттарынан сырткары, тилдин практикалык маселелеринин да абдан терең мааниси бар экендиги айкындалды;

Тектеш тилдердин фитонимдик лексикасынын иликтениши лексикография багытында өзгөчө маанилүү жыйынтыктарга алып келмекчи, маселен, бул иштин натыйжасында кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдүн жаны маанидеги фитонимдер менен толукталышы, сөздөрдүн жаны манилеринин пайда болгондугун. аныктоого жол ача тургандыгы да аныкталды.

Фитонимдик лексиканын кыргыз жана түрк тилдеринин негизинде каралышы кыргыз тилинин байыркы катмарын изилдөө, ошондой эле түрк тилдерин багыттарында, болгондо да тил үйрөнүү тармагында жогору мааниге ээ экендиги белгилүү. Анткени кыргыз тилинин же түрк тилдеринин байыркы фитонимдик катмарын иликтөөнүн натыйжалары реалдуу негиз катарында кызмат кылат.

Фитонимдик лингвистикалык маани-маңызын изилдөө менен бир катарда төмөнкүдөй натыйжаларды чыгарууга болот:

1. Фитонимия илимий багыт катарында ар тараптан каралды. Анын кыргыз жана түрк тилдеринде колдонулушунун семантикалык, менталдык жана когнитивдик өзгөчөлүктөрү белгиленип, көп парадигмалуулугу, лингвистикадагы орду аныкталды.

2. Фитонимдик функционалдык-семантикалык талаанын көлөмү, алкагы жана түзүүчүлөрү жиктелди.

3. Фитонимиянын лингвистикалык статусун аныктоо аракети да жасалды, анын морфологиялык көрсөткүчтөрү, татаал фитонимдердин тутумундагы бөтөнчөлүктөрү иликтенди.

4. Кыргыз тилинде фитонимдер туруктуу системаны түзөт деген пикир бышыкталды жана аларга толук мүнөздөмө берилип, алар конкреттүү факт-материалдар менен тастыкталып, жетиштүү мисалдар менен аргументтелди жана түрк тилдериндеги альтернанттар салыштырылды.

5. Фитонимдердин прагматикалык бөтөнчөлүктөрү, алардын функционалдык-семантикалык ролдору айкындалды.

6. Фитонимдердин тектеш жана тектеш эмес тилдерде берилишине салыштырма анализ жүргүзүлдү.

7. Фитонимдердин морфологиялык көрсөткүчтөрү аныкталды, анын атоо категориясындагы орду боюнча болгон илимдеги кайчылаш пикирлер анализделип, байыркы фитонимдердин формасы туруктуу деп табылды.

8. Фитонимдердин туруктуу сөз айкаштарында, топонимияда көп колдонула тургандыгы тастыкталды.

Изилдөөдө талданган жоболор, айтылган ойлор, келтирилген мисалдар, жана конкреттүү материалдар төмөнкүдөй жалпы тыянактарды чыгарууга негиз болот:

1) түрк тилдериндеги жана азыркы кыргыз тилинде сакталган байыркы фитонимдик кор орток лингвистикалык эстеликтер. Ал бардык түрк тилдеринде жолугат жана коомдун өкүлдөрүнө бирдей тиешелүү. Бизди курчаган жашыл дүйнө жашоону негизи катарында каралат.

2) Фитонимдер коомдук турмуштун бардык тармактарында активдүү колдонулат. Фитонимдер жандуу тилде туруктуу, колдонушу жыш;

3) Фитонимдерди изилдөө ар кыл илимдердин жоболоруна кайрылууга мажбурлайт. Аларды иликтөө лингвистикалык, географиялык биологиялык, жалпы теологиялык, этнографиялык, гносеологиялык, политологиялык,

семиотикалык ж.б. тармактардагы маалыматтарды пайдаланууну, сыпаттоону талап кылат;

Келечекте төмөнкү багытта иштер алып барылса деген сунуш киргизмекчибиз:

1) Түрк тилдериндеги байыркы фитонимдердин формаларын толук форматта, б. а. орток формаларын кошуп, кеңири изилдөө жүргүзүү керек;

2) фитонимдерди терең талдоо максатында фольклордук, этнографиялык, ботаникалык лингвометодикалык, когнитивдик атайын изилдөө иштери алып барылышы зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Акманова Р. С. Видовые названия растений общетюркского характера в башкирском языке [Текст] / Р. С. Акманова // Проблемы гуманитарных наук и образования в современном мире: Сб. научн. ст. – Сибай, 2020. – С.25-27.
2. Алешина Е. К. Исследование наименований растений и национальная языковая картина мира: к постановке проблемы [Текст] / Е. К. Алешина // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. – Т. 8, вып. 2: Филология – Новосибирск, 2009. – С. 34-37.
3. Алимбаева П. К., Нуралиева Ж. С. Дартка даба өсүмдүктөр [Текст] / П. К. Алимбаева, Ж. С. Нуралиева. – Б.: Кыргызстан, 1991. -128 б.
4. Анненков Н. И. Ботанический словарь или собрание названий на языках латинском, русском, немецком, французском и других, употребляемых различными племенами, обитающими в России [Текст] / Н. И. Аннеков. – М., 1859.
5. Апажев Т. Л. Проблемы кабардинской лексики [Текст] / Т. Л. Апажев. – Нальчик, 1992. – 335 с.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері [Электрондық ресурс] / К. Аханов. - Алматы, 2002. - 664 б.
7. Ахметова Э. Р. Названия овощей и фруктов в татарском языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Э. Р. Ахметова. -Казань, 2012. -30 с.
8. Ахметьянов Р. Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья [Текст] / Р. Г. Ахметьянов. -М.: Наука, 1989. -200 с.
9. Әхмәтъянов Р. Татар теленең кыскача тарихи этимологик сүзлеге [Текст] / Р. Әхмәтъянов. -Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2001. -272 с.
10. Багаутдинова М. И. Этнографическая лексика башкирского языка [Текст] / М. И. Багаутдинова. – Уфа, 2002. – 116 с.
11. Базылхан Б. Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс) [Текст] / Б. Базылхан. – Өлгий, 1973. -174 бет.

12. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] / Г. Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыков. – Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1958. -174 б.
13. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору [Текст] / Г. Бакинова // Китепте: Классикалык изилдөөлөр жана тексттер. Диалектология. 2-том. –Б.: Принт экспресс, 2019. -47-152-бб.
14. Баратов Ш. Профессиональная лексика уйгурского языка (на материале терминов бахчеводства, садоводства) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Ш. Баратов. – Алма-Ата, 1971. – 19 с.
15. Барышникова Т. Д. Структурно-семантические и мотивирующие свойства флоронимов в английском и французском языках [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Т. Д. Барышникова. – Волгоград, 1999. – 21 с.
16. Баскаков Н.А. Процессы ареальной интеграции в истории тюркских языков [Текст] / Н.А.Баскаков // СТ. 1980, №4. -3-6 с.
17. Батманов И.А. Вопросы формирования киргизского литературного языка [Текст]/ И.А. Батманов// Труды ИЯЛИ. Кирг.фил. АН СССР. 1952, Вып. III. -5-17с.
18. Беруни Абу Рейхан. Избранные произведения [Текст] / Абу Рейхан Беруни. Т. 4. Перевод с арабского У. Каримова. - Т., 1973. – 312 с.
19. Бигамбетов М. Казак тіліндегі шоп атауларынын кейбір мәселелері [Текст] / М. Бигамбетов // Ученые записки Кызыл-Ордынский пединститут им. Н. Гоголя. – 1958, Т.4. – С.155-171.
20. Бобоев Ю. А. Вопросы истории и культуры народов Мавераннахра и Хорасана в трудах Абурайхана Беруни (культурологический аспект): Автореф. канд. дисс. [Текст] / Ю. А. Бобоев. - Худжанд, 2006. -22 с.
21. Боброва Т. А. Фитонимы на -ик(а), -иц(а) в русском литературном языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т.А. Боброва. – М., 1976. – 22 с.
22. Бобровников А. Грамматика монгольско-калмыцкого языка [Текст] / А. Бобровников. –Казань, 1849. - 412 с.

23. Болганбаев А. Лексикология казахского языка [Текст] / А. Болганбаев. -2-е изд., переизд. и доп. – Алма-Ата, 1988. – 147 с.
24. Боровков А. К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб» [Текст] / А. К. Боровков // Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971. – С. 96-111.
25. Бурганова Н. Б. О татарских названиях растений [Текст] / Н. Б. Бурганова // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. - Казань, 1976. – С. 125-141.
26. Бурмистрова Т. Н. Сакральная фитонимия: лингвокультурологический аспект [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Т. Н. Бурмистрова. – Екатеринбург, 2008. – 23 с.
27. Бурнашев В. П. Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного / сост. В. П. Бурнашев. В 2-х томах. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1843-1844.
28. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии [Текст] / А. Вамбери. Пер. с нем. З. Д. Голубевой. – М.: «Восточная литература» РАН, 2003. – 320 с.
29. Гаджиев Т. И. О происхождении геминат в тюркских языках [Текст] / Т.И.Гаджиев // СТ. 1971, №6. -С.-26-31.
30. Гаджиева Н. З., Серебренников Б. А. Был ли начальный j в тюркских языках? [Текст] / Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников // СТ. 1974, №3. –С.-75-82.
31. Гаджиева Н. З. Некоторые тенденции в развитии строя тюркских языков. [Текст] / Н. З. Гаджиева // Советская тюркология. 1976. -№2. -С.-3-12.
32. Гажирахмедов Н. Структурно-семантические типы и принципы номинации фитонимов в кумыкском языке [Текст] / Н. Гажирахмедов // Tehlikideki Diller Dergisi, 2021. -№18. -С. 55-64.
33. Грач А.Д. Хронологические и этно-культурные границы древнетюркского времени [Текст] / А. Д. Грач // Тюркологический сборник. К 60-летию А.Н. Кононова. –Москва: Наука, 1966. -С.188-193.

34. Грошева А. В. Латинская земледельческая лексика на индоевропейском фоне [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. В. Грошева. - СПб, 2009. -50 с.
35. Даль В. И. Учебное руководство для военно-учебных заведений. Естественная история. Ботаника [Текст] / В. И. Даль. – СПб., 1851.
36. Дегтярев Г. А. О номинации трав в чувашском языке [Текст] / Г. А. Дегтярев // Советская тюркология. -Баку, 1986. -№1. - С. 75-78.
37. Дегтярев Г. А. Лексика земледелия в чувашском языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / Г. А. Дегтярев. -М., 1987. -18 с.
38. Джамалханов Х. А. Из истории формирования и развития узбекской ботанической терминологии [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Х. А. Джамалханов. – Ташкент, 1968. – 21 с.
39. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н. К. Дмитриев. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. -275с.
40. Дмитриева Л. В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках [Текст] / Л. В. Дмитриева // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Отв. ред. В. И. Цинциус. -Л.: Наука, 1972. -С. 151-223.
41. Дмитриева Л. В. К этимологии некоторых названий растений в тюркских языках [Текст] / Л. В. Дмитриева // Советская тюркология. 1973. -№6. -С.-40-43.
42. Дмитриева Л. В. Некоторые итоги изучения названий растений в тюркских языках сопоставительно с другими языками алтайской семьи [Текст] / Л. В. Дмитриева // Советская тюркология. 1975. -№2. -С.-13-24.
43. Дмитриева Л. В. Общеалтайские названия и основы в тюркской фитонимике [Текст] / Л. В. Дмитриева // Советская тюркология. 1975. -№6. -С.-49-54.
44. Дмитриева Ю. Опыт сравнительно-исторического и ареально-типологического изучения флористической лексики чувашского языка [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю. Дмитриева. -Чебоксары, 1996. -21 с.
45. Дмитриева Ю. Чувашские народные названия дикорастущих растений [Текст] / Ю. Дмитриева. – Дебрекен, 2001. – 214 с.

46. Дондуков У.-Ж. Ш. Словообразование монгольских языков [Текст] / У.-Ж. Ш. Дондуков. – Улан-Удэ, 1993. – 194 с.
47. Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов и др. -Ленинград: Наука, 1969. - 676 с.
48. Дьяченко Ю. А. Фитонимическая лексика в художественной прозе Е. И. Носова [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю. А. Дьяченко. -Курск, 2010. -197 с.
49. Дыбо А. В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд: Пратюркский период [Текст] / А. В. Дыбо. -М., 2007. -227с.
50. Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка [Текст] / В. Г. Егоров. – Чебоксары, 1964. – 356 с.
51. Ескеева М. Қ. Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны [Текст] / М. Қ. Ескеева. -Астана: Тюркская академия, 2011. -419 с.
52. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы[Текст]: окуу куралы / Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова. –Бишкек: Сабыр, 2001. – 152 б.
53. Жаримбетов А. Тюркизмы в русских названиях фруктов деревьев и кустарников [Текст] / А. Жаримбетов // Советская тюркология. 1974. -№4. -С. 32-44.
54. Жаппуев А. А. Термины земледелия в карачаево-балкарском языке [Текст]: автореф. дисс.... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. А. Жаппуев. – М., 1974. –30с.
55. Жумалиев Ж. Мөмө-жемиштердин түрк тилдериндеги айрым аталыштары тууралуу байкоолор [Текст] / Ж. Жумалиев // Тюркологические исследования. – Фрунзе: Илим, 1986. - С. 37-45.
56. Жумалиев Ж. Анжиян кыргыздарынын тили [Текст] / Ж. Жумалиев. -Ф.: Илим, 1983. -220 б.
57. Иванов С. Н. О сохранении в строе языка следов его прежних состояний [Текст] / С. Н. Иванов // Советская тюркология. 1973. №5. -С. 9-16.
58. Исаев Ю. Н. Фитонимическая картина мира в разноструктурных языках [Текст]: дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Ю. Н. Исаев. – Чебоксары, 2015. - 413 с.

59. Исмаилова А. Х., Гаджиев Э. Н. К проблеме изучения фитонимической лексики в кумыкском языке [Текст] / А. Х. Исмаилова, Э. Н. Гаджиев // Грамота, 2016. -№2(56): в 2-х ч. Ч.2. -С. 91-94.
60. Ишбердин Э. Ф. Монгольские заимствования в башкирском языке [Текст] / Э. Ф. Ишбердин // Советская тюркология. 1979. - №1. – С. 64-72.
61. Ишмухаметова А. Ш. Лексико-семантический анализ лексемы балтырган (с использованием материалов корпуса башкирского языка) [Текст] / А. Ш. Ишмухаметова // Oriental Studies. – 2020. Vol. 13. Iss. 5. P. 1406-1414.
62. Каада-салттар. Ак баталар. “Эл адабияты” сериясынын 29-тому [Текст] / Түзгөндөр: А. Акматалиев, К.Кырбашев ж.б. – Бишкек, 2003. -214 б.
63. Кадымова А. А. Исследование фитонимов в азербайджанском и русском языках (на основе словообразовательных и фразеологических единиц) [Текст]: автореф. дисс... д-ра философии и филологии / А. А. Кадымова. – Баку, 2018. - 44 с.
64. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Текст]: ред. басқ. І. К. Кеңесбаев; құраст.: Ш. Ахметова / Қазақ ССР Ғылым академиясы, Тіл білімі ин-ты. - Алматы: Ғылым, 1959. 1-том. А-К. – 337 с.
65. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Текст]: ред. басқ. І. К. Кеңесбаев; құраст.: Ш. Ахметова / Қазақ ССР Ғылым академиясы, Тіл білімі ин-ты. - Алматы: Ғылым, 1961. 2-том. Қ-Я. – 533 с.
66. Калиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары [Текст] / Б. Калиев. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
67. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О. Каратаев, С. Эралиев. – Бишкек, 2005. – 600 б.
68. Каскаракова З. Е. Флористическая лексика в диалектах хакасского языка [Текст] / З. Е. Каскаракова // The Journal of Siberian Studies. – 2013. Cilt 1, Vol. 1, Number 1. – С. 18-26.
69. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. -Бишкек: Бийиктик, 2013. - 512 б.

70. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 2-том. -Бишкек: Бийиктик, 2013. - 304 б.
71. Кашкари Махмут. Дивану лугати-т түрк (*Түркий тилдер сөз жыйнагы*) [Текст] / Которгон: Оморов А. 3-том. -Жалал-Абад, 2016. - 336 б.
72. Кашкари Махмуд. Дивану лугати ат-түрк (*Түрк тилдеринин сөздүгү*) [Текст] / Которгондор: Токоев Т.Т., Кошмоков К.С. I том. -Бишкек: «KIRland», 2017. - 906 б.
73. Кашкари Махмуд. Дивану лугати ат-түрк (*Түрк тилдеринин сөздүгү*) [Текст] / Которгондор: Токоев Т.Т., Кошмоков К.С. II том. - Бишкек: «KIRland», 2017. - 592 б.
74. Кашкари Махмуд. Дивану лугати ат-түрк (*Түрк тилдеринин сөздүгү*) [Текст] / Которгондор: Токоев Т.Т., Кошмоков К.С. III том. - Бишкек: «KIRland», 2017. - 680 б.
75. Кенесов Е. К. Казахская фитонимия как отражение духовной сути и художественно-эстетических идеалов народа [Текст] / Е. К. Кенесов // // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21539>
76. Колосова В. Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект [Текст] / В. Б. Колосова. – Москва: «Индрик», 2009. – 352 с.
77. Кондратович К. А. Дикционер, или Речениар, по алфавиту российских слов, о разных произращениях, т.е. древах, травах, цветах, семенах огородных и полевых, кореньях и о прочих былиях и минералах [Текст] / К. А. Коновалов. – СПб., 1780.
78. Кондыбай С. Казахская мифология: Краткий словарь [Текст] / С. Кондыбай. –Алматы: Нурлы алам, 2004. –272 с.
79. Коновалов Н. И. Народная фитонимия как фрагмент языковой картины мира [Текст] / Н. И. Коновалов. – Екатеринбург: Изд-во Дома учителя, 2001. –150 с.

80. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII -IX вв. [Текст] / А. Н. Кононов. -Ленинград: Наука, 1980. -255с.
81. Копчева В. В. Соотношение искусственной и естественной номинации (на материале названий растений) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / В. В. Копчева. – Томск, 1985. – 21 с.
82. Кошғарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит түрк) [Текст]. I том. Которгон: С.Муталлибов. –Ташкент, 1960. - 499 б.
83. Кошғарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит түрк) [Текст]. II том. Которгон: С.Муталлибов. –Ташкент, 1961. - 427 б.
84. Кошғарий Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит түрк) [Текст]. III том. Которгон: С.Муталлибов. –Ташкент, 1963. -461 б.
85. Кузьмина А. А. Названия деревьев и кустарников в якутском языке (сравнительный аспект) [Текст] / А. А. Кузьмина // Северо-Восточный гуманитарный вестник. -2016. -№4(17). -С. 99-105.
86. Кукаева С. А. Лексика земледелия в ногайском языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / С. А. Кукаева. - Махачкала, 2005. -22 с.
87. Кукаева С. А. Лексика земледелия в ногайском языке [Текст] / С. А. Кукаева. – Черкесск, 2021. – 256 с.
88. Кулиев Э. С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа) [Текст]: дис... канд. филол. наук: 10.02.06 / Э. С. Кулиев. - Баку, 1988. -150 с.
89. Курышжанов А. К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря» [Текст] / А. К. Курышжанов.- Алма-Ата, 1970.
90. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. -Бишкек, 2009. - 1361 б.
91. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составитель: К. К. Юдахин. 2-е изд. - Москва: Советская энциклопедия, 1985. -Т.1. -503 б.
92. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составитель: К. К. Юдахин. 2-е изд. - Москва: Советская энциклопедия, 1985. -Т.2. -473 б.

93. Левитская Л. С. Историческая фонетика чувашского языка [Текст] / Л. С. Левитская. –Чебоксары: ЧГИГН, 2014. -320 с.
94. Летова А. М. Из истории исследования фитонимической лексики: лингвокультурологический аспект [Текст] / А. М. Летова // Вестник МГОУ. Серия «Русская филология». – 2012. - №2. – С.30-34.
95. Летова А. М. Семантические особенности фитонимов в русском фольклоре [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. М. Летова. – Москва, 2012. – 202 с.
96. Лукьянова И. В. Диалектная фитонимика в когнитивно-ономазиологическом аспекте [Текст]: дисс. канд. филол. наук: 10.02.01 / И. В. Лукьянова. – Томск, 2018. – 215 с.
97. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности [Текст] / С. Е. Малов // Изв. АН СССР. Том IX, вып 2. 1952. -135-143 с.
98. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки [Текст] / С. Е. Малов. -Москва: Наука, 1967. -220 с.
99. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Лексикология [Текст] / Ж.Мамытов, З.Кулумбаева. – Фрунзе, 1971. – 112 б.
100. Махмуд ал-Кашгари. Диван Луга тат-Турк [Текст]: перевод и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом / Махмуд ал-Кашгари. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
101. Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений [Текст] / В. А. Меркулова. – Москва: Наука, 1967. – 250 с.
102. Мирзаханова Дж. Б. Фитонимическая лексика азербайджанского (в сравнении с другими тюркскими языками) [Текст]: дисс... канд. филол. наук: 10.02.06 / Дж. Б. Мирзаханова. -Махачкала, 2007. -146 с.
103. Миф, уламыш, аңыз, санжыра уламышы. “Эл адабияты” сериясынын 26-тому [Текст] / Түзгөн: Н. Нарынбаева. – Бишкек, 2017. -632 б.
104. Моисеев А. И. Мотивированность слов [Текст] / А. И. Моисеев // Исследования по грамматике русского языка. IV. Уч. зап. ЛГУ. Вып. 68. – Л., 1968. – С. 121-136.

105. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К. М. Мусаев. – Москва: Наука, 1975. -359 с.
106. Мусаев С. Ж., Абдыкеримова А. Э., Садыкова С. З. Тил илими: 1-бөлүк. Илимий таанып-билүү жана тил илиминин тарыхы [Текст] / С. Ж. Мусаев, А. Э. Абдыкеримова, С. З. Садыкова. -Б, 2020. -432 б.
107. Назарова Г. Ш. Названия лекарственных растений в современном уйгурском языке [Текст]: автореф. канд. дисс.: 10.02.06 / Г. Ш. Назарова. -Алма-Ата, 1992. -23 с.
108. Насыри К. Гөлзар вә чәмэнзар, ягъни үләнлек вә чәчәклек [Текст] / К. Насыри. – Казань, 1894.
109. Норманская Ю. В. Растительный мир. Деревья и кустарники. Географическая локализация прародины тюрков по данным флористической лексики [Текст] / Ю. В. Норманская // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык. Картина мира пратюрка. -М., 2006. -С. 387-435.
110. Омашева Ж. М. Названия лекарственных трав в казахском языке: этимологический аспект [Текст] / Ж. М. Омашева // Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика, 2016. -№4. -С. 82-89.
111. Омашева Ж. М. Названия лекарственных травянистых растений в русском и казахском языках (мотивационно-словообразовательный и лингвокультурный аспекты): дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 [Текст] / Ж. М. Омашева. – Екатеринбург, 2017. – 219 с.
112. Оралбаева Н. Современная словообразовательная система в казахском языке [Текст] / Н. Оралбаева. – Алматы, 1989.
113. Осорова М. А. Фитонимы с компонентом-зоонимом в якутском и хакасском языках [Текст] / М. А. Осорова // Вестник ЧГПУ им. И. Я. Яковлева. – 2023. -№4(121). – С. 21-31.
114. Отемисов А. З. О морфологической структуре фитонимов каракалпакского языка [Текст] / А. З. Отемисов // Российская тюркология. -М., 2019. -№3-4(24-25). -С. 51-61.

115. Өмірәлиев Қ. Түркі тіліндегі р, л дыбыстарының алмасуы [Текст] / Қ. Өмірәлиев // Исследования по тюркологии. Алма-Ата: Наука, 1969. -С. 138-141.
116. Пауль Г. Принципы истории языка [Текст] / Г. Пауль. Перевод А. А. Холодовича. -М.: Издательство иностранной литературы, 1960. -500 с.
117. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская // Отв. ред. А. В. Суперанская. -Москва: Наука, 1978. –200 с.
118. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. Потебня. – М.: 1968. – 550 с.
119. Природное окружение и материальная культура пратюркских народов [Текст] / Отв. ред. А. В. Дыбо. -М.: Вост. лит., 2008. -342 с.
120. Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология [Текст] / Г. И. Рамstedт. - М.: Издательство иностранной литературы, 1957. - 251 с.
121. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст] / М. Рясянен. -Москва: Изд. иностр. лит., 1955. -222 с.
122. Салқынбай А. Б. Қазақ тілі сөзжасамы [Текст]: Оқу құралы / А. Б. Салқынбай. – Алматы, 2003. – 271 с.
123. Сафарова Р. З. Принципы наименования растений в башкирском языке [Текст] / Р. З. Сафарова // Лингвистические исследования. – Москва, 1979. – С. 208-215.
124. Сафарова Р. З. Источники, пути и принципы формирования ботанической терминологии башкирского языка (на материале названий растений): автореферат канд. дисс. [Текст] / Р. З. Сафарова. – Ленинград, 1984. – 22 с.
125. Севортян Э. В. О содержании термина «общетюркский» [Текст] / Э. В. Севортян // Советская тюркология. 1971, №2. -С. 3-12.
126. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные [Текст] / Составитель: Э. В. Севортян. -М.: Наука, 1974. -767 с.
127. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б» [Текст] / Составитель: Э. В. Севортян. -М.: Наука, 1978. -349 с.

128. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д» [Текст] / Составитель: Э. В. Севортян. -М.: Наука, 1980. -395 с.
129. Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й» [Текст] / Составители: Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. -М.: Наука, 1989. -291 с.
130. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст]/ К.Сейдакматов. –Фрунзе, 1988. –268 б.
131. Сейдакматов К. Сөздөр кантип жаралган [Текст]/ К. Сейдакматов. – Бишкек, 2004. –115 б.
132. Семенова А. Б. Фитонимия карачаево-балкарского языка: канд. дисс. [Текст] / А. Б. Семенова. -Черкесск, 2011. -168 с.
133. Семиз К. Кыргыз жана түрк тилиндеги дыйканчылык лексикасынын калыптанышы жана өнүгүшү [Текст]: дисс.... канд. филол. наук: 10.02.06 / К. Семиз. – Бишкек, 2019. – 189 с.
134. Серебренников Б. А. Из истории звуков и форм тюркских языков (о чередовании начальных *b* и *m*) [Текст] / Б. А. Серебренников // Советская тюркология. 1974. №6. -С. 3-17.
135. Серебренников Б. А. Заметки по истории тюркских языков [Текст] / Б. А. Серебренников // Тюркологические исследования. -Москва: Наука, 1976. -С. 202-212.
136. Скалозубов Н. Л. Ботанический словарь. Народные названия растений Тобольской губернии, дикорастущих и некоторых культурных [Текст] / Н. Л. Скалозубов. – Тобольск, 1913.
137. Скворцов М. И. О некоторых особенностях чувашских народных названий растений [Текст] / М. И. Скворцов // Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971. – С. 264-275.
138. Смолина К. П. Лексика имущественной сферы в русском языке XI – XVII вв. [Текст] / К. П. Смолина. – Москва: Наука, 1990. - 208 с.

139. Сорова И. Н., Лукина Ю. С. Особенности употребления числительных в тюркских эпосах (на примере якутского *олонхо*, башкирского *кубаир*, алтайского *кай черчек*) [Текст] / И. Н. Сорова, Ю. С. Лукина // Алтаистика. -2022. -№1(04). - С. 15-29.
140. Сравнительно-историческая грамматика. Лексика: 2-е изд., доп. [Текст] / Отв. ред. член-корр. РАН Э. Р. Тенишев. – М.: Наука, 2001. -822 с.
141. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции [Текст] / Отв. ред. член-корр. РАН Э. Р. Тенишев. -Москва: Наука, 2002. -767 с.
142. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного [Текст] / А. В. Суперанская. -Москва: Наука, 1979. -366 с.
143. Сусеева Д. А. Проблемы аффиксального словообразования калмыцкого и монгольских языков [Текст]: автореф. дисс.... канд. филол. наук / Д. А. Сусеева. – Элиста, 1994. – 44 с.
144. Тенишев Э. Р. К понятию «общетюркское состояние» [Текст] // СТ. 1971. №2. -13-16 с.
145. Тенишев Э. Р. О киргизском литературном языке в донациональный период [Текст] / Э. Р. Тенишев // Вопросы языкознания. 1989. №5. -С. 32-40.
146. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках [Текст] / О. Н. Трубачев. - М: 1966.
147. Трубачев О. Н. Формирование древнейшей ремесленной терминологии в славянском инекоторых других индоевропейских диалектах [Текст] / О. Н. Трубачев, М., -1963. -189 с.
148. Усманов А. К. К вопросу о развитии узбекской научной терминологии [Текст] / А. К. Усманов. -Ташкент: Ахбороти, 1948. Т. 5.
149. Усманов А. Н. Активные терминообразующие аффиксы узбекского языка [Текст]: автореф. дисс.... канд. филол. наук: 10.02.02 / А. Н. Усманов. – Ташкент, 1991. – 22 с.

150. Уюкбаева Г. И. Народные наименования растений (на материале английского, русского и казахского языка) [Текст]: дисс.... канд. филол. наук: 10.02.20 / Г. И. Уюкбаева. – Алма-Ата, 1983. – 140 с.
151. Фещенко В. В. О внешних и внутренних горизонтах семиотики [Текст] / В. В. Фещенко // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2005. Вып. 8. – С. 6-43.
152. Филин Ф. П. Историческая лексикология русского языка. Проспект [Текст] / Ф. П. Филин. – Москва: Наука, 1984. - 174 с.
153. Фиргалиева Ч. И. Лексика садоводства в современном татарском языке: Автореф. канд. дисс. [Текст] / Ч. И. Фиргалиева. -Казань, 2007. -21 с.
154. Хазбулатов Б. А. Фитонимы в чеченском языке: Синхронно-диахронный анализ: Дисс... докт. фил. наук [Текст] / Б. А. Хазбулатов. -Грозный, 2004. -380 с.
155. Хисамитдинова Г. Х. Поисемантичность фитотопонимов Южного Урала и Зауралья [Текст] / Г. Х. Хисамитдинова, М. Р. Валиева и др. // Вестник НГУ. Серия История, филология. – 2022. Т. 21. - № 2. – С.35-47.
156. Хошимхуджаева М. М. Формирование фитонимической лексики узбекского языка [Текст] / М. М. Хошимхуджаева // Российская тюркология. – 2016. - №2(15). – С. 74-79.
157. Хурибаева Э. Г. Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасы [Текст]: автореф. дисс.... канд. филол. наук: 10.02.01 / Э. Г. Хурибаева. – Б., 2012. – 24 с.
158. Чебодаева Л. И. Названия диких и домашних животных в составе фитонимической лексики хакасского языка [Текст] / Л. И. Чебодаева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. Том 14. Выпуск 9. – С. 2733-2739.
159. Челик Ф. Кыргыз фитонимдери жана өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ф. Челик // Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi. – 2020. - №4(1). – 100-114-б.
160. Шайхулов А. Г. Мотивирующие основы в названиях растений татарского и башкирского языков [Текст] / А. Г. Шайхулов // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте. – Казань, 1988. – С. 107-114.

161. Шайхулов А. Г. Лексические взаимосвязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности [Текст] / А. Г. Шайхулов. – Уфа, 1999. – 220 с.
162. Шамшатова А. Лексика знаковых культур в казахском языке [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. Шамшатова. – Алма-Ата, 1966. – 16 с.
163. Шарашова М. К. Наричательные образования от имен собственных (на материале русских названий растений) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. К. Шарашова. – М., 1968. – 21 с.
164. Шормакова А. Б. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі [Текст]: Философия докторы (PhD) / А. Б. Шормакова. -Алматы, 2020. -178 б.
165. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» [Текст] / Составители: Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М.: Языки русской культуры, 1997. -368 с. (pdf, 19Mb)
166. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» [Текст] / Составители: Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М.: Языки русской культуры, 2000. -261 с. (pdf, 2Mb).
167. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» [Текст] / Составители: Л. С. Левитская, Г. Ф. Благовой, А. В. Дыбо, Д. М. Насилов, Е. А. Поцелуевский. -М.: Восточная литература РАН, 2003. -446 с. (pdf, 2Mb).
168. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. I (развитие корневых слов). [Текст] / Б. М. Юнусалиев. –Фрунзе: Учебно-педагогическое издательство. 1959. -247 с.
169. Юнусалиев Б. М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка [Текст] / Б. М. Юнусалиев // Труды ИЯЛ АН КиргССР. 1956. вып. VI
170. Ястремский С. В. Грамматика якутского языка [Текст] / С. В. Ястремский. 2-е изд., перераб. – Иркутск, 1938.

ТИРКЕМЕ

«Байыркы түрк сөздүгүндөгү» (Древнетюркский словарь, -Л., 1969)

фитонимдик аталыштар

№	Аталышы	Мааниси
1	aba başı	растение, похожее на огурцы, с колючим стеблем, употребляются в пищу горцами (МК 55/15)
2	ačir	плод смоковницы; инжир (Rash II/18)
3	afilıy: afilyu qati	плоды дерева из семейства буковых (чинар), сок которых употребляют как приправу к кушаньям, кору употребляют в качестве лекарства от болезней глаз и как краску для тканей (МК 508/6)
4	agaru (скр)	алойное дерево (Rash II)
5	ajriq	пырей (МК 69/14)
6	alı I (скр)	дерево арайака (TTVI 375)
7	alımla// alma	яблоко (МК 81/10)
8	aluč	алыча (МК 1 122)
9	alučın	съедобное растение с коленчатым /стеблем/ (МК1 138)
10	amra (скр)	манго (Rash II 3)
11	amšuj	вид желтой груши (МК 1 115)
12	aṅduz	девясил (МК I 115)
13	arčun (скр)	терминалия (Rach 3/134)
14	ariri (тиб.)	миробаланы (Rach I 165)
15	armut	груша (МК 1 95)
16	armutlan	давать урожай груш (МК 1 312)
17	arpa	ячмень (МК !! 121)

18	arpayan	растение, похожее на ячмень (МК I 140)
19	arpala	кормить ячменем, задавать ячменя
20	arpalan	получать ячмень
21	artiz ср. artuč	можжевельник (Rach II 2/79)
22	artuč I	можжевельник (МК II 424)
23	artuč sögüt	можжевельник (дерево) (ТТ !/165)
24	artuč uruyi	можжевеловые семена (Rach II 3/79)
25	artučlan	покрываться зарослями можжевельника (МК! 312)
26	artun	тмин (Rach II 1/91)
27	arubat	тамаринд (МК ! 124)
28	arut: arut ot	сухая прошлогодняя трава (МК ! 50)
29	asurtyu	чемерица (МК !!! 442)
30	ašliq II	зерно, злаки, хлеб (МК II 204)
31	atyaq II	растение с желтыми цветами (МК I 118)
32	atiz	посевная площадка между двумя арыками (МК I 54)
33	avilqu	дерево из семейства буковых, дающее красные плоды (МК ! 489)
34	avja I	айва (МК I 114)
35	avuzyun	вид акации (МК I 157)
36	azyan	терновник (МК I 439)
37	änkäbüs (тох.)	смолоносица вонючая (Rach I 7)
38	äryuvan (п.)	аргуван, багряник (QVK386/14)
39	äžuk (скр)	название дерева, под которым мать Будды родила своего сына (UigII 24/3)
40	badijan	анис китайский, бадьян (Rach I 48)

41	bađič	виноградная лоза (МК 149/16)
42	bay II	1. сад; 2. виноградник
43	bay šečäklik	сад
44	bayča	сад
45	bayči	садовник
46	bayış II	сустав, сочленение (на пальцах, стеблях растений) (МК 184/13)
47	bandal	большой сук на дереве (МК 242 /7)
48	banzï	остатки винограда на лозах после сбора урожая (МК 212/17)
49	bar II: bar jigdä	лох узколистый (МК 508/15)
50	basal (ар.)	лук (Юг С 161)
51	basar	горный чеснок (МК 181/13)
52	basarlïy	имеющий чеснок (МК 247/15)
53	bat I	выжимки (виноградные) (МК 161/2)
54	benäk I	зернышко (МК 194/5)
55	besbäl	кудель (зыгырдын буласы) (МК 242/2)
56	bezinč II	растение с красными цветами и стеблем, растет в садах, употребляется как лекарство (ревень «ышкын») (МК 607/13)
57	bibli (скр)	черный перец (МК 217/2)
58	bikl (скр)	название лекарственной травы (Rach II 3/314)
59	bil	лекарственное растение (Rach II 1/123)
60	bimba (скр.)	бимба, плод красного цвета (Suv 348/20)
61	bišä (п.)	лес, роща (Юг С52)
62	bitrik I	фисташка (МК 239/15)
63	bïdbul	перец (ТТ VII 22/8)

64	boj II	пажитник (МК III 141)
65	borsu	горох (USp 91/7)
66	borluq	виноградник (КР 73/3)
67	börilig: börilig köz	лекарственное растение (Rach I 59)
68	buda (кит.)	виноград, виноградная ягода (Rach I 150)
69	buda mini	виноградная мука
70	buda tüpi	корень винограда (Rach I 120)
71	budıaj // buydaj	пшеница (МК III 240)
72	buıa I	лекарственное средство, ввозимое из Индии (МК !!! 224)
73	buquq II	1. соцветие (топ гул) (МК II 285)
74	burçaq I	горох и другие растения из семейства бобовых (ТТ VII 14/60)
75	qundu burçaq	четочник
76	bunduz (ир.)	огород, бахча (МК ! 457)
77	bustan (п.)	сад (Юг С 342)
78	butaq	ветвь, ветка (МК ! 277)
79	butaq çibiq	ветвь, ветка (Tis 49b 6)
80	buturyaq	колючий кустарник, похожий на фисташку (МК ! 502)
81	bužin	чемерица (марал кулак)(МК I 398)
82	bük I	лес, чаща, заросли (МК ! 333)
83	büstäli	лебеда (алабата) (МК I 493)
84	büsinčäk	кисть винограда (МК ! 506)
85	bütügä	баклажан (МК ! 447)
86	çayaj	чагай – растение, дающее волокно (КР 2/3)
87	çaymur/ çamıur	репа (МК 230/2)

	88	čarun	чинара, платан (МК 209/5)
	89	čaḡşu	растение из семейства барбарисовых, употребляется как целебное средство при глазных болезнях (МК 213/10)
	90	čečäk I	цветок; соцветие (Rach II/102)
	91	čejištürük	красные и белые плоды китайского ореха (МК 264/9)
	92	čigit	хлопковое семя (МК 179/11)
	93	čikin I	петушиное просо (МК 209/6)
	94	čiy I	чий блестящий (МК 499/3)
	95	čindan I (скр)	благовонное сандоловое дерево (МК 219/11)
	96	čipīqan	унаби, кустарниковое растение рода крушиновых (МК 225/15)
	97	čubaqan	унаби (Rach II/39)
	98	čünük	чинара, платан (МК 195/15)
	99	dal	ветвь, ветка (QBN 381/14)
0	10	dana II	гранат (Rach II)
1	10	daḡal	сочленение камыша (МК !!! 384)
2	10	dava I	плоды тамаиндового дерева, которые использовали в качестве красителя (МК III 237)
3	10	eldrük// elrük	рута и семя руты (МК III 12, 412)
4	10	enätkäk burčaq	индийский горох

5	10	erük I	1. Слива; 2. Косточковый плод вообще: слива, урюк (МК I318)
6	10	erüklük	сад из сливовых деревьев
7	10	evin	зерно
8	10	evin tüš	плод (W11)
9	10	gül (п.)	цветок, роза
0	11	gürüč (п.)	рис (Rach II 1/116)
1	11	iñäk küči	зерно- семя кунжута (МК III 121)
2	11	iñlič	горное растение, похожее на чеснок и употребляемое в пищу (МК ! 115)
3	11	it burunu	шиповник (Rach I 190)
4	11	ï	растение (Man ! 14/11)
5	11	ï iyač	всякая растительность
6	11	ï tariy	посевы злаковых культур (Suv 519)
7	11	iyač	дерево
8	11	işun	лекарственное растение, туркестанский ревень (МК ! 18, 109)

9	11	jafişyu	кизил (жыгачы жана жемиши) (МК III 48)
0	12	jaγ ügüri	кунжут (МК I 54)
1	12	jaγaq	орех (МК I 267)
2	12	jaγaqliq	заросли ореховог дерева (МК III 51)
3	12	jařan // javčan	колючее растение (МК III 37)
4	12	jařıyaq	лист, лепесток (Suv 529)
5	12	jaruřaq	колючая трава – ломонос восточный (МК III 51)
6	12	jaqriqan	дерево с красными плодами (МК III 56)
7	12	jasımuq	просо (Rach I 119)
8	12	jařil burçaq	зеленый горошек (ТТ VII 14/69)
9	12	java III	дикий лук (МК III 26)
0	13	jekän I	разновидность камыша (МК III 23)
1	13	jemiř	фрукт, плод
2	13	jemiřlik	сад

3	13	jemšän	растение, растущее в степи, полынь (МК III 37)
4	13	jigda	джида, лох (МК I 31)
5	13	jïdïy ot	рута (МК III 12)
6	13	jilyun	тамариск (МК III 37)
7	13	jivilyu	растение с красными плодами, сок которых используется в качестве красителя (Rach II 3/71)
8	13	joldruyan// joldruya	название растения
9	13	gorinča//gorinçay	клевер
0	14	juñaq	название одного из растений, имеющего сильный запах (МК III44)
1	14	jügürgün	растение, похожее на просо (МК III 54)
2	14	jür	просо
3	14	kakruq	название растения (Rach II 5/3)
4	14	keketrün	название растения (Rach II 2/26)
5	14	kekrä	василек-горчак (МК ! 422)
6	14	keläp	название растения (МК 353)

7	14	kepüz	хлопок (МК I 303)
8	14	kešür	редиска (МК I 431)
9	14	kin I	мускус (QVK392/11)
0	15	krpa	малина (Rach II3/49)
1	15	kušala: kušala sitibala	название растения (ТТ VII40/126)
2	15	kuzišaj(скр)	кувшинка (Uig III 46/10)
3	15	küč II	кунжут (МК III 121)
4	15	kümürgän	горный лук (МК I 522)
5	15	kümüt	названия растения (Suv658 /16)
6	15	künčit	кунжут (USp 7/2)
7	15	kürt	береза (МК I 343)
8	15	küviž	дерево со сгнившей серединой, дупло (МК I 366)
9	15	linḡua	цветок лотоса, лотос (КР 38/2)
0	16	maḡuna ср. buḡuna	растение с хрупкой древесиной красного цвета, похожее на тамариск; поедается верблюдами (МК I 492)

1	16	mana	индийское таро
2	16	matuluᅇ (скр)	лимон (Rach II 3/41)
3	16	mešič: mešič üzüm	сорт черного винограда (МК I 360)
4	16	mīrc/ murč (скр)	перец черный (Rach I 134)
5	16	naķarušp (скр)	растение (Uig III 56/5)
6	16	naruan (п.)	название дерева, вяз (USp 95/5)
7	16	nilarušup (скр)	вид эвклипта, цветущего голубыми цветами (Uig II 25/17)
8	16	nuqut	турецкий горох (Rach I 186)
9	16	olun	ствол дерева, стебель растения (Suv529/8)
0	17	orman	лес (ЛОК 3/1)
1	17	ot II	трава, зелень (ThS II 26)
2	17	ot řyač	трава и деревья, растительность (Chuast LC 60)
3	17	ot jaš	трава, зелень
4	17	ögīt	названия лекарственного растения (QBN 88/12)

5	17	qabaq I	тыква (МК I 382)
6	17	qabaqlıq	тыквенное поле, бахча
7	17	qadiz	1. кора; 2. корица
8	17	qayıl	ивовая ветвь, ивовый прут; розга (МК I 409)
9	17	qayun	дыня
0	18	qayunluq	дынное поле, бахча (МК ! 499)
1	18	qajaçuq	пахучая горная трава (МК III 177)
2	18	qajıñ/qadıñ	береза (QVK 387/1)
3	18	qatıyaq	одно из группы растений, известных под общим названием перекатиполе; солянка
4	18	qamış/ qamuş	тростник, камыш; заросли тростника, камыша
5	18	qarayaç	карагач
6	18	qarı sögüt	название дерева
7	18	qas I	кора, кожа
8	18	qaşaq	вид ковыля, альфа (МК I 383)

9	18	qat II	1. ягода, плод вообще; 2. плод можжевельника
0	19	qatıryan	софора (ТТ VII А 39)
1	19	qavla	овоци (Suv 558/6)
2	19	qavlalik	овощное поле, огород (USp 30/22)
3	19	qaz	кора дерева (МК III 151)
4	19	qıçı	горчица (МК III 238)
5	19	qımız almıla	кислое яблоко (букв. яблоко-кумыз) (МК I 366)
6	19	qıra II	пашня, поле
7	19	qırnuq	название растения (Rach II 1/47)
8	19	qısırın	стеллера (RachI)
9	19	qızıl kendir	кендырь ланцетолистный (Rach II 3/102)
0	20	qonaq	вид проса (Rach I 94)
1	20	qonaq/qojaq tögisi	пшено (ТТ VII 14/17)
2	20	qoza: qoza çeçäk	белый лотос

3	20	quçyundī	лук (МК I 493)
4	20	qulum çua	название растения (Rach I 120)
5	20	qumlaq	название вьющегося растения (МК I 475)
6	20	qusalıñ	кардамон
7	20	qusıq	орех (МК I 382)
8	20	quşyun I	зеленый камыш, поедаемый животными (МК ! 440)
9	20	quşyun II	ревень черенковый (МК ! 440)
0	21	saγnaγu	сушеная тыква (МК I 491)
1	21	saγrī II	название растения (Suv 693/23)
2	21	saman	солома (МК ! 415)
3	21	samursaq/sarmusaq	чеснок (МК I 527)
4	21	sarγan	сарган, трава, растущая на солончаках (МК I 438)
5	21	sarqaç	название пряной травы (МК I 454)
6	21	satun	чеснок

7	21	senkăč	сорт яблок (маленькие, как орех, сладкие) (МК I 455)
8	21	sinsim	кунжут индийский
9	21	sipüt	кориандр (МК ! 356)
0	22	sögütlük	ивняк (заросли ивы) (МК I 506)
1	22	suksumur (скр)	кардамон (ТТ VII 22/6)
2	22	suma	запаренная для солода пшеница или ячмень (МК III 234)
3	22	sunu	черный тмин (МК III 238)
4	22	suqar qamış	название разновидности камыша
5	22	südi (скр)	название цветка (Rach II 1/41)
6	22	süksük	кустарник вида тамарисковых (МК I 468)
7	22	süt ötrüm	вид травы; подорожный молочай (МК I 193)
8	22	süzgün	горное дерево с колючками (МК I 443)
9	22	šal sögüt	дерево шала
0	23	šöpik	отбросы от фруктов и плодов (кожура, косточки, шелуха)

1	23	şuylu	паслен черный
2	23	tabılqu	таволга, спирея (Ths 11/48)
3	23	tal I	ива, тальник, ивовый прут (ЛОК 4/2)
4	23	tana I	кунжут (МК III 236)
5	23	tarlay	поле, нива (QVK 388/7)
6	23	tatir jer	ровное глинистое место, лишнее растительности (МК I 361)
7	23	taz jer	лишенная растительности, солончаковая местность (МК III 148)
8	23	tänä (п)	семена и плоды некоторых растений и деревьев: кунжут, кишмиш, абрикос и др)
9	23	tepiz	солончаковая местность
0	24	teräk I	тополь (МК I 387)
1	24	teräklik	роща из тополей
2	24	tirjaq	териак, опиум; противоядие против укуса
3	24	tıqma üzüm	виноград с плотными гроздьями (МК II 16)
4	24	tıt	лиственница (МК II 120)

5	24	tobulyaq	кипарис
6	24	toyraq	тополь
7	24	tögi	пшено (МК III 229)
		turmuz	растение из семейства тыквенных, змеевидная дыня, азиатский огурец
8	24	tüškün	астрагал
9	24	uĉ II	название дерева, из которого делают перья для письма, трости и т.д.

Кыргыз тилиндеги фитонимдик аталыштар

№	Фитонимдик аталыштар	Мааниси
1	Айва	Түштүктө өсүүчү жемиш берүүчү жыгач
2	Айгүл	Тоолуу жерде өскөн жапайы гүлдүн сейрек түрү
3	Айымгүл	Сулуу гүл өсүмдүгүнүн бир түрү
4	Ак балтыр	Сөңгөгү агыш келген өсүмдүк
5	Ак барпы	Улуу келип мал жебей турган өсүмдүк

6	Ак сокто	Сулуу сымак тоо чөбү
7	Ак эгин	Буудай , кара буудай , арпа , сулу
8	Акшар	Тоодо өскөн куурай түркүмүнө кирүүчү майда , ак жалбырактуу бадал
9	Албаали	Алча жемиши
10	Алгы	Тамыры тамакка жумшалуучу жапайы өсүмдүктүн бир түрү
11	Алма	Майда данектери бар , ири мөмө ала турган жемиш багы
12	Алмурут	Чоң сүйрү мөмөлүү дарак
13	Алоэ	Узунча келген тикендүү калың жалбырагы бар, медицинада пайдалануучу тропикалык жана субтропикалык өсүмдүк
14	Алча	Анча кичине эмес данектүү , кызыл тоголок мөмөлүү дарак
15	Ананас	Тропикалык өсүмдүк
16	Анделек	Эрте бышуучу кичинекей коон
17	Анар	Ачык кызыл гүлү бар, түштүктө өсүүчү мөмөлүү бадал дарак өсүмдүгү
18	Андыс	Катуу сөңгөктүү куудай өсүмдүгү
19	Анжир	Ысык жактарда өсүүчү мөмөлүү дарак
20	Апийим	Кызыл ак гүлдүү , майда уруктуу, тоголок башы бар , сабагы узун келген дары өсүмдүк
21	Арам чөп	Отоо , зыяндуу чөптөр
22	Арпа	Кылкандуу дан өсүмдүгүнүн бир түрү
23	Арча	Жайы кышы көгөрүп туруучу, жалбырактуу көп жылдык жыттуу дарак

24	Астра	Түрдүү түстө гүл ачкан декеративдик чөп өсүмдүгү
25	Атыр гүл	Роза гүлдүүлөр тукумундагы өсүмдүк уруусу
26	Ашкабак	Сөңгөгү , сабагы жерге төшөлүп өсүүчү , мөмөсү чоң тоголок же сүйрү жумуру болгон өсүмдүк
27	Ашпурут	Диал.алмурут
28	Бадал	Карагай , терек сыяктуу бийик жана ирдүү болуп өспөстөн , бир кыйла жапыс , ичке жана көбүнчө топтолуп түп-түп болуп өсүүчү майда жыгач өсүмдүктөр, караган – буталуу өсүмдүктөр
29	Бадам	Түштүк жакта өсүүчү мала кызыл түстө гүлдөөчү , жемиш берүүчү өсүмдүк
30	Байдам тал	Солкулдаган ичке тал
31	Байчечекей	Кар кетээри менен жаз алдында чыга турган майда ак, сары гүлдүү өсүмдүк
32	Бак	Өсүп турган көп жылдык жыгач өсүмдүгү жана ушундай жыгач өсүмдүктөрүнүн тобу
33	Баклажан	Бадырандан чоңураак кызгылт көк түстөгү жашылча
34	Бадыраң	Сабактары жерге төшөлүп , жайылып өсүүчү бакча өсүмдүгү
35	Балгын	Суу боюнда , кумдук жерлерде ичке, майда тал сыяктуу болуп өсүүчү бадал өсүмдүк

36	Банан	Мөмөсү же буласы керектелүүчү, бийик өскөн жазы жалбырактуу тропикалык өсүмдүк
37	Барпы	Чөптүн бир түрү
38	Бергамот	Жемишинин кабыгында эфир майы бар , кондитердик жана порфюмердик нерселерди иштеп чыгарууда колдонуучу цитрус жыгачы
39	Боп	Узунча кеткен кабыктын ичинде дан байлоочу буурчак өсүмдүгү
40	Брюква	Таттуу, ачык сары түстөгү чоң тамыры бар өсүмдүк
41	Буудай	Данынан ун тартылып нан жасалуучу дан өсүмдүгү
42	Буурчак	Чанактуу өсүмдүктөрдүн тобуна кирүүчү , талаа жана огород өсүмдүгү
43	Бүлдүркөн	Сабактары жерге төшөлүп , жайылып өсүүчү жапайы өсүмдүк
44	Бүргөн	Шыбакка окшош өсүмдүк
45	Бычан	Диал.чөп
46	Гозо	Пахта сабагы , пахта өсүмдүгү
47	Дан көсөө	Кылкандуу дан өсүмдүктөрдүн машагында данынын ордуна өсүп чыккан илдеттүү аштык чөп
48	Данкуурай	Майда- майда кызыл мөмөсү бар анча бийик эмес өсүмдүк , малина
49	Делбе чөп	Жапайы чыгуучу уулуу чөп

50	Дарбыз	Сабактары жерге төшөлүп , чылбыр таштап өсүүчү , томолок, ичи кызыл ширелүү бакча өсүмдүгү
51	Долоно	Майда –майда мөмөсү бар , көбүнчө тоого чыгуучу тикендуу каттуу жыгач
52	Жалбыз	Медицинада , элдик даарылоодо , порфюмерияда жана кондитер иштеринде колдонулуучу көбүнчө арыктын жээктеринде , суулуу жерлерде өсө турган жыттуу бозомук өсүмдүк
53	Жантак	Тикендүү чөп
54	Жаңгак	Жалбырактары чоң-чоң болуп , бийик өсө турган , жемиш берүүчү дарак , жыгач өсүмдүгү
55	Жоогазын	Кызгалдак формасындагы коооз гүлү бар , түбү пияз баштуу өсүмдүк
56	Жүзүм	Чырмалып өсүп чыгуучу , мөмөлүү бадал өсүмдүк
57	Жүгөрү	Сабагы жоон , сото байлоочу , ири дандуу өсүмдүк
58	Жем чөп	Малды азыктандырууга пайдаланылган өсүмдүк
59	Жазымыш	Жапайы өскөн буурчактын бир түрү
60	Зире	Анча бийик эмес өсүүчү жыттуу өсүмдүк
61	Зыгыр	Данынан май , сабагынан була алынуучу өсүмдүк

62	Ит мурут же ит мурун	Байлаган ашы бышканда кызыл түстө болуучу жапайы өскөн тикендүү бадал өсүмдүк
63	Каакым	Жел жүргөндө жеңил учуп кетүүчү, уругунун учунда үлпүлдөк түгү бар, сары гүлдүү өсүмдүк
64	Кайың	Ак кабыгы бар , жалбырактуу дарак
65	Какао	Данынан шоколад даярдалуучу тропикалык жыгач , шоколад жыгачы
66	Кактус	Жалбырагы жок, сөңгөгү калың жана тикендүү өсүмдүк
67	Камгак	Талаада жана чөлдөрдө өсүүчү , бышып , куурап калган кезинде шамалга туруштук бере албаган эбелектей жеңил өсүмдүк
68	Кандек	Абрикос сортуна кирүүчү майдараак өрүк
69	Капуста	Кат-кат жалбырактуу , формасы тоголок , тамак даярдоого колдонулуучу бакча өсүмдүгү , керем
70	Карагат	Кычкыл же кычкылыраак таттуу даамы бар мөмө берүүчү бадал өсүмдүгү
71	Карагай	Тоолуу беттерде өсүп , дайыма көгөрүп туруучу ийне жалбырактуу жыгач, токой өсүмдүгү
72	Картошка	Түбүндөгү түйүлдүгү азык катары колдонулуучу жашылча өсүмдүгү, ушул өсүмдүктүн тамакка жумшалуучу түшүмү

73	Кары кыз	Нымдуу жерде өсүүчү , майда көк гүлдүү өсүмдүк жана анын майда жабышкаак уругу
74	Катраң	Өсүмдүктүн бир түрү , жемишинен кара май чыгарат
75	Каштан	Жаңгак сыяктуу жемиш берүүчү мөмө дарагы
76	Кенаф	Буласы текстил сырёсу катары жумшалуучу , түштүк жактарда өстүрүлүүчү куурай өсүмдүгү
77	Кие	Чөп . көк чөп
78	Кишмиш	Майда , данексиз , таттуу жүзүмдүн сорту
79	Кожогат	Кулпунай сыяктуу жапайы жер-жемиш өсүмдүгү
80	Козу-карын	Даяр органикалык заттардан тамактануучу , башы калпак сымалдуу келген , жапыз өсүүчү өсүмдүк
81	Козу кулак	Козунун кулагына окшогон топ жалбырактуу , кычкыл даамдуу өсүмдүк
82	Кока	Жалбырактарынан кокаин алына турган тропикалык бадал өсүмдүгү
83	Кокос	Пальма түрүнө кирүүчү дарак жана анын мөмөсү
84	Конок	Таруу сыяктуу майда дандуу кара эгин
85	Коон	Ашкабак түркүмүнө кирүүчү ири мөмөлүү бакча өсүмдүгү
86	Корек	Пахтанын ачыла элек кутучасы
87	Коро	Дүмбүл мөмө , чала бышкан мөмө

88	Кофе	Данынан чай сыяктуу оокат даярдала турган тропикалык жыгач же бадал
89	Көдөө	Бетеге сыяктуу чөп өсүмдүгү , от
90	Көк	Жашыл чөптөр
91	Көрпө беде	Өсүп жетиле элек жаш беде
92	Көчөт	Көчүрүп тигүүгө ылайыкталып , питомникте же башка жайда өстүрүлгөн жаш өсүмдүк
93	Кулпунай	Бүлдүркөн
94	Курма	Таттуу жемиштүү дарак жана анын мөмөсү
95	Куу куурай	Оттук ташка куу болуучу куурай
96	Куурай	Жетилгенде , куураганда сөңгөгү каттуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу жалпы өсүмдүктөрдүн аты
97	Күлгакы	Кааакым. соолубаган , тоңбогон гүл
98	Күлнар	Анардын гүлү
99	Күн карама	Сары гүлдүү, тегерек келген башы күн тарапты багыт алып туруучу , даны кабыкчанын ичинде бышып жетиле турган өсүмдүк
100	Күнжүт	Май чышаруучу өсүмдүктүн бир түрү
101	Күрмөк	Шалынын арасына чыгуучу , майда дандуу отоо чөп жана анын күрүчкө аралашып кетип, күрүчтүн тазалагына жолтоо болуучу даны
102	Күрүч	Шалы. Таруу күрүч пахталар .

103	Күчала	Топчу формасындагы ак даны бар көп жылдык уулуу өсүмдүк
104	Кызгалдак	Кызыл гүлү кичирээк келип , тез ачылып , тез эле күбүлүп калуучу эрте жазда өсө турган өсүмдүк
105	Кызылгат	Кычкыл , таттуу , майда кызыл жемиши бар өсүмдүк
106	Кызылча	Жашылча , тоют катары колдонулуучу же кант чыгаруу максатында иштетилүүчү техникалык өсүмдүк жана ошол өсүмдүктүн кызыл, ак түстөгү тамыры , түбү
107	Кызыл мурч	Калемпир
108	Кына	Боёк алынуучу өсүмдүк
109	Кырака	Чөлдө , кургак жерде өсүүчү каттуу чөптүн түрү
110	Кырк муун	Муунак-муунак болуп чыккан отоо чөп , жүлгү
111	Кырчын	Майда жаш бадал
112	Кыя	Өсүмдүк чөп , тал
113	Кыяк	Узун ичке жалбырактуу , эгер жалбырагын жогору жагынан төмөн карай сыдырса , колду тилип кетүүчү чөп өсүмдүгү
114	Лавр	Суукка чыдамдуу , жалбырактары дайыма көгөрүп туруучу чайырлуу бак
115	Ландыш	Ак майда коңгуроо гүлдүү жыпар жыттуу чөп өсүмдүгү
116	Лилия	Сабактары түз , түрдүү түстөгү чоң гүлдүү , коңгуроо сыяктуу өсүмдүк

117	Лимон	Түштүк өлкөлөрүндө өсүүчү , дайыма көгөрүп туруучу цитрус жыгачы жана анын өңү саргыч, даамы кычкыл, кабыгы калын келген мөмөсү
118	Мажүрүм тал	Бутактары ичке келип , төмөн карай ийилип , салаңдап турган дарак
119	Майсан	Көк чөп
120	Мандарин	Дайыма көгөрүп турган , түштүктө өсүүчү цитрус багы жана ушул бактын кабыгы жука , өңү саргыч мөмөсү
121	Марал кулак	Жоон сабактуу , шыпыргы гүлдүү , көп жылдык өсүмдүк
122	Мейиз	Жүзүмдүн кургатылган мөмөсү
123	Мимоза	Бадал өсүмдүгү, бир нерсеге тийип кетсе ошол замат жалбырагын төмөн түшүрүп , жыйрып калчу өсүмдүк
124	Мисте	Майда жаңгак сыяктуу мөмө берүүчү дарак же бадал өсүмдүк жана ошол өсүмдүктүн жемиши
125	Мох	Нымдуу жерге , жыгачка ташка жайыла каптай чыгуучу тамырсыз, гүлсүз өсүмдүк
126	Мөлтүрөк	Өсүмдүктүн аты
127	Мурч	Тамак-ашка татымал катарында колдонулуучу тропикалык өсүмдүктүн тилди ачыштырып , дүүлүктүрүп жиберүүчү майда тоголок даны
128	Мырза терек	Төмөн жагында майда бутактары жок, узун , түз өсө турган сыйда терек

129	Мыя	Куурай сыяктуу өсүүчү сары гүлдүү отоо чөп
130	Мээр чөп	Чарчап чалыккан адамга ал-күч берүүчү жомоктогу чөп
131	Нокот	Диал.буурчактын бир түрү
132	Осмо	Козу кулактын жалбырагына окшош жапыз өскөн өсүмдүк жана анын жалбырагын эзүү жолу менен алынган кочкул жашыл түстөгү каш боёчу суюктук
133	От	Жашаң чөп
134	Өлөң	Саадак жерде өсүүчү көп жылдык ичке жалбырактуу чөп
135	Өрүк	Өңү саргыч, эти жумшак келген сөөктүү жемиш жана ошол жемиштин жыгачы
136	Папирус	Тропиктик камыш өсүмдүк
137	Пахта	Буласынан кездеме жана башка нерселер жасалуучу, уругунан май жана башка нерселер алына турган, ысык жакта өсүүчү бир жылдык өсүмдүк
138	Патисон	Ашкабак түркүмүндөгү бир жылдык бакча өсүмдүгү
139	Пион	Ак, кызгылт же кызыл чоң гүлдүү декоративдик өсүмдүк
140	Пияз	Түбү тоголок, ичи көңдөй көк сабагы бар, көбүнчө тамак-ашка кошула турганбакча өсүмдүгү
141	Райкан	Эфир майы алынуучу көп жылдык өсүмдүк

142	Редиска	Чамгырдын бир түрү
143	Роза	Сабактары тикендүү , түрдүү түстөгү жыттуу гүлү бар, декеративдүү бадал өсүмдүк жана анын гүлү
144	Саймагүл	Чоң –чоң кооз кызгылт сары гүл ачкан, гүлүнө тарам-тарам оймо-чиймелүү издери бар чанагы чоң өсүмдүк
145	Саман	Дан эгиндеринин данын алгандан кийинки калган кургак сабагы
146	Самын чөп	Сууга эзгенде көбүрүүчү чөптүн түрү
147	Саргалдак	Саргыч гүл ача турган отоо чөптүн бир түрү
148	Сарымсак	Сасык пияз сыяктуу желе турган жапайы өсүмдүк
149	Сассык пияз	Түбү бир нечеге бөлүнгөн бөлүктөн турган пияз сыяктуу бакча өсүмдүгү, чеснок
150	Сейдене	Уругу жыттуу өсүмдүк жана ушул өсүмдүктүн уругу
151	Согон	Кумдуу жерге өсүүчү жапайы пияз
152	Сопкелди	Тамыры тамакка жумшалуучу жапайы өсүмдүк
153	Сулу	Даны көбүнесе жем үчүн колдонуучу же опоң жасалуучу дан өсүмдүгү жана ушул өсүмдүктүн даны
154	Суусамыр	Өсүмдүктүн аты
155	Сүмбүл	Гүлдүн бир түрү

156	Тал	Бутактары ийилчээк келген ичке жалбырактуу, бадал түрүндө да өсүүчү жыгач өсүмдүгү
157	Тамеки	Никотини бар жазы жалбырактуу өсүмдүк жана аны тартуу же жыттоо үчүн кургатылып , майдаланып, атайын жолдор менен иштелген жалбырагы
158	Таруу	Шыпыргы баштанып чыгуучу майда дандуу кара эгин жана анын даны
159	Терек	Тал түркүмүнө кирүүчү дарак
160	Тобурчак	Сырты кабырчык менен капталган, сүйрүсүнөн келген карагайдын уругу
161	Тобуя	Ширеси кайнатылган маңызы чыкка пайдаланылуучу даары өсүмдүк
162	Токол буудай	Кылканы жок, кылкансыз буудай
163	Тоо сагыз	Коюу сөлдүү каучук берүүчү тоо өсүмдүгү
164	Тоорак	Кара теректин бир түрү
165	Тордомо коон	Кабыгы майда-майда чачыраган коондун бир сорту
166	Түрп	Чамгыр
167	Тыт	Жалбырагы менен жибек курту тамактанчу жыгач жана анын мөмөсү
168	Уйгак	Сабагынын учтарында жабышкак, сайгыч тикени бар, чоң-чоң жазы жалбырактуу өсүмдүк
169	Улук	Саздуу жерге өсүп , сүйрү баш чыгарып анысы бышканда өзүнөн-өзү чачырап кете турган өсүмдүк

170	Уумаш	Төөбурчак , чоң бурчак
171	Уулжан	Чайырлар тукумуна кирген сабагында, мөмөсүндө , тамырында эфир майы бар, илгертен эл арасында ашказан , айрым жараат ооруларын айыктырууга пайдаланылып келген өсүмдүктүн бир түрү
172	Үрпүлдөк	Өңү кызы келип, бою бир метрдей өсүп көбүнчө кысыр аңызга чыгуучу өсүмдүк
173	Фасоль	Буурчактын бир түрү
174	Фиалка	Ар түрдүү гүл ачкан декеративдүү өсүмдүк
175	Чавызган	Чалкан сымал өсүмдүк
176	Чайыр	Өсүмдүктөрдөн чатыр гүлдүүлөр тукумундагы уруусуна тиешелүү көп жылдык чөп
177	Чалкан	Жалбырактарында , сабагында денеге тийгенде тызылдатып чага турган түгү бар, отоо чөпкө кирүүчү өсүмдүк
178	Чамгыр	Түбү тоголок болуп баш ала турган жашылча өсүмдүк
179	Чемичке	Күн караманын даны
180	Четин	Топ-топ болгон саргыч кызыл бүрлөрү бар, түз өсүүчү катуу жыгач
181	Чий	Топ-топ болуп бийик өскөн сабактары ичке , катуу өсүмдүк
182	Чие	Кичирээк кызыл-кызыл жемиштери бар жыгач жана анын жемиши

183	Чоңбут	Төөнүн бутундагы котурун даарылоочу уу чөп
184	Чөп	Ичке сабактуу бир жылдык же көп жылдык , көбүнчө тоютка жумшалуучу майда өсүмдүк жана анын тоют үчүн жыйналып алынгандагысы
185	Чынар	Салааланган жазы жалбырактуу , бийик өсө турган жыгач
186	Шабдаалы	Жылуу жактарда өсүүчү мөмө дарагы жана анын жумшак, ширелүү келген , данеги одуракай , саргыч же кызгылтым тартып бышкан мөмөсү
187	Шаатым	Тыт дарагынын бир түрү
188	Шайыргүл	Кызгалдак
189	Шалфей	Жылуу, нымдуу аймактарда өсүүчү, медицинада жана парфюмерияда колдонулуучу өсүмдүк
190	Шалы	Күрүч өсүмдүгү жана анын акталбаган даны
191	Шалтак	Шыпыргы гүлдүүлөрдүн тобуна кирип, көк гүл ачып , жалбырагы жарыша жайланышкан сабагы төрт кырданып өскөн, бою 50см ашпаган мал жакшы оттоп , тамыры кыска келип , чачырап өскөн өсүмдүктүн аты
192	Шарше	Жапайы бадал өсүмдүгүнүн бир түрү
193	Шекери	Гүлү сыя сымал , өзөгү ичке, жерге карай өскөн өсүмдүк
194	Шор күйрөк	Чөптүн бир түрү

195	Шыбак	Көбүнчө таштак,шағылдуу жерге чыгуучу , малга от болуучу жыттуу, даамы ачуу келген өсүмдүк
196	Шыралжын	Ичке жалбырактуу , топ-топ болуп түз чыккан куурай өсүмдүк
197	Шыргый	Бутактары жок , ичке өскөн узун, жаш карагай
198	Сымалак	Тамыры жешке жарай турган өсүмдүктүн аты
199	Эспарцепт	Беде сыяктуу бир нече жолу чабылып алына турган көп жылдык тоюткор өсүмдүгү
200	Эшек кулак	Сүйрү боз жалбырак алган , тоголок бүр байлаган , өзөгү 50см чейин өскөн , кичине көк гүл ачкан ичке каттуу сабактуу , чачыраган бутактуу өсүмдүк
201	Эфемерлер	Чөл жана жарым чөлдө чанда талаа зонасында өсүүчү бир жылдык өсүмдүктөр

Казак тилиндеги фитонимдик аталыштар

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-2 томдары) І.К.Кеңесбаевтың жалпы редакциялауымен 1959-1961 жылдары жарық көрген. I томы 8697 сөзді, ал II

томы 10890 сөздерді қамтыған, барлығы 18235 сөзді, 3371 фразеологизмді қамтыған. Сөйтіп, реестрдегі сөз санының шағындығына қарамай, бұл түсіндірме сөздіктің шығуы – қазақ халқының мәдени өсуінің көрсеткіші ретінде елеулі оқиға болды. Өйткені бұл сөздікке енген реестр сөздер – негізінен түбір сөздер, ол – бір. Екіншіден, сөздікке енген сөздер – құжаттамаға сүйене отырып, түбегейлі шешілуге тиіс сөздер. Үшіншіден, бұл сөздік қазіргі қазақ әдеби тілінің нормасын көрсететін анықтама болуды мақсат етеді. Сондықтан профессор І.К.Кеңесбаев осы сөздікке жазған алғы сөзінде: «Осы күнгі әдеби тілімізден орын тепкен, өмірде жиі кездесетін сөздердің лексикалық, семантикалық нормаларын көрсету — сөздіктің алдына қойылған негізгі мақсат болды» - дейді.

	Өсімдіктердің аталуы	Өсімдіктерге сипаттама
	Адыраспан	ақтікендер тұқымдасына жататын көп жылдық <u>өсімдіктер</u> туысы, терең тамырлы өсімдік.
	Ағаш шырмауық	аралия жататын мәңгі жасыл, көлеңке сүйгіш бұта не ағаш тәрізді шырмауық өсімдіктер туысы.
	Ажырық	<u>астық</u> тұқымдасына жататын көп жылдық <u>өсімдіктер</u> туысы. Республикамыздың барлық сортаң және <u>шөлді</u> өңірлерінде өседі, <u>тұзға</u> өте төзімді келеді.
	Айбалдырған	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасының <u>аяубалдырған</u> туысына жататын, екі жылдық, биік сабақты, шөп текті өсімдік.
	Айбат мия, баянберік	Бұршақтұқымдас көпжылдық шөптесін өсімдік.

	Айғабақ	Күнбағыс. Өте бағалы майлы дақыл-күнбағыс (айғабақ) көбіне республикамыздың солтүстік шығыс обылыстарында егіп өсіріледі.
	Айғырқияқ , еркекқияқ , құмқияқ	астық тұқымдасына жататын көп жылдық тамыр сабақты шөптесін өсімдік
	Айдаршөп	<u>көкнәр</u> тұқымдасына жататын екі немесе көп жылдық шөптесін өсімдіктер, кейде бұта
	Айлант	<u>дара желектілер</u> (Simaroubaceae) тұқымдасына жататын ағаш
0	Айланшөп, немесе Самалдық шөп	<u>тарандар</u> тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанның көптеген аймақтарында (<u>Каспий маңы ойпаты</u> , <u>Балқаш-Алакөл ойысы</u> , <u>Түркістан</u> , <u>Жоңғар</u> , <u>Іле Алатауы</u> , <u>Қаратау</u> өңірлері), өзен бойында, арық, тоған жағалауларында өседі. Оны сиырдан басқа малдың бәрі жейді.
1	Айлауық	<u>айлауықтар</u> тұқымдасына жататын екі немесе көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> , кейде бұта; өсімдіктер туысы. Дүние жүзінде <u>Жерорта теңізі</u> маңында, Батыс және Орта Азияда, Батыс <u>Қытайда</u> өсетін 150-дей түрі белгілі.
2	Айлық немесе <u>Гмелин оносмасы</u>	<u>айлауықтар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
3	Айрауық	<u>астық</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы.

4	Ақбас беде	Бұршақ тұқымдасына жататын бағалы малазықтық көпжылдық немесе біржылдық шөптесін өсімдіктің бір түрі
5	Ақбас жоңышқа	Ақтаспа шөптуысына жататын шала бұта.
6	Ақжалбыз	<u>халық</u> емшілігінде асқазан жолдарының ауруына қарсы қолданылатын дәрілік шөп атауы
7	Ақжапырақ , кекіребас	<u>астралылар</u> тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік
8	Ақжелкек, желкек	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын көпжылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> .
9	Ақжелкен, петрушка	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасына жататын бір немесе екі жылдық өсімдік.
0	Аққанат, калла	<u>шаяноттар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік туысы.
1	Аққурай	<u>бұршақ тұқымдасына</u> жататын <u>бұта</u> , көп жылдық шөптесін өсімдіктер.
2	Ақмамық	<u>астық</u> тұқымдасына жататын <u>көп жылдық</u> шөптесін өсімдік.
3	Ақмия	<u>бұршақтар</u> тұқымдасына жататын <u>ағаш</u> не <u>бұта</u> ; <u>көпжылдық өсімдіктер</u> туысы.
4	Ақтал	тал тұқымдасына жататын <u>ағаш</u> .
5	Ақшешек	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын бір немесе екі жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
6	Алоэ, сабыр, жүзжылдық	<u>шырыштар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық бұта, кейде шырмауық түріндегі мәңгі жасыл, қуаңшылыққа төзімді өсімдіктер

7	Арамсоюу	<u>шырмауықтар</u> тұқымдасы, <u>арамсоюулар</u> тұқымдасына жататын бір не екі жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы
8	Арпабас	<u>астық</u> тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы
9	Арша	<u>кипарис</u> тұқымдасына жататын мәңгі жасыл қылқан жапырақты бұталардың немесе ағаштардың тұқымдас тармағы
0	Асқабақ	<u>асқабақтар</u> тұқымдасына жататын бір және көп жылдық шөптесін өсімдіктер
1	Ат бұршақ , жембұршақ, атбас бұршақ	бұршақтар тұқымдасына жататын, <u>сиыржоңышқа</u> туысының бір түрі; қолдан өсірілетін бір жылдық өсімдік
2	Атқонақ	<u>астық</u> тұқымдасына жататын, қарабас <u>шалғын</u> деп аталатын <u>дәнді шөптердің</u> бір туысы, бір немесе көп жылдық өсімдіктер
3	Атқұлак	таран тұқымдасының қымыздық туысына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік
4	Аюбадам не месе Ырғай	<u>байсаттар</u> тұқымдасына жататын көбіне бұталы өсімдіктер, кейде талдар тегі.
5	Аюбалдырған , <u>сыбызғы</u> <u>қурай</u>	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасына жататын формасы шатырша келетін гүлшоғырының диаметрі 25 сантиметрге дейін жететін көпжылдық және екіжылдық <u>балдырған</u> сияқты <u>өсімдік</u>
6	Аюоты , брахиактис	<u>күрделігүлділер</u> тұқымдасына жататын бір немесе екі жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы

7	Әжік	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын бір немесе көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
8	Әйкен немесе ноқатек	<u>бұршақ тұқымдасына</u> жататын бір немесе көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
9	Әлпеншек	<u>көкбұта тұқымдасына</u> жататын бұталы <u>өсімдік</u> .
0	Әлпігүл , ломатогониум	<u>көкгүлдер тұқымдасына</u> жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер
1	Әректікен	айлау тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
2	Әсел	<u>күрделі гүлділер тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
3	Әсемгүл	<u>күрделігүлділер тұқымдасына</u> жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
4	Әсия	<u>амариллистер тұқымдасына</u> жататын көп жылдық жуашықты <u>өсімдіктер</u>
5	Бадам	<u>раушангүлділер тұқымдасына</u> жататын жеміс (<u>бадам жаңғағы</u>) ағашы не әсемдік үшін өсірілетін бұта
6	Баймана	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын бір, екі немесе көп жылдық өсімдіктер
7	Бақаоты, Сукөрік	<u>сукөріктер тұқымдасына</u> жататын көп жылдық су өсімдіктер тегі
8	Бақбақ	<u>астралылар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық, кейде бір не екі жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> .
9	Балбырауы н	<u>шатыршагүлділер тұқымдасына</u> жататын көпжылдық шөп өсімдіктердің бір туысы

0	Балдырлар	төменгі сатыдағы <u>су өсімдіктері</u> .
1	Балдыркөк , сельдерей	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық өсімдіктер туысы
2	Балшөп	<u>орамжапырақтар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы
3	Балшыры ш	<u>шырыштар</u> тұқымдасының <u>шырыш</u> туысын а жататын, <u>Қазақстан</u> тау жайылымындағы көп жылдық ең сұлу шөптесін өсімдік
4	Балшытыр	<u>айлауықтар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
5	Балықкөз	алабұта тұқымдасы, торғайот туысына жататын <u>бір жылдық өсімдік</u>
6	Балықоты, балдыршөп	<u>шаяноттар</u> тұқымдасына жататын <u>су</u> бетінде қалқып немесе су ішінде өсетін көпжылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
7	Барқытшө п , <u>барқытгүл</u>	<u>астралылар</u> тұқымдасына жататын <u>көп жылдық өсімдік</u>
8	Баттауық	<u>астық</u> тұқымдасына жататын <u>көп жылдық өсімдік</u> туысы
9	Бауыршөп	сарғалдақтар тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
0	Бәрпі	бұл ормандардың, шіліктердің арасында, <u>тау сағасында</u> өсетін өте улы шөп өсімдігі
1	Беже, Айва	<u>раушан гүлділер</u> тұқымдасына жататын өсімдік, жеміс ағашы немесе <u>бұта</u>
2	Бозкілем	<u>жасаңшөптер</u> тұқымдасына жататын бір және көп жылдық <u>өсімдіктер</u>

3	Бозшағыл	<u>астық</u> тұқымдасына жататын жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
4	Бойқалақа й	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдас көпжылдық өсімдік
5	Ботакөз, құралай	<u>айлауықтар</u> тұқымдасына жататын бір, екі және көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
6	Ботташық	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасына жататын екі не көп жылдық <u>өсімдіктер</u> туысы
7	Бұйражапы рақ , <i>шандра</i>	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын бір жылдық кейде көп жылдық <u>өсімдіктер</u>
8	Бұйрасораң	<u>алабұталар</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u>
9	Бытыраңқ ы ақмамық	<u>астық</u> тұқымдасының <u>ақмамық</u> туысына жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u>
0	Бізбелдік	<u>Қызылқұйрық</u> тұқымдасына жататын <u>Бұзаубас сораң</u> текті біржылдық шөптесін, кейде бұташық өсімдік
1	Дәстүргүл	<u>астралылар</u> тұқымдасына көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> тегі. Италияның ұлттық нышаны
2	Деңгел , эутрема	<u>орамжапырақ</u> тұқымдасына жататын шөптесін <u>өсімдік</u>
3	Долана	Қазақстанның таулы аймақтарында жиі кездеседі. <u>Раушан гүлділер</u> тұқымдасына жатады
4	Домалатпа	алабұта тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдік</u>
5	Доңызсырт , сарыкүйік	<u>қияқөлендер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u>

6	Дүңгіршек	<u>дүңгіршектер</u> тұқымдасына жататын көпжылдық, тамыры жоқ, « <u>жыртқыш</u> » су өсімдігі
7	ЕБЕЛЕК	<u>алабұта</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдік
8	Егінек	<u>астралылар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы
9	Елекшөп	<u>елекшөптер</u> тұқымдасына жататын көп сирек бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы.
0	Елікшөп	айлауық тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.
1	Еменшөп	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шала <u>бұта</u>
2	Еңлікгүл	<u>Астралылар тұқымдасының</u> көпжылдық немесе біржылдық шөптес өсімдіктерінің тегі.
3	Ерінгүл	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы
4	Ешкібұрша қ	<u>бұршақ тұқымдасы</u> өсімдіктердің бір туысы
5	Ешкітал	<u>талдар тұқымдасына</u> жататын ағаш
6	Жалбызтік ен	<u>құлқайыр тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы
7	Жалқұйры қ	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын шөптесін өсімдіктер туысы мен түрі
8	Жанаргүл	<u>сарғалдақтар</u> тұқымдасына жататын бір не көп жылдық шөптесін өсімдік.
9	Жарықгүл	сарғалдақ тұқымдасының бір туысы. Көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Бұтағы

		сирек, жапырағы тілімделген, гүлі ірі, көбінесе сары не сарғылт, кейде ақ.
0	Жарықдәрі	<u>қалампыр тұқымдасына</u> жататын бір не көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
1	Жатаған	<u>сарғалдақтар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық өсімдіктер туысы.
2	Желайдар	<u>сарғалдақтар тұқымдасына</u> жататын <u>көп жылдық өсімдік</u> .
3	Жерсабын	<u>қалампырлар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.
4	Жерсағыз	<u>астралылар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық, кейде екі жылдық шөптесін өсімдік
5	Жолжелкен	<u>қорғасыншөптер тұқымдасына</u> жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
6	Жуантамы р	<u>айлауықтар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u>
7	Жұлдызтүк	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.
8	Жұлдызшө п	<u>қалампыр тұқымдасына</u> жататын көп жылдық, кейде бір не екі жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
9	Жұмырша қ	<u>орамжапырақ тұқымдасына</u> жататын бір жылдық шөп тектес өсімдік.
00	Жұпараға штар	<u>Myristicaceae</u> тұқымдасының дара жынысты, қос үйлі мінгі жасыл ағаштар туысы.
01	Жұпарбас	<u>астық тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы. <u>Еуразия</u> мен <u>Африкада</u> кездесетін 20-ға жуық түрі белгілі.

02	Жұпаргүл	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
03	Жұпаршөп	<u>сүйсіндер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық өсімдіктер туысы.
04	Жүзгін, жүзген, дүзген, қандым	<u>тарандар</u> тұқымдасына жататын <u>ағаш</u> не тармақталған бұталар.
05	Жүнжеміс	орамжапырақтар тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
06	Жыланбас	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық <u>шөптесін өсімдіктер</u> туысы.
07	Жылантам ыр	<u>сүйсіндер</u> тұқымдасына жататын көп жылдық <u>шөптесін өсімдіктер</u> туысы.
08	Жылантіл	<i>жылантілдер</i> тұқымдасына жататын көп жылдық <i>қырыққұлақ</i> туысы.
09	Жыңғылба с	<u>астық</u> тұқымдасына жататын біржылдық және көпжылдық өсімдіктердің бір туысы.
10	Запырангүл, Бәйшешек	<u>құртқашаштар</u> тұқымдасына жататын көп жылдық тамыр түйнекті <u>өсімдіктер</u> .
11	Зәйтүн	<u>зәйтүндер</u> тұқымдасына жататын мәңгі жасыл көп жылдық ағаш тектес өсімдік.
12	Зире	<u>шатыршагүлділер</u> тұқымдасына жататын екі немесе көп жылдық <u>шөптесін өсімдік</u> .
13	Зығыр	<u>зығыр</u> тұқымдасына жататын бір жылдық және көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы; тінді, талшықты, майлы дақылдар.
14	Итбүлдірге н	<u>қаражидек</u> туысына жататын шала <u>бұта</u> .

15	Итжидек	<u>алқалар</u> тұқымдасына жататын <u>көп жылдық</u> жарық сүйгіш, шөптесін <u>өсімдік</u> .
16	Итжүзім	<u>асқабақ</u> тұқымдасына жататын <u>көп жылдық</u> шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы.
17	Итқонақ	<u>астық</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдіктер</u> туысы.
18	Итмұрын	<u>раушангүлдер</u> тұқымдасына жататын жапырақ тастайтын бұта не шырмауық көпжылдық өсімдіктердің тегі.
19	Итошаған	<u>астралылар</u> тұқымдасына жататын <u>бір жылдық</u> шөптесін өсімдік.
20	Иттабан	<u>иттабандар</u> тұқымдасына жататын бір немесе <u>көп жылдық шөптесін өсімдіктер</u> туысы
21	Итшомырт	<u>қаражемістер</u> тұқымдасына жататын <u>бұта</u> .
22	Иір	өзімен аттас тұқымдасқа жататын көпжылдық өсімдік.
23	Кәді	<u>асқабақ</u> тұқымдасына жататын <u>бір жылдық</u> өсімдік.
24	Кәріқыз	<u>айлауықтар</u> тұқымдасына жататын бір, екі немесе көп жылдық шөптесін өсімдіктер.
25	Кекіре	бұл <u>күрделігүлділер</u> тұқымдасына жататын өсімдіктердің бір туысы
26	Келтешаш	<u>қияқөлендер</u> тұқымдасының <u>келтебас</u> туысына жататын көп жылдық өсімдік.
27	Келіншекшөп	<u>қорғасыншөп</u> тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.
28	Кемпіршөп	<u>қорғасыншөптер</u> тұқымдасына жататын аласа бұталы не бұташықты өсімдік.

29	Кербезгүл	<u>өзімен аттас тұқымдасқа</u> жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
30	Кермек	<u>қорғасыншөптер тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> , <u>шала бұта</u> .
31	Кеуел	көп жылдық, <u>кеуелдер</u> <u>тұқымдасына</u> жататын шөп тектес, жартылай <u>бұталы өсімдік</u> .
32	Киікоты	апиындар (қара: Маковые) тұқымдасына жататын өсімдіктердің бір туысы
33	Көк мысыққұйрық	<u>астық тұқымдасына</u> жататын бір жылдық және көп жылдық <u>арамшөп</u> .
34	Көкжалбыз	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын бір не көп жылдық өсімдіктер туысы.
35	Көкгүл, генциана	<u>көкгүлдер</u> тұқымдасына жататын көбіне көпжылдық, кейде бір жылдық шалабұталар немесе шөптесін өсімдіктер туысы.
36	Көкемарал , <u>киікоты</u> немесе <u>райхангүл</u>	<u>ерінгүлділер</u> тұқымдасына жататын бір не көп жылдық лиана тәрәзді <u>өсімдіктер</u> туысы.
37	Көкжаулық	<u>бақажапырақ</u> тұқымдасының, <u>бөденешөп</u> туысының бір түрі.
38	Көкморас	сүттіген тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдік, кейде шала бұта.
39	Көкнәр	<u>көкнәрлер</u> тұқымдасына жататын бір не көп жылдық шөптесін өсімдік.
40	Көкпек	<u>алабота</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін немесе көп жылдық бұташық өсімдік.
41	Көктікен	<u>астық</u> тұқымдасына жататын шөптесін өсімдіктер туысы.

42	Көкшағыр	жусан туысының бір түрі.
43	Көкшешек	айлық тұқымдасының бір туысы. Екі жылдық шөптесін өсімдіктер, кейде бұта түрінде өседі.
44	Күнбағыс я ки Күнбағар	<u>астралылар</u> тұқымдасына жататын бір жылдық мәдени өсімдік.
45	Күнжіт	<u>күнжіттер</u> тұқымдасына жататын бір жылдық не көп жылдық өсімдік туысы.
46	Күреңот	<u>өзімен аттас</u> тұқымдасқа жататын бір және көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> немесе шала бұта.
47	Күрмек	<u>астық</u> тұқымдасы, қонақ туысына жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
48	Қабак	<u>асқабак</u> тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер туысы.
49	Қазоты	<u>астық</u> тұқымдасына жататын бір жылдық өсімдіктер туысы.
50	Қалампыр	қалампырлықтар тұқымдастарына жататын біржылдық және көпжылдық өсімдіктерінің бір туысы.
51	Қамыс	<u>астық</u> тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
52	Қарағай	қарағай тұқымдасына жататын, мәңгі жасыл, қылқан жапырақты ағаш кейде бұта.
53	Қараған	бұршақтар тұқымдасына жататын бұта (ағаш).
54	Қарағаш	қарағаштар тұқымдасына жататын көп жылдық <u>жапырақ</u> тастайтын ағаш.

55	Қарақат	<u>тасжарғандар тұқымдасына</u> жататын <u>бұта</u> .
56	Қарамық	Қызыл күрең түсті, дәні улы өсімдік.
57	Қарбыз	асқабақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық өсімдік.
58	Қауын	асқабақ тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдік.
59	Қияқ, кейде қарақияқ	<u>астық</u> тұқымдасына көпжылдық шөп өсімдіктерінің бір туысы.
60	Қоға	<u>қоғалар</u> тұқымдасына жататын өсімдік.
61	Қозықұйрық	агарикалар тұқымдасына жататын <u>қалпақты саңырауқұлақ туысының</u> бірі.
62	Қонақ тары немесе Бат тауық. немесе Ит қонақ, немесе Қарабас шөп	<u>астық</u> тұқымдасының <u>Echinochloa</u> туысына жататын бір жылдық өсімдік.
63	Қурай жусан	<u>астралылар</u> тұқымдасы, <u>жусан</u> туысына жататын бір немесе екі жылдық ұсақ <u>бұталы өсімдік</u> .
64	Құмаршық	- <u>алабота тұқымдастарына</u> жататын бір жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
65	Қылқан сілеу	<u>астық</u> тұқымдасының <u>қау</u> туысына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.

66	Қылша	<u>қылшалар тұқымдасына</u> жататын мәңгі жасыл <u>бұтақтар</u> , биік <u>ағаштар</u> .
67	Қымыздық	<u>тарандар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық және бір жылдық өсімдіктер.
68	Қына	төменгі сатыдағы споралы өсімдіктерге жататын талломды <u>организмдер</u> тобы.
69	Қырма	Далада өсетін аласа шөп.
70	Лалагүл	<u>лалагүлдер тұқымдасына</u> жататын көп жылдық, жуашықты өсімдіктер.
71	Лаңса	итсигек тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік.
72	Лапыз	Лапыздар (<u>лат. Colchicaceae</u>) тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктер.
73	Ләйлекшөп	<u>астық тұқымдасына</u> жататын көп жылдық шөптесін <u>өсімдік</u> .
74	Лимон	руталар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл ағаш, осы ағаштан өнген дәмді қышқыл хош иісті, қабығы қалың жеміс.
75	Майқара	<u>астралылар тұқымдасының жусан туысына</u> жататын шала бұта. Сортаң тақыр жерге өсетін өсімдік.
76	Мақта	<u>құлқайырлар тұқымдасына</u> жататын көп жылдық өсімдік туысы, бағалы талшықты <u>дақыл</u> .
77	Малина	<u>раушангүлділер тұқымдасының бір түрі</u> . Қызыл-қоңыр түсті тәтті жеміс беретін өсімдік.
78	Меңдуана	<u>алқалар тұқымдасына</u> жататын бір жылдық не екі жылдық шөп тамырлы өсімдік

79	Мия	<u>бұршақ тұқымдасына</u> жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер.
80	Өрік	Майлы дәні бар, қызғылт сары түсті шырынды жеміс және сол жеміс өсетін тікенекті ағаш.
81	Пияз	Тамақтың иісін, дәмін кіргізетін ащы бақша өсімдігі.
82	Редиска	Бақшада жеуге егіп өсіретін тамырлы қызыл не ақ өсімдік.
83	Роза	Күлгін түсті, райхан гүл.
84	Саңырауқұлак	Гүл мен тұқым бермей, спора арқылы өсіп-өнетін, қалқаны бар, ылғал сүйгіш аласа өсімдік.
85	Сарымсақ	Қуыс түтік сабақты ащы дәмі бар, тамыр жағынан ақ сүйрік түйін түйетін, тамақтың тұздығына қосылатын иісті бақша өсімдігі.
86	Сасыр	Сасық қурай түрі.
87	Сәбіз	Қызғылт сары сүйрік түбірі жеуге жарайтын көкөніс, бақша өсімдігі
88	Сексеуіл	Отандық сапасы жақсы, құмды жерде өсетін, шөлге төзімді, терең тамырлы, тырбықтау келген, бұраң сабақты, сида бұтақты, морт сынатын, қылқанды ағаш.
89	Соя	Бұршақ тұқымдас өсімдік
90	Сұлы	Дәнінен азықтық жарма жасалатын және малға жем болатын жазғы дақылдың бір түрі.

91	Тал	Дымқыл жерде өсетін, майысқақ бұтақты, жіңішке жапырақты ағаштың тір түрі.
92	Талшын	Ас дәмдеу үшін үшін қолданылатын кейбір тропикалық өсімдіктердің кептірілген, хош иісті қабығы, ас қабық.
93	Тары	Дәнді дақылдардың бір түрі және содан істеліп жасалатын тағам.
94	Тораңғы	Тал сияқты отын орнына пайдаланылатын өсімдік.
95	Торлама	Сырты торланып, шимайланған қауынның бір түрі.
96	Үйеңкі	Жапырағы, көбінесе қалақша тәрізді жалпақ болып келетін ағаш.
97	Фикус	Мәңгібақи көгеріп тұратын, үй ішінде сән үшін өсірілетін, жалпақ жапырақты торпик ағашы.
98	Цикута	Жапырақты улы өсімдіктің бір түрі
99	Хұрма	Оңтүстікте шығатын, қызғылт сары жемісі бар ағаш және сол ағаштың жемісі.
00	Шағыр	Биік өсетін жапырақты жуан қурай
01	Шай	Мәңгі көгеріп тұратын техникалық өсімдіктің құрғатылған жапырағы
02	Шалқан	Түбі үлкенірек пияз тәріздес келген бір жылдық өсімдік.
03	Шекілдеуік	Сыртында қабығы бар майлы дәнді өсімдік, күнбағар

04	Шеңгел	Гүл ашатын тікенекті бұта.
05	Шетен	Таудың биік беттерінде өсетін тал тектес ағаштар.
06	Шешек	Түрлі жұпар иісті гүл.
07	Ши	Сабақтарынан түрлі зат жасайтын, түп-түп болып өсетін биік өсімдік.
08	Шие	Ағаштың басына шығатын қара қызыл түсті шырынды жеміс.
09	Шоңайна	Адам киіміне, мал үстіне жабысқыш тікенекті өсімдік
10	Шынар	Биік шығатын, қызыл түсті, жалпақ жапырақты үлкен ағаш.
11	Шырша	Қысы-жазы көгеріпкөктеумен тұратын ағаш өсімдігі